



Date of Publication 10th Posted on Every Month ₹ 20

પરબ

સંપાદક : ભરત મહેતા
તંત્રી : અજયસિંહ ચૌહાણ

જૂન : ૨૦૨૧
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૨

સમાનો મન્ન : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)



ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

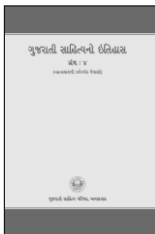
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

जून : 2021

अंक : १२

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

अजयसिंह चौडाण
तंत्री/प्रकाशनमंत्री

संपादक
भरत महेता

गुजराती साहित्य परिषद

भेदाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

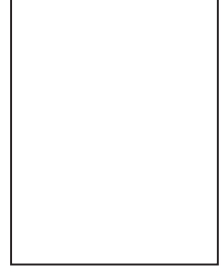
પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માહિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : અજયસિંહ ચૌહાણ. ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી



આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____
અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર _____ / ચુંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ /
લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ : આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

- ◆ પ્રમુખીય : હાન્સ ક્રિશ્ચન એન્ડરસન ૨૦૨૧, પ્રકાશ ન. શાહ 7
- ◆ કવિતા : સાંભળો તો છો ને, પ્રફુલ્લ રાવલ 12 તને બગસરા, યોગેશ વૈદ્ય 16 ‘વાવ’
બે સોનેટ, રામચન્દ્ર પટેલ 21 સાંભળવું હોય તો જ..., વિનોદ જોશી 22 કોણે ?,
વિનોદ જોશી 22
- ◆ વાર્તા : ચંદેરી, ગિરિમા ધારેખાન 23 કાલે તો કાલે, પછી તો પછી,
દિલીપ ભટ્ટ 28
- ◆ લોકવાર્તા : રૂપી, અરવિંદ બારોટ 36
- ◆ નિબંધ : વાસણકળા, ભીમજી ખાચરિયા 45
- ◆ અભ્યાસ : ‘૧૯ જનવરી કે બાદ’ - યાતનાલોકનોદસ્તાવેજ,
પન્ના ત્રિવેદી 50 દર્શક : શિક્ષણને અજવાળતા સર્જક, મનસુખ સલ્લા 57
- ◆ કાવ્યાસ્વાદ : કાળી શાહીના એક ટીપાનું એન્વાર્જમેન્ટ, સંજુવાળા 62
- ◆ કેફિયત : મારી કેફિયત, પ્રભુદાસ પટેલ 67
- ◆ શબ્દાંજલિ : ધીરુભાઈ પરીખની ચિરવિદ્યાય, પ્રફુલ્લ રાવલ 74 સુધીરદેસાઈ,
બિનીત મોદી 77
- ◆ સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : સ્મૃતિના આભલામાં દેખાતાં પ્રતિબિંબોની કથા,
ચૈતાલી ઠક્કર 79
- ◆ અને છેલ્લે : ભરત મહેતા 82
- ◆ પરિષદવૃત્ત : સંકલન : કીર્તિદા શાહ 85
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત : 86
- ◆ આવરણ ચિત્ર સંદર્ભનોંધ : અશોક ભૌમિક, અનુવાદ : પીયૂષ ઠક્કર 88
- ◆ આવરણ : અશોક ભૌમિક
- ◆ આ અંકના લેખકો : 90

વરસોનાં વહાણાં વાયાં એ વાતને. એક હતો રાજા. એને દિવસરાત એક જ હોંશ ને એક જ ધખના. નવાં કપડાં. નિત નવાં નવાં કપડાં. રાજની તિજોરી છે શેને વાસ્તે, મારા ભૈ ! ન એને લાવલશકરની ફિકર, ન કશાની કાળજી. કપડાં. નવાં કપડાં. કલાકે કલાકે વાઘા બદલે. બદલે અને મહાલે. હાસ્તો ભૈ, રાજ જેનું નામ એ તો એમ જ ચાલે ને ! આમ તો, રાજા ક્યાં એવું પુછાય તો સત્તાવાર જાણે કે મંત્રાલયમાં કહેવાય. પણ ખરેખાત ક્યાં, તો કહે વચ્ચાલયમાં.

એક દિવસની વાત. ગામમાં બે ધુતારા આવ્યા ને કહે કે અમે સાળવી ને વળી વાણવી છીએ; ને મજાના પોષાકે પાછા બનાવીએ છીએ. એમાં પણ જાદુઈ વચ્ચમાં તો અમારો કોઈ જોટો નથી. તમે એ પહેરો તો માત્ર એમને જ દેખાય જે પોતાનાં કામને ને પાયરીને લાયક હોય, બાકીનાને નહીં.

વચ્ચવરણાગી રાજાજીને થયું, કમાલની વાત ! હું પણ જાદુઈ વચ્ચોમાં ઢબૂરાઉં તો જે એને ન જોઈ શકે તે બધાં ઉઘાડાં પડી જાય કે એ ધકેલપંચા દોઢસો છે. હવે હું રોક્યો રોકાઉં શાનો. મારે તો આ વચ્ચો જોઈએ જ, તુરતોતુરત. આજે ને અબઘડી. બેઉ ભાઈઓને મસમોટો દલલો ને દરમાયો દઈ કીધું કે અબીહાલ મચી પડો.

તરત બેઉ કળાકેસરીઓએ સરખું સ્થાનક શોધી બબ્બે સાળ ખોડી દીધી. લગારે નવરા ન હોય એમ મચી પણ પડ્યા પાછા. ભલે સાળ ખાલી દેખાતી હોય પણ એ બેઉ તો મોડી રાત લગી મંડી પડેલા તે મંડી પડેલા જ માલૂમ પડે.

થોડે દા'ડે રાજાને થયું, કેટલે પહોંચ્યું હશે જાદુઈ પોષાકનું. લાવ, મારી પડખેના માણસોમાંથી એક શાણા જણને રૂબરૂ મોકલું. જે એને સૂઝશે તે બીજાને નહીં સૂઝે. રાજાએ બરક્યા એક શાણા બુઝુર્ગ, આપણે એમને ડાહ્યાભાઈ પહેલા કહીશું, પુગ્યા સાળવીઓની સૂષ્ટિમાં... ને રહી ગયા દંગ. વચ્ચ વણાતું દેખાતું નહોતું, પણ બેઉ ભાઈઓ હતા બરાબરના મંડી પડેલા, મચી પડેલા.

પેલા બેઉએ કહ્યું, જરી ઓરા આવો, મોટા. વણાટ તો જુઓ ધ્યાનથી, ને વળી રંગ ને ભાત પણ ! કેવાં રૂડાં સોલે છે. બુઝુર્ગ, ડાહ્યાભાઈ પહેલા સ્તો, જોયા કરે, જોયા જ કરે, પણ કશું દેખાય નહીં (કેમ કે હતું જ નહીં). 'હાય રામ !' એમણે વિચાર્યું, મનોમન - હું કેં મૂરખ થોડો છું કે વચ્ચો ન દેખાયાંનું કહી ગેરલાયક ખપું, એમને'મ શાણા કહેવાતા હોઈશું ?

‘વારુ, સાહેબ !’ સાળ જોડે સજડબમ મચી પડેલા એક વણકરે પૂછ્યું : ‘બોલતા કેમ નથી ? આપને ગમ્યું કે નહીં ?’

‘અરે વાહ, બહું સોજજું ભાળું ને !’ ડાહ્યાભાઈ પહેલા નાક પર ચશ્મો સરખો કરી, આંખો લગરીક ઝીણી કરી બોલ્યા : ‘મજેના રંગ ને રઢિયાળી ભાત. આંગણેચીતરી ઓકળી જાણે વસ્ત્રે ચઢી. ઝટ જાઉં, રાજજી કને ને કહું કે આહા...’

‘પાડ તમારો’, બેઉ વસ્ત્રવીરોએ બુઝુર્ગને કહ્યું ને ઉમેર્યું કે કયા કયા રંગ વાપર્યા છે ને કેવી ભાત પાડી છે. ડાહ્યાભાઈ પહેલાએ કાન માંડીને સાંભળ્યું ને મનોમન મુખપાઠે કીધું જેથી રાજજીને તંતોતંત નિવેદિત કરી શકાય. પેલા બેઉ કળાકેસરીઓએ એમની પાસેથી ઓર ચીનાંશુક ને સોનાદોર માગી લીધાં ને પોતાની પીઠ પરના થેલામાં ઠુંસ્યા ... અને વળી ખાલી ખાલી સાળ પર કામની ધૂમ મચાવી.

આટલું સાંભળ્યે ધરવ ન થયો તે રાજાએ બીજું શાણું જણ મોકલી આપ્યું. ડાહ્યાભાઈ બીજા જોડેય આપણા વસ્ત્રવીરો વણાટના વાગ્યાપાર સાથે મંડી પડ્યા ને પૂછવા લાગ્યા : ‘કેમ પેલા વડીલને ગમ્યું’તું તેમ તમને પણ અમારું કામ ગમ્યું ને.’ ડાહ્યાભાઈ બીજા પણ મૂળે ડાહ્યા એટલે એમને થયું કે હું શાનો મૂરખમાં ખપું : ‘વાહ રે, મારા વસ્ત્રવીરો, આવું વસ્ત્ર થયું નથી ને થાવું નથી.’

નહીં દેખાતું દેખીને, બાવનબહારના તાનમાં, એય પુગ્યા રાજજી રૂબરૂ. વસ્ત્રપટ વણાતું જોઈ આવ્યો છું. અતુલ ને અનન્ય.

છેવટે રાજજી પંડે પધાર્યા, ડાહ્યાભાઈ પહેલાબીજા સહિત સૌ દરબારીઓ સાથે. એમને આવતા જાણી બેઉ વણાટબહાદુરો નકોનકો તાણે ચડી સાળકામમાં પ્રોવાઈ ગયા, નિજમાં નિમગ્ન ! અહા, શું એમના હાથનાં ઊંચકનીચક ને વળી પગની ચીરક.

‘જુઓ, કામ કેવું આલા દરજજાનું છે ને !’ બેઉ ડાહ્યાભાઈઓએ ઠાવકાઈથી રાજજીને કહ્યું, ‘વખાણને વળોટી જતા રંગો ને બેનમૂન ભાત !’ વાત કરતે કરતે લળી લળી સાળ ભણી આંગળી ચીંધીને બતાવે - જેમ અમને તેમ બાકીનાને પણ દેખાતું હશે એવી ખાતરીથી - છે ને સુંદર, અતિસુંદર...

‘ભારે કહેવાય માળું !’ રાજજીને મનોમન થયું, ‘મને કશું દેખાતું નથી... શું હું મૂરખ છું ? રાજપદને લાયક નથી ? ના, ના, એવું કદાપિ ન હોય.’ પદગૌરવને શોભીતો ખોખારો ખાઈ મોંના ઘેરાની બહાર નીકળી જતા સ્મિતભરે બોલ્યા : ‘આવું સુંદર વસ્ત્રપટ, શું કહું એને વિશે ? અનન્યસુંદર ને અદૃષ્ટપૂર્વ !’ સૌ દરબારીઓ આ સાંભળીને ઉત્સાહી પ્રતિસાદ આપવા લાગ્યા, ગળું ને નજર બેઉ તાણીતાણીને... અહાહા, કળા તારો શો ચમત્કાર, જે ન દીઠું તે દીઠું કીધું !

રાજાએ તત્કાળ વણનારાઓને ઈલકાબની નવાજેશ કરી ને કીધું કે હવે રાજસવારીનો દિવસ તરતમાં આવશે ત્યારે મને આ વસ્ત્રપટનો પોષાક તૈયાર જોઈએ. સવારીની આગલી

રાતે તો બેઉ વીરલા જે મંડ્યા છે જે મંડ્યા છે. સોળ સોળ મોટા દીવા ગોઠવ્યા છે. નાજુક ટાંકાભરત સારુ રાતે ઉજાસ તો જોઈએ ને. કલાકે કલાકે રાજનોકર વારાફરતી આવે ને જુએ તો એક પા સાળ પરથી અદૃશ્ય વસ્ત્રપટ ઉતરે તો બીજી પા હવામાં કાતર ચાલે ને ટાંકા લેવાય, ટેભા લાગતા જાય...

સવાર પડ્યે શુભ યોધડિયે દરબારીઓ સાથે રાજજી સાળમુકામે પ્રગટ્યા તો એક વણાટવીરે નહીં દેખાતો પોષાક હાથમાં સાહી કહ્યું - જુઓ, આપસાહેબ સારુ આ અનેરી ઈજાર. બીજાએ પૂર્તિ કરી, અને આ રહ્યાં ખેસ, ઝભ્મો વ. - ને હા, ઝુલ જોઈ ને. હાથમાં ઝાલી જુઓ. છે ને બિલકુલ હળવાં ફૂલ, જાણે છે જ નહીં એવાં હળવાં.

‘બિલકુલ !’ દરબારીઓએ એકી અવાજે જાદુઈ વસ્ત્રોને વધાવી લીધાં ! જોકે એમને એ દેખાતાં નહોતાં પણ આ વસ્ત્રો જાદુઈ હોઈ નહીં દેખાય એ વિશે હવે એમના મનમાં લગીરે શંકા નહોતી એટલે ઉત્સાહ અપરંપાર હતો.

સેવકોએ રાજાએ પહેરેલાં વસ્ત્રો ઉતારવા માંડ્યાં અને પેલા બેઉ કળાકારો એમને નવાં પહેરાવવા લાગ્યાં. બીજી પાસ, સેવકોએ એમને સવારીમાં શોભે એવા અલંકારો પણ પહેરાવવા માંડ્યા. જરા નવાઈ લાગે એવો ઘાટ તો હતો કે અલંકારો ઝળહળે અને વસ્ત્ર દીઠાં ન જડે. પણ હવે સર્વત્ર વાયક ફરી વળ્યું હતું કે વસ્ત્રો જાદુઈ હોઈ નરી આંખે એમનાં દર્શન થવાનાં નથી. વસ્ત્રો ન દેખાવાનું કારણ આપણી ગેરલાયકાત છે એ પૂર્વમાહિતીનું હવે કોઈ મહત્ત્વ જ નહોતું રહ્યું. જે પણ મહિમા ને જે પણ મહત્ત્વ તે સઘળું વસ્ત્રોના જાદુઈપણા વિશે જામી ગયેલું હતું જે.

ને એઈ સવારી જે નીકળી છે ! રસ્તાની બેઉ બાજુએ ને મહાલયોના ઝરુખે હકડેઠઠ સૌ રાજજીને ફૂલડે વધાવતાં માંહોમાંહે વાત કરે છે, કહેવું પડે... કેવો અનોખો પોષાક. આપણા જેવા સામાન્ય માણસનું તો શું બીજા રાજાઓનુંયે આવું નસીબ ક્યાંથી ! જાદુઈ વસ્ત્રોનો જયજયકાર એ એક જ વાત જાણે કે આ છોડેથી પેલે છોડે ચાલતી હતી.

એવામાં એક બાળક બચાડું, એને દુનિયાદારીનું ભાન નહીં ને વસ્ત્રોની જાદુઈ અનવસ્થાનો અહેસાસ નહીં, તે નહીં રહેવાયેથી બોલી ઊઠ્યું : ‘પણ રાજજીના અંગ પર તો કશું નથી...’ ને વળી કહેવા લાગ્યું, ‘રાજા નાગો !’ ભરી ભીડમાં આ છોડેથી પેલે છોડે લાકડિયો તાર પુગી ગયો : ‘રાજા નાગો !’

પલટાતા માહોલ વચ્ચે રાજસવારી પળવાર અટકી ગઈ. રાજાનેય સહેજસાજ ખટકો થયો કેમ કે એ જાણતો’તો કે બાળક સાચો છે. જોકે ખટકો થયો ન થયો અને એને સમજાઈ રહ્યું કે હવે તો સવારી આગળ ચાલે એમાં જ સાર છે, કેમ કે વસ્ત્રો જાદુઈ હોવાની વાત તો પહેલી પળથી જ સર્વસ્વીકૃત બનેલી છે. સવારી આગળ વધી, રાજાના સેવકો નીચા લળી લળી નકો નકો લેબાસની નકો નકો ઝુલને ભોંય પરથી ઊચકવા લાગ્યા ને જાદુઈ વસ્ત્રોનો જયજયકાર થઈ રહ્યો...

*

હવે દસવીસ વરસ, અને હાન્સ ક્રિશ્ચન એન્ડરસને આ પરીકથા લખ્યાને બસો વરસ થશે. જોકે એનાં મૂળિયાં તો સૈકાઓ પુરાણાં છે, પણ વિશ્વવિશ્રુત તો હાન્સે લખી તે જ છે. આ દિવસોમાં તે સંભારવાનું કારણ અલબત્ત રાજાની જે વિશિષ્ટ વચ્ચાવસ્થા એમાં નિરૂપાઈ છે એ છે. નિર્દોષ બાળક, કેમ કે તે આ લખનાર અને આપ વાંચનાર પેઠે ડિગ્રીફુલવેલ ખાસું ભણેલ ને વળી ઊંચી પાયરીએ બેઠેલ નથી એથી વિશિષ્ટ વચ્ચાવસ્થાને સરળતાથી બોલી બતાવે છે.

તો થઈ વાર્તા કે પરીકથા પૂરી, તમે પૂછશો. ના, ભાઈ, છેક ૧૮૩૭થી એટલે કે આ પરીકથા પ્રગટ થઈ તે દી'થી દેશ દેશના સુજ્ઞ વિવેચકો કહેતા આવ્યા છે કે એ પૂરી થાય છે ત્યાંથી જ ખરેખર શરૂ થાય છે. કારણ, એ કોઈ રસમી પરીકથા નથી. રૂપાળી રાજકુંવરી, એની ખોવાયેલી સોનેરી મોજડી, વનવગરેથી તે શોધતો ને વળી ખાબકતો સાહસસોહામણો રાજકુમાર, અને મહીં ડખો કરતી વંતરી, એવા એવા જાથુકી પરીકથાલાયક પ્રોપ્સ કરતાં અહીં કાંક જુદું જરૂર છે.

અલબત્ત, પૂરી થાય છે ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે એ તો કહેવાની એક રીત છે. વાતનો માયનો એટલો જ છે કે એમાંથી કશુંક વિશેષ વંચાય છે અગર વાંચવાપણું છે. અહીં આપવો જ હોય તો જયોર્જ ઓરવેલનો હવાલો આપી શકાય કે એણે ‘એનિમલ ફાર્મ’ લખી ત્યારે શરૂશરૂમાં જોડેલું ઉપશીર્ષક ‘અ ફેરી ટેઈલ’ (‘એક પરીકથા’) એવું હતું. ‘એનિમલ ફાર્મ’ કહેતાં પશુરાજ્ય કે જનાવરવાડીની આખી દાસ્તાંમાં હું અહીં નથી જતો. પણ પશુઓ એકત્ર મળીને રાજકીય સંરચના નિપજાવવા જાય છે અને તેમ કરતાં એક ભુંડ સર્વેસર્વા બની જાય છે એવી વાત એમાં છે. ડૂસી કાન્તિ સ્તાલિનશાહીમાં પરિણમી એની એ ઓરવેલઝીલી ભારઝલ્લી છબી છે. પોતે એને ક્યારેક પરીકથા કહેવાની ચેષ્ટા કરી હશે, પણ ઓરવેલની સાહેદી છે કે રાજકીય ને કળાકીય બેઉ હેતુ જેમાં એકીકૃત પેશ આવે એવી વાર્તા લખવાની મારી કોશિશ હતી.

રાજાનાં નવાં (જાદુઈ) વસ્ત્રો અને ‘એનિમલ ફાર્મ’ (‘અ ફેરી ટેઈલ’) બેઉ અનાયાસ એક સાથે સંભારવાનું બન્યું એટલે એટલું તો સહજ સમજાય છે કે આપણે ઓરવેલની પેઠે એન્ડરસનની રાજકીય સભાનતા બાબતે ભલે જાણતા ન હોઈએ પણ જેમ ‘એનિમલ ફાર્મ’માં તેમ આ પરીકથામાં પણ રાજ્યકર્તાઓ, રાજ્યતંત્ર અને નાગરિકો વિશે ચોક્કસ ટિપ્પણી વાંચવાને અવકાશ છે.

આ ટિપ્પણી વાંચવામાં ઉપયોગી થાય એવી એક વિગત એન્ડરસનની જીવનરેખામાંથી ટાંકું ? નાનપણમાં એણે રાજા વિશે ખાસું સાંભળેલું. પણ એક દિવસ રાજાની સવારી જોવાનું બન્યું ત્યારે કોઈ એવી મોટી છાપ ના પડી. ‘ઓય મા’, એને થયું : ‘આ તો માણસ જેવો જ માણસ છે !’ રાજા તે જાણે અધરથી આવેલ કોઈ દેવદીકરો એવું જે ચિત્ર ત્યારે ભુંસાઈ ગયું તે આ પરીકથામાં ઝિલાયેલું છે. જેનાથી તમારે દબાયેલા ચંપાયેલા, આંખમીચેલા જીવનભર હીંડવાનું છે એવી કોઈ મહાઘટના એ નથી. રાજાના

નકો નકો વચ્ચની જે કથા પુખ્ત એન્ડરસને માંડી એમાં બાલ્યકાળની આ કેમ જાણે સાક્ષાત્કારક પ્રતીતિ પડેલી હશે.

તરણા ઓથે રહેલો ડુંગર સહસા પ્રત્યક્ષ થવાની, કહો કે મોહભંગની આ કથા છે. પ્રશાસનને બદલે પરિધાનમાં રત ને રમમાણ રાજાને જાદુઈ વચ્ચોનું વાસ્તવ સમજાય છે તે પછી પણ રાખવાપણું લાગે છે. લોક ને દરબારીઓ પણ એ જ લોલે લોલમાં સામેલ થઈ જાય છે. રાજ ચાલુ રહે છે, પેલા બે વચ્ચવીરો કળાનું ધુપ્પલ ચલાવી તગડા બની શકે છે, દરબારીઓ ને પદવીધારીઓ જેમના તેમ, બિલકુલ રાબેતો ! બાળક સાચું બોલ્યો તો બોલ્યો, સરકાર જેમની તેમ જારી છે. આખી આ જે અનવસ્થા, એ બીજી રીતે મૂકીએ તો કેવી છે ? રાજાના અંગ પર વચ્ચો છે કે કેમ તે બાબતે સૌ અજ્ઞાન છે, પણ સૌ પાછું માને છે કે મને ભલે ખબર નથી પડતી, પણ બાકી સૌ અજ્ઞાન નથી.

વિશ્વસંદર્ભમાં છેલ્લા ગાળામાં અહીં થતું સ્મરણ પર્યાવરણસિપાહી, સોળ વરસની ગ્રેટા થુનબર્ગનું છે જેણે રાજકારણીઓને અને રાજકારભારીઓને સરાજાહેર કહ્યું હતું કે તમે વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનીઓને સાંભળતા નથી કેમકે તમને તો જાણે કશું બન્યું નથી એ રીતે તમારો ધંધોધાપો જેમનો તેમ ચાલુ રહે એવા ગોઠવી રાખેલા જવાબોમાં જ રસ છે.

આપણે ન્યૂ નોર્મલ કહીશું આને ? ગમે તેમ પણ, હાન્સદાદાની સાખે આ થોડા સ્ક્રુટ વિચાર, રાજાની વિશિષ્ટ વચ્ચાવસ્થા અંગે વિશ્વવાઈરલ પદ્ય નિમિત્તે.



ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

સાંભળો તો છો ને | પ્રફુલ્લ રાવલ

આ આષાઢી હેલીમાં તો ચારેબાજુથી
પગથિયાં ચડીને
આવી ગયાં'તાં પાણી
દેરીઓને પખાળવાં
ને દેરીઓ પણ વરસાદમાં નાહી નાહીને
લાગી રહી'તી સોહામણી-જાણે સઘસ્નાતા મુગ્ધા!
લીલ થઈ'તી અદૃશ્ય
આરા થયા'તા ચોખ્ખાચણાક
ઊઘડ્યાં'તાં પગથિયાંનાં રૂપ
લાગતું'તું બધું
નવું નવું, ભૂરું ભૂરું, દસ્યું નાહેલી નવોઢા જેવું!
કલરવતું આકાશ જાણે કહી રહ્યું'તું અતીતની ગાથા
વૃક્ષોને જાણે ફૂટી'તી વાચા
પાંદડે પાંદડું હતું આનંદ વિભોર
પાણી તરસ્યું લોક વિસ્ફારિત નયને, પ્રફુલ્લ વદને જોઈ રહ્યું'તું
વર્ષો પછી છલોછલ થયેલું ગામનું તળાવ
હા, હું વાત કરું છું મારા ગામના મુનસર તળાવની
એને કોઈ કહેતું મીનલસર, કોઈ મુનિસર તરીકે ઓળખે
લોકમુખે રમતી'તી કેટલીયે કથાઓ, દંતકથાઓ
વાત વારતા બનીને ઘુમરાતી'તી ગામમાં
પાટણની રાજમાતા મીનળદેવીનું નામ હજીયે છે વ્યાપ્ત લોકમુખે - લોકહેંચે
લોક કહેતું : રાજમાતાએ દૂર કર્યું અમારું પાણીનું દુઃખ.
યશની કલગી શોભી રહી છે એમનાં શિરે આજ પર્યન્ત સત્યના ભોગે
સાથે પુત્ર સિદ્ધરાજ પણ કમાયો કીર્તિ કારણ વગર
ત્યારે કોણ યાદ કરે જસમા ઓડણને
વાચા તો ભદ્રલોકને હોય
અન્યને તો ચણાવાની હોય મૌનની દીવાલ

કહેવાતું : 'બાબરોભૂત વશ હતો સિદ્ધરાજને'
 એના બળે ને છળે થતું ઘણું
 વહે જ્યાં દંતકથા ત્યાં અસલ ક્યાંથી ઠરે!
 લોલંલોલમાં ત્યારે વળ્યું'તું લોક
 જેમ આજે વહી રહ્યું છે આજનું લોક
 કોઈ કહે-ખેલા હોબે
 કોઈ કહે-વિકાસ હોબે.
 એમ જ ભુલાયો ધૂસડીનો રાણક વીરમદેવ
 નથી ઓળખતાને એને!
 ક્યાંથી ઓળખો?
 નહોતી એને કીર્તિની જરાય આશ
 કેવળ ધર્મની હતી પ્યાસ
 નિજ પરાક્રમે સતત સળવળતી ઘૂષા-ધૂસડીની સીમાને
 એણે કરી'તી શાંત
 ત્યારે પ્રસન્ન થયેલી પ્રજાએ
 રાજવીનું જોડીને નામ ગામને આપ્યું'તું નવું નામ : વીરમગામ
 એ નામના સગડ ચૌદમા સૈકાના જૈન કવિના કાવ્યમાં મળે
 બધું અંધારામાં તરે
 ઘોષા નદીના કાંઠે વસેલું આ ઘૂષા ગ્રામ
 નોંધાયું છે શીલાદિત્ય ત્રીજાના તામ્રપત્રમાં પણ
 થયું શું એકાએક?
 કહે છે ધરા કંપી
 ને જળના સ્થાને થયું સ્થળ
 વિલુપ્ત થઈ ઘોષા
 ને નગર સંકોચાતું રહ્યું'તું સતત
 ગયાં નીર ને ગયું નૂર નગરનું
 ઘૂષામાંથી બન્યું એ ધૂસડી
 આજે ધૂસડિયા મેદાન એની પૂરે છે સાક્ષી
 જ્યાં પૂર્વે ખેલાયાં'તાં યુદ્ધ
 આજે ખુલ્લુંખુલ્લા નહીં તો મનોમન લડી રહ્યું છે લોક
 ધર્મનો અંચળો ઓઢીને
 ને લણી રહ્યા છે લોકનાયક સત્તાના પાક
 અમલ ચડ્યો છે એવો બેફામ
 કે ન સમજાય કોઈને કશો અર્થ
 ફેલાતો રહે કેવળ અનર્થ
 સત્ય ઢબૂરાતું રહે
 અસત્ય છાકટું થઈ ફર્યા કરે

રાણક વીરમદેવે બંધાવ્યાં'તાં ગામની પશ્ચિમે
 બે ગર્ભગૃહવાળાં શૈવમંદિરો તળાવના દક્ષિણકાંઠે
 નામે વીરમેશ્વર સુમલેશ્વર
 એમ ભીમદેવ બીજાનું તામ્રપત્ર બોલે
 આજે એ ઓળખાય છે 'સાસુ-વહુના ઓરડા' નામે
 ત્યાં ભરબપોરે વટેમાર્ગુ વિસામો લે
 સહિયર સાથે રોઢો કરે
 પછી આડા પડી ઉતારે થાક
 રાતે સંતાય તસ્કર બેચાર
 તળાવમાંથી સરી કોઈ સાપ આપી જાય ડારો
 ક્યારેક આકાશમાંથી ખરે તારો
 કોઈ ગાતા સંભળાય કેદારો
 સામે ઊભાં છે બે ખંડિત મંદિરો ઉત્તર કાંઠે
 લોક કહેતું એને 'બાપ-દીકરાની હાટડી'
 ત્યાં બેસી જુએ ઘણા પ્રિયજનની વાટડી
 એક કાળે
 ફરતી પાંચસો વીસ દેરીઓથી શોભતું'તું મુનસર
 હશે માંડ છ-સાડા છ ફૂટ ઊંચી આ દેરીઓ
 છતાંયે કરાવે છે ઝાંખી શિલ્પસમૃદ્ધિ કો' મંદિરની
 અત્યારે છલકાતા મનહર તળાવના કાંઠે ઊભો છું
 વળી ઘેરાયું છે આકાશ
 ને ઈશાને ઝબુકે છે વીજ
 શરૂ થયો છે ઝરમર ઝરમર વરસાદ
 એમાં ભીંજતો ભીંજતો હું જોઉં છું દેરીઓ પરનાં ખંડિત શિલ્પો
 મારા ચિદાકાશમાં ભવ્ય ભૂતકાળ ચિત્રપટની જેમ સરી રહ્યો છે
 ત્યાં જાણે મંડોવરનાં શિલ્પોને ફૂટી રહી છે વાયા :
 "કાળની થપાટ પામ્યાં અમે થોડી
 ને વિધર્મીના વિદ્વેષનો ભોગ બન્યા ફરી ફરી
 અમારી આ વિરૂપતા એનો ઉપહાર છે
 અમારું કમનીય રૂપ ગયું
 ગયો વીરમદેવ અમને નોંધારા મૂકીને
 સવાર-સાંજ પાલખીમાં બેસીને આવતાં મહારાણી સુમલાદેવી
 અમારું સૌંદર્ય જોઈ હરખાતાં
 સંધ્યાકાળે થતી આરતી
 ને જળમાં પ્રતિબિંબાતા દીવાથી
 અજવાળું કમ્પતું રહેતું જળ પર
 એ નયનરમ્ય દેશ્ય જોવા આવતાં નગરજનો

ને પ્રસન્ન થઈ પાછાં ફરતાં પોતપોતાના ઘરે
 આવી જ એક વરસાદી સાંજે
 આકાશ ભણી નજર માંડીને બોલ્યાં'તાં રાણી :
 'આ શોભનમૂર્તિ તો છે નૃત્યકવિતા'
 એ નૃત્યકવિતાનો લય ખોડંગાયો છે આજે
 પણ કહી રહી છે ખચકાતી ખચકાતી :
 'છે કોઈ જે આપે નવજીવન અમને
 ન હવે વિધર્મીનો કેર ક્યાંય
 ન હવે કશા આકમણનો ભય
 ક્યારે થશે અમારો ઉદ્ધાર?
 તમે છો સંસ્કૃતિના કર્ણધાર
 અમને માનો છો ને સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો?
 અમારી ગાથા ગાઈ ગાઈને
 પામ્યા ઘણું
 નવું અવનવું થશે હજી ઘણું
 પણ અમે ધકેલાઈ રહ્યાં છીએ વિનાશની ગર્તામાં
 સચવાય તો સાચવો અમને
 અમારાં નામથી પાર કરશો વૈતરણી કંઈક કંઈક તમે!
 તોય કાં અવગણી રહ્યાં છો ?
 સાંભળો તો છો ને ?"
 ત્યાં ટેરીમાંથી
 એક કાચબો આવ્યો બહાર
 કહી રહ્યો ધીમા સ્વરે :
 'હવે નથી વેંઢારી શકતો
 આ પૃથ્વીનો ભાર.'

તને બગસરા... | યોગેશ વૈદ્ય

ધૂળ ઊડે છે
ધૂળ ઊડે છે
સાતલડીમાં ધૂળ ઊડે છે
ધૂળની ડમરી
ઘરનું વાસ્તું કમાડ ખોલી
ફળિયું છાંડી
શેરી વચ્ચે દોટ મૂકીને
ઊભી બજારે ઢાળ ઊતરતી
ઢાળ ઊતરતી
આવી ઊભી સાતલડીના પટની વચ્ચે.

વા-વંટોળે ઘેરો ઘાલ્યો
ઘેરો ઘાલ્યો વા-વંટોળે
ડૂબતું એમાં ગામ બગસરા
ડૂબતી એમાં વાંકીચૂંકી શેરીની વણઝાર
ડૂબતી ઝાલર
ડૂબતી એકલ શગ દીવાની
ડૂબતું ઝલમલ ઝલમલ સામુદ્રિ મંદિર
ડૂબતો સુકલકડી એક છોરો
છોરો સાતલડીના પટની વચ્ચે
આંખ ચોળતો ઊભો.

ક્યારે ઊતરે ફેર
ફેરકુંદરડી ફરતી ફરતી ધૂળની ડમરી
ક્યારે હેઠી બેસે
અહીં બસ ધૂળ ઊડે છે
ધૂળ ઊડે છે...

*

સૂરજ સાથેસાથે ઊગતો
ઝાકળશો બોલાશ
ધીમે ધીમે ઊગી આવે સોનલવરણું ગામ બગસરા.

ગાડું આવ્યું નદીપારથી
ઘુઘરિયું ઠલવાઈ
બાઘડબોયું ગામ હટાણું કરવા આવ્યું

ચાના ગલ્લે રકાબીઓનું ખડખડવું
 કંઈ તાલ મિલાવે ફિલ્મીધૂન પર
 ખડની ગંજી વેચી કિશલો
 બીડીનો કસ ખેંચે
 એનો પડે શેરડો શ્વાસ સોંસરો.
 કૃષ્ણો બકાલી તાજમાજી બૂમ દઈને
 ચીભડાં જોખે
 ઊભી બજારે પીપરમેન્ટની
 સોડમ ભભકે.
 આખી વાંઝાવાડ નીકળે
 પાણ પાડવા.
 મંદિરનો ઘંટારવ જાગે
 થાળીમાં ઠલવાય પૂજાપો.
 યશમાં લૂંછી રમેશ દરજી
 તેલ ઊંજાતો પરભવ ભાખે
 મોતીમંડળ આણું પાથરે.
 ઘરઘર આરીભરતના સંચા
 ચડભડ ચડભડ કરવા લાગે.

પથ્થરપાકી શેરી માથે હેલ્લારો.
 ઘાટડિયુંને રંગ કરે છે રંગારો.
 ઘાટડિયું કંઈ રાતી-માતી, હેલ્લારો.
 નાનકાવીરનાં ગીતો ગાતી, હેલ્લારો.
 લાલ ઘાટડી ઓઢી લઈને ઢાંકી પથ્થર કાયા.
 શેરીને છે લાલ રંગની જીવ તસોતસ માયા.
 પથ્થરપાકી શેરી માથે હેલ્લારો.
 ઘાટડિયુંને રંગ કરે છે રંગારો.

*

રોજ સવારે
 નીચી ડેલીએ ઝૂકી ધ્રૂજતો સાદ આવે છે.
 ધ્રૂજતા હાથે થેલી
 એમાં એય ઠસોઠસ શાક ભરેલું.
 હાથ ધ્રૂજતો
 સાદ ધ્રૂજતો
 મક્કમ તોયે વાણી
 તડકે મૂકી કોપરેલની બોટલનો
 પીગળેલો સૂરજ
 માથે ધસીએ,

વધ્યોઘટયો તે પંડે ઘસીએ.
(ત્યારે) અડધી ઊંઘતી સવારમાં
કંઈ ચેતન આવે.

રાંધણિયાનો શ્વેત ધુમાડો
નળિયાં વીંધી બહાર નીકળે.
કપુરિયાંની ચટણી વાટે
બેની ઓરસિયા પર.

ચાંદરડાં વીણવાની લાગે હોડ
છોકરાં બંધ ઓરડે હડિયું કાઢે.
શુષ્ક બપોરે
દેશી નળિયાં સોંસરવો થઈ
સિમસિમ કરતો સરે વાયરો.
કટક કટક કડું ખટકતું હિંડોળાની ખાટે
વચ્ચે
ટીપું ટીપું ચૂવે ઘરનું અણોસરું પાણિયારું
મંદિર પાછળ વાડો નિર્જન
ખાલી ખાલી ખખડે
અડધો ફૂવો સહેજ હલે ત્યાં
કાર્યોડો ડોકું કાઢીને ચૂપ કરી દે.

ફળીમાં વૃદ્ધ સરગવો શાંત ઊભો છે
ફૂલ ખેરવી.
તેની સહેજ જ આઘે
ઊભો અડીખમ ગર્વીલો ગુલમ્હોર.
ખખડધજ થડમાં ઊંચી બખોલ
કે ત્યાં જઈ બેસીને
લાલ પોપટા પેટભરીને ખાવાની
કંઈ હોડ બકી'તી નાનાપણામાં

રાત પડે ને
નક્ષત્રોની ભ્રાત ઊતરતી ફળિયા વચ્ચે.
ઉપલાં ફળિયે ઊભી ટગરનાં ફૂલે ફૂલે
ચાંદો ઊગે.
કરેણનાં ફૂલોની ભીની ગંધ પ્રસરતી.
ઢબૂરાઈને પોઢી જાતાં ભાંડુડાં સહુ.
જાગ્યા કરતો સન્નાટો બસ
અને જાગતો એક છોકરો.
છાનોમાનો રૂમાલ સૂંઘે

રૂમાલ સૂંઘે
 સગડ મેળવે સુગંધ નામની છોકરડીના
 સુગંધ નામે છોકરડી જે
 ગઈ કાલે ગૌરીવ્રત રાખી
 પ્હેલવારકી સાડી પહેરી
 નીકળી'તી
 થાળીમાં ઊભી-વેંત જવારા અને નાગલો લઈને રૂમઝૂમ
 રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ ઝાંઝરનો આ મૃદુલ ધ્વનિ
 વિખરાઈ ગયો છે
 દૂર દિશામાં.

*

દૂર સીમાડે ચેહ સળગતી
 ધૂવડ ધૂકતું સરગવાની બખોલમાંથી.
 વાડાનું એકાંત રૂસકું થઈ અટક્યું છે.
 ઝાલર હમણાં શાંત પડી છે.
 દીવો દેવને ઘેર ગયો છે.
 ઘંટારવના પડઘા ગૂપચૂપ પોઢી ગયા છે
 કૂવામાં જઈ.
 નારગોલની ઠીકરી થઈ
 વેરાઈ ગયું છે શૈશવ મારું
 કોણ વીણીને આપે!

કેટકેટલા કંધોતરને ખોયા
 ભાંડુ ખોયા
 ખોઈ બેનડી
 બાળુડાં ધરબ્યાં છે તારી છાતી વચ્ચે
 એય બગસરા...

અહીંયાં મારી નાળ છૂટી'તી
 બંધાયો'તો નેડો તારો-મારો અહીંયાં
 કેટકેટલાં વ્હાણાં વીત્યાં
 કેટકેટલાં!

આજ લગી ના ઓછપ આવી
 આજ લગી ના છૂટ્યો નેડો.
 એય બગસરા!
 હું તો તારી સાતલડીનાં કાંઠે ઊભા
 ભડભડ બળતા નીંભાડાની

લાલ ઈંટનું રોડું
મને તું ધરબી રાખજે
આ ફળિયામાં
સહેજેય ન અળગો કરજે.

આજ તો
લીરેલીરા થઈ ઊભો છું
તે જ વણેલા તાણાવાણા તૂટી રહ્યા છે
બખિયા મારી આપ, બગસરા!

*

એય બગસરા
તું તો ભાંગતું ગામ!
હરએક તારા સ્વર્ણશ્રુંગ પર તું ભાંગ્યું છે
કોણ બચ્યું છે અહીંયાં!
કોણ રહ્યું છે તારું થઈને!
ઘરઘર ખાલી
સૂની શેરીઓ
સીમ-સીમાડા સૂનાં
કેટકેટલાં રત્નો તારી કૂખે જનમ્યાં
ખોળો ખૂંદાં
ઊભાં થઈને વહી ગયાં સહુ દૂર
પારકે દેશ જઈને
મુગટ-મણી થઈ સોહ્યાં છે સહુ

કાલ કદાચિત રાજકાજના, ઠાઠમાઠના
સ્વર્ણિમ દિવસો પાછા આવે
કાલ કદાચિત્ કોઈ આવી
તને ઘડાવી આપે તારી નવલખ નથડી
કાલ કદાચિત્ સૂરજ તારા ભાલે
તિલક કરે લાગલું
કાલ કદાચિત્ અમરબાઈનો શાપ ઊતરે
(એ) કાલ કદાચિત્ આવે
કે ન આવે પાછી...

*

તરસ્યું લાગી
સાત જનમની તરસ્યું લાગી
તપ્ત તાળવું ફાટે એવી તરસ્યું લાગી

ક્યાં છે પાણી સાતલડીમાં?

પોરસ ચડજો

પોરસ ચડજો વાળાકૂળના રાજકુંવરને બાપ!

કે પર્વત ફાડી લાવે પાણી

સુક્કી સાતલડીમાં

આજ

ભૂપતના બહારવટાનો સન્નાટો લઈ ઊભો

તારા ગઢની સામે

‘વાવ’ બે સૉનેટ | રામચન્દ્ર પટેલ

૧

આ વાવ ભોંય પર નાચતી... અભરૂપે
બેસી પડીય નભમાં દેગદૃષ્ટિ માંડે.
ઝીલી ઉજાસ ગ્રહમાળ, નક્ષત્રતારા
થાતી સમાધિમય, ભીતર દીપઝૂમખાં
પેટાવતી જનમઉત્સવ, માણતી સદા.

ફૂટે પરોઢ, મજલા મજલા ઝરૂખા
જાળી: અદીઠ જળગૂંજ; વિહાર પંથી
માણે, વળી ઝલક કુંવરી બાહુથી કુંભ
કેડે ધરી, ઉતરતી જતી સાવ ઊડે.

ત્યાં જોઉં... અંદરથી અગ્નિમશાલ ધારી
કો અપ્સરા, ઊડતી ઊડતી અંતરિક્ષમાં...!
કેવા જડ્યા? છતછજે ખગ નીડ બાંધ્યા.

સાયું પ્રમાણ મળ્યું, આભ શું વાવ એક?
સેવે લઈ સહજ હુંકે, ધરી વિવેક.

૨

આ વાવ મારી જનની, ધરણી પરે સદા
રાજ: જુએ સૂરજચન્દ્રની વ્યોમયાત્રા...
કંઠે સહી સકલ તારકસૃષ્ટિ ખીલે
ઝીલે સ્વરો વિહગના, દિનરાત જાગે.

ઊંડાણમાં જળ સુગંધ પખાલ આદરી
આવું બહાર તહીં ચંદનચિહ્ન ભાલ
વચ્ચે ઉગ્યું : જનનીએ તપ ધર્યું, દીક્ષા
લીધી. ફરી ચહુદિશા : બહુ દેવદેરાં
પ્રાર્થ્યા : વિહાર પથ આકરું, દેહકષ્ટ
વેઠ્યાં, છતાં ધરણીને ધરી સાધુવાણી

વીત્યાં ઘણા વરસ સાંભરી આદિ ભોમકા
આ એજ વાવ પડી બરછટ જીર્ણશીર્ણ

શું જોવું? આભરણ કંઠ મિનાર તૂટ્યાં
છે કોણ? શીર્ષ ભરણાં મુખદ્વાર લૂટ્યાં!

સાંભળવું હોય તો જ... | વિનોદ જોશી

સાંભળવું હોય તો જ કહું...

છોને બેઠાં છો બધાં છેટાં, પણ માનું છું; કાન દઈ સાંભળશો સહુ.

કહી દઈ કે, પોતાનો હોય તોય

પડછાયો અંધારે હાથ નથી ઝાલતો,

ઓસરીની કોરેથી અજવાળું ખંખેરી

સૂરજ થઈ જાય રોજ ચાલતો;

નળિયામાં હોય નહીં ચોમાસું એટલે જ, સમજીને વાદળમાં રહું,

સાંભળવું હોય તો જ કહું...

કીડી ચાલે ને તોય ગલગલિયાં થાય

એવી પર્વતમાં બેઠી સંવેદના,

એને શું રોજ રોજ કહેવાનું હોય

જેને જળ ને ઝળઝળિયાંનો ભેદ ના;

આમ એવું લાગે કે પૂરતું છે આટલું, ને આમ હજી કહેવું છે બહુ,

સાંભળવું હોય તો જ કહું...

કોણે? | વિનોદ જોશી

કોણે મારા ઘરમાં ઘૂસી જીવતા દિવડા ઠાર્યા?

કોણે ખુદનો સૂરજ આપી અજવાળાં અવતાર્યા?

કોણે પાડી ત્રાડ ભયંકર બિહામણી બળબળતી?

કોણે વહેતી કરી નાડમાં નદિયુંને ખળખળતી?

કોણે કેવળ સન્નાટાની લાશ ઊંચકી જાણી?

કોણે જઈને પથ્થરિયા ડૂમાને દીધી વાણી?

કોણે પળમાં ન્હોર ભરાવી ધબકારાને લોપ્યાં?

કોણે જાગી સળંગ એમાં જીવતર પાછાં રોપ્યાં?

કોણે તાણ્યા ઉજ્જડ તંબૂ તકલાદી સમજણમાં?

કોણે ગાતી કરી કોઈ સરવાણી સૂના રણમાં?

કોણે સહુની વચ્ચે માંડી ભાષાને ખોતરવા?

કોણે સમથળ કર્યો શબ્દ એકાંત કોઈનું ભરવા?

કોણે તળિયાંઝાટક સહુની જીભ વાંઝણી કીધી?

કોણે કરવા સવાલ આ બારખડી અમને દીધી?

બહારથી બેન્ડવાજા વાગવાનો અવાજ સંભળાયો એટલે શ્યામા બારી તરફ દોડી. નીચેથી કોઈનો વરઘોડો જતો હતો. એના ઘરથી થોડેક આગળ જઈને બેન્ડવાળા ઊભા રહી ગયા હતા અને 'મહેંદી લગાકે રખના' ગીત વગાડી રહ્યા હતા. એની બારીની નીચે વરરાજાની ફૂલોથી શણગારાયેલી ગાડી હતી. ગાડીની પાછળ છોકરાઓ-છોકરીઓ ઉછળી ઉછળીને નાચી રહ્યાં હતાં. શ્યામા વિચારતી હતી - વરરાજો કેવો હશે? પહેલાના વખતમાં છોકરાઓ ઘોડા ઉપર બેસીને પરણવા જતા હતા એ સારું હતું. એમનો ચહેરો તો જોવા મળતો! એની બંને દીદી એમના વરને જોવા પહેલા માળની બાલ્કનીમાં ગઈ હતી અને એને યાદ હતું. એ પણ એમની સાથે ગઈ હતી. નયનાદીદીના લગ્ન વખતે તો એણે બહુ ધ્યાન ન હતું આપ્યું પણ નીતાદીદીના લગ્ન વખતે શણગારાયેલા ઘોડા ઉપર બેઠેલા જીજુએ ઉપર એક નજર નાખી હતી ત્યારના દીદીના હાવભાવ તો હજુ એની આંખો સામે તરતા હતા. આ છોકરો કેવો લાગતો હશે?

ત્યાં તો છોકરાના કોઈ મિત્રે ગાડીનું બારણું ખોલીને એને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. થોડી આનાકાની કર્યા પછી એ પણ મિત્રો સાથે નાચવામાં જોડાઈ ગયો. શ્યામા એ ઘઉંવણાં, ઊંચા યુવાનને જોઈ રહી. કીમ કલરની શેરવાની ઉપર લાલ રંગનો ખેસ નાખ્યો હતો. એના ચહેરા ઉપર પથરાયેલી ખુશીની ખુશ્બુ ઉપર સુધી આવતી હતી. શ્યામા એની પગની મોજડીથી માંડીને જેલથી ચોંટાડેલા વાળ સુધી બધું જ નજરમા ભરી રહી. સરસ છોકરો છે. ઉંમર પચીસથી વધારે નહીં હોય. આ કોના જેવો લાગે છે? મન એક બંધ ગુફા આગળ મૂકી દીધેલા પથ્થરને ખસેડવા જોર કરતું હતું પણ શ્યામાએ એને દાદ ન આપી અને બીજી તરફ વાળી લીધું. આને પરણવાવાળી છોકરી પણ બાવીસ-ત્રેવીસની જ હશે. પરણવા માટેની યોગ્ય ઉંમર. એ પણ આની જોડે શોભે એવી સુંદર લાગતી હશે? જોકે નવોઢા બને ત્યારે બધી છોકરીઓ સુંદર જ લાગે. આ બધી નાચે છે એ છોકરીઓ પણ કેવી સરસ તૈયાર થઈ છે? શ્યામા નાચતી વખતે ઉપર ઉઠતા એમના હાથ ઉપર લાગેલી મેંદીના લાલચટક રંગને જોઈ રહી.

'શ્યામા! શ્યામા!' નીતાદીદીની ઉપરાઉપરી આવતી બૂમો સાંભળીને શ્યામા અંદર ગઈ.

'ક્યારની તને બોલાવું છું. સાંભળતી કેમ નથી?'

'દીદી હું તો વરઘોડો જોવા...'

'તું ય શું નાની છોકરીઓની જેમ જેટલા વરઘોડા આવે એટલા જોવા દોડી જાય

છે? ક્યારે મોટી થઈશ? હવે જો, હું તને આ બતાવતી હતી.’ પોતાની બેગમાંથી એક સાડી કાઢીને શ્યામાને બતાવતા એણે કહ્યું, ‘જો, કૃતિના લગ્ન નિમિત્તે દીદીએ મને આ સાડી આપી. સરસ છે ને?’

શ્યામા નીતાના હાથમાં રહેલી કેસરી રંગની ચંદેરી સાડી સામે જોઈ રહી. સાડીની ડીઝાઈનવાળી ઘેરા લીલા રંગની બોર્ડર બહુ જ સરસ હતી. હમણાં જ કલ્પેલી પેલી નવોદાનું ચિત્ર એની આંખો સામે આવી ગયું.

‘ખાસી મોંઘી છે ને! દીદીનો જીવ બહુ ઉદાર. એન.આર.આઈ. મુરતિયો મળ્યો અને સ્વાતિના લગ્નમાં બધું ફટાફટ કરવું પડ્યું એટલે આ વખતે એણે બધું જ સાદું વાળી દીધું છે. તને તો કદાચ એમણે આનાથી પણ સારી આપી હશે. આપણા ત્રણેયમાં તું સહુથી નાની અને પાછી દીદીની નજીકમાં જ રહે એટલે દીદીને તારા ઉપર તો વધારે પ્રેમ છે.’

શ્યામા હજુ નીતાના હાથમાં રહેલી સાડી સામે જોઈ રહી હતી. થોડી પળોમાં એ શરણાઈ અને ઢોલક એની નજર સામેથી ખસી ગયાં અને આંખોમાં ઝીણી ઝીણી ચોકડીઓ આવીને ખૂંચવા માંડી.

‘અલી બતાવ તો ખરી તારી સાડી.’ નીતા તો સાડીની ધૂનમાં જ મગ્ન હતી.

શ્યામા ચૂપચાપ ઊઠી અને કબાટમાંથી ડ્રેસ મટીરીયલ કાઢીને નીતાના હાથમાં મૂકતા કહ્યું, ‘મને દીદીએ આ આપ્યું છે.’

ચહેરા પર આવી ગયેલી આશ્ચર્યની રેખાઓને ઝડપથી સમેટતા નીતાએ કહ્યું, ‘હા તું તો સાડી ભાગ્યે જ પહેરે છે, એટલે તને સાડી આપીને શું કરવાનું? મને લાગે છે કે ભલે તું ફોરટી વટાવી ગઈ પણ દીદીને મન તો તું હજી ફોર્ટીન જ છે. એટલે જ તને મારી પ્રિયંકા જેવો ડ્રેસ આપ્યો-માસી ભાણીને સેમ સેમ.’

‘પ્રિયંકાને આવો જ ડ્રેસ આપ્યો છે?’

‘હા, એવું જ કહેવાય. આમાં આવી ચોકડીની ડીઝાઈન છે, પ્રિયંકાના ડ્રેસમાં નાના નાના ફૂલ છે. કલર થોડો જુદો છે. પણ તારા શ્યામ રંગ ઉપર આ આસમાની રંગ બહુ સરસ લાગશે, હું તો કહું છું તારે સાડી તો પહેરવી જ નહીં. આમેય તારું તો શરીર પણ એવું ને એવું જ છે. કુંવારા રહે એની ઉંમર વધે જ નહીં. મને જો, તારાથી પાંચ-છ વર્ષ મોટી છું પણ...’

નીતાના ઠાલા આશ્વાસનના શબ્દો શ્યામાને કોઈ છાતી ઉપર અંગારા ફેંકતું હોય એવી રીતે દઝાડતા હતા. ધીમેધીમે શૂન્ય થતા જતા મગજને પછી તો સંભળવાવાનું જ બંધ થઈ ગયું. વિચારોના વંટોળે અંદર ઘણું બધું ઘમરોળી નાખ્યું. ‘મને સાડીનો મોહ નથી પણ નયનાદીદીએ આવું કેમ કર્યું?’

શ્યામાને તો ગમે તે ચાલે એમ? જે એકલા રહેવાનું પસંદ કરે એનું અસ્તિત્વ અડધું થઈ જાય? અને આ કંઈ પહેલીવાર નથી થયું. નીતાદીદીના સાસરામાં સારું દેખાય એટલે એને ચંદેરી સાડી અને પોતાને આવો ડ્રેસ?’ સ્મરણોનો કાદવ ઊલેચાતો જતો

હતો. એણે આટલા વર્ષો સંબંધોના સરવાળા કરવા માટે શું શું ન'તું કર્યું? બદલામાં એણે તો સ્વમાનની બાદબાકી જ મેળવી હતી. દીદીના સ્વાતિ અને કૃતિ નાના હતા અને એમને પાર્ટીમાં કે બીજે ક્યાંય પણ બહાર જવું હોય તો એ જ કલાકો સુધી એમને સાચવતી. એમને ઘેર મહેમાન આવે ત્યારે પણ એણે દીદીને મદદ કરવા પહોંચી જવાનું. મહેમાનો આવે એ પહેલાં દીદી તો ટીપટોપ તૈયાર થઈ જાય અને એ રસોડામાં હોય-પરસેવે રેબઝેબ. રસોઈ પતાવીને એ દીદીના બંગલાના પાછળના દરવાજેથી નીકળીને ઘેર આવી જતી. ક્યારેક મહેમાનની નજર પડી જાય તો દીદી ઓળખાણ કરાવતાં, 'આ મારી સહુથી નાની બેન શ્યામા. એ અમારી થોડી ક્રાંતિકારી વિચારોની છે એટલે પરણી નથી. અત્યારે ઘેર બેસીને ટ્યુશન કરે છે. અમે નજીક જ છીએ એટલે એકલી નથી પડવા દેતા. મારે તો જેવી સ્વાતિ એવી જ શ્યામા. 'એવા વખતે ઘણા મહેમાનોની આંખોમાંથી દીદી માટે નીકળતી અહોભાવની વર્ષા એને દઝાડી દેતી. એ આખી ને આખી સૂકાઈ જતી અને ઘેર આવી જતી.

દિવાળી વખતે પણ દીદીનું ઘર સાફ કરાવવામાં અને નાસ્તા બનાવવામાં એનો એટલો સમય અને શક્તિ વપરાઈ જતા કે પછી ઘેર કશું કરવાના હોંશ જ ન રહેતા. જો કે છેલ્લા દિવસે દીદી એને ઝીપલોક બેગમાં દિવાળીમાં અપાતા બોનસની જેમ થોડા થોડા નાસ્તા ભરી આપતી અને કહેતી, 'તારા નાસ્તા હું મારી જોડે બનાવી જ લઉં છું. તારે ઘેર તો એ કશી માથાકૂટ કરવાની જ નહીં. પપ્પા તો આવું કશું ખાઈ નથી શકતા. તને એકલીને વળી કેટલું જોઈએ?' 'તને એકલીને' - ખરતી ઉલ્કાઓ જેવા આ શબ્દો શ્યામાના મનના રણ સાથે અથડાઈને એમાં કેટલાયે ખાડા પાડી દેતાં. રેતી ઉછળતી અને એમાંથી એક આકૃતિ ઊભી થઈને વિખરાઈ જતી. કંઈ બોલ્યા વિના એ નાસ્તા લઈને ઘેર આવી જતી. પાર્કીન્સંસને કારણે વર્ષોથી બિલકુલ પથારીવશ થઈ ગયેલા પપ્પાના ચહેરા ઉપર એ નાસ્તા જોઈને એક હલકું સ્મિત ફરકી જતું કે મારી મોટી આ જીદી નાની બેનને આટલું સાચવે છે. એમને કદાચ શ્યામાના ભવિષ્ય માટે ધરપત થઈ જતી. શ્યામાને ક્યારેક એવું કહેવાનું મન થઈ જતું કે, 'આટલા ખુશ ન થાઓ પપ્પા, મજૂરી લઈને આવી હોઉં એવું લાગે છે.' પણ પપ્પાના મોં સામે જોઈને એ કશું બોલતી નહીં.

પણ જેમને માટે થઈને એણે બધાના બહુ સમજાવ્યા છતાં લગ્ન નહતા કર્યા એ પપ્પાના ગયા પછી એને બહુ એકલવાયું લાગવા માંડ્યું હતું. એક ખાલી થયેલા પલંગે આખા ઘરમાં અને જીવનમાં શૂન્યાવકાશ સર્જી દીધો હતો. એ ખાલીપાને કોઈ પોતીકાના સાનિધ્યથી ભરવા પછી તો એ સામેથી જ દીદીને મદદ કરાવવા પહોંચી જતી હતી. નીતાદીદી તો બહુ દૂરના શહેરમાં રહેતી હતી. અહીં એનું બીજું હતું પણ કોણ? જે હોય એ નયનાદીદી જ હતી. ક્યારેક સ્વાતિ-કૃતિને શોપિંગ કરવા જવું હોય કે પિક્ચર જોવા જવું હોય તો દીદી એને પણ સાથે મોકલતી, 'તું વળી કોની સાથે જવાની?' વાત તો સાચી હતી. વર્ષો સુધી ઘરમાં જ રહ્યા પછી અત્યારે તો એની કોઈ બહેનપણી જ ન હતી. કોલેજમાં હતી એ બધી તો પરણીને પોતપોતાના સંસારના ચક્રવ્યૂહમાં ખોવાઈ ગયેલી.

યુદ્ધભૂમિથી દૂર જતા રહેલા પાર્થની જેમ કોઈ સાથે એનો કોઈ સંપર્ક રહ્યો ન હતો. જો કે એની પોતાની એક આગવી યુદ્ધભૂમિ તો હતી જ. પણ એ લડાઈ લડતાં લડતાં પડતા ઘા કોઈ જ જોઈ નહતું શકતું.

આટલા સમય પછી તો આવું થવા માંડ્યું હતું કે એ એકલી હોય ત્યારે એને ટોળામાં હોય એવું લાગતું અને ભીડમાં એકલી હોય એવું લાગ્યા કરતું. હવે તો એની ભાણીઓ ગણો કે બહેનપણીઓ ગણો, એ સ્વાતિ અને કૃતિ જ હતાં. જો કે એ લોકો મોટાં થયાં અને એમના ફેન્ડ્સ સાથે બધે જવા માંડ્યાં પછી એમની શ્યામામાસી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી.

મિક્સરની જેમ શ્યામાના મનમાં વિચારો ધૂમરાતા હતા. મન એમાં પીસાતું જતું હતું.

‘શ્યામા! આમ ભીંત સામે આંખો ચોંટાડીને શું બેસી રહી છે? લગ્ન માટે તૈયાર નથી થવાનું? કાલે સંગીત સંધ્યામાં તો તું જરાયે સારી ન’તી લાગતી. તૈયાર જ ન’તી થઈને!’ દીદીના માસીજીએ તો મને પૂછ્યું પણ ખરું કે ‘આ શ્યામા કેમ આવી સાદી સાદી આવી છે?’

શ્યામાને કોઈએ એવું સીધું તો નહતું પૂછ્યું, પણ એણે એવી ગુસપુસ જરૂર સાંભળી હતી. એ પસાર થતી હતી ત્યારે જ એને સંભળાય એવી રીતે એક સ્ત્રીએ બીજાના કાનમાં કહ્યું હતું કે ‘પોતાના લગ્ન નથી થયા અને આ બીજા ભાણીનાય થઈ ગયા, એટલે ઓછું તો આવે ને!’ શ્યામાને મન તો થયું હતું કે ત્યારે જ એમને સંભળાવી દે કે ‘તમે શૂન્ય મગજવાળા અને પરવશ શરીરવાળા મારા પપ્પાને વર્ષો સુધી પથારીમાં પડી રહેલા જોયા હોત તો મેં કેમ લગ્ન નથી કર્યા એનો જવાબ મળી જાત.’ પણ એ હંમેશા જેમ કરતી હતી એમ એ વખતે પણ કંઈ બોલ્યા વિના ત્યાંથી ખસી ગઈ હતી. જીભને મોંમા જ રહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી.

સંગીતસંધ્યા માટે શ્યામાએ તો ઢગલો ઓરતાનું વાવેતર કર્યું હતું. પણ બે કલાક પહેલા એને દીદીએ કૃતિ સાથે બ્યુટી પાર્લર મોકલી દીધી. ‘કૃતિ કહે છે કે હું તો માસી સાથે જ જઈશ. લઈ જા તારી લાડકી ભાણીને’, દીદીએ કહ્યું હતું. લગ્નનો દિવસ હોવાથી ત્યાં ખૂબ ભીડ હતી અને આગળથી નક્કી કરેલું હતું તો પણ કૃતિને તૈયાર થવામાં મોડું થઈ ગયું હતું. એનું પતે એ પહેલા તો દીદીના ઉપરાઉપરી ફોન આવવા માંડ્યા હતા, ‘કેટલી વાર શ્યામા? બધા આવવા માંડ્યા છે. તારા જીજુ તો ગુસ્સે થઈ ગયા છે. કૃતિનો પ્રસંગ અને એ જ હાજર નહીં?’ શ્યામા પોતે સરખી તૈયાર થયા વિના કૃતિને લઈને સીધી હોલ ઉપર પહોંચી ગઈ હતી.

નીતાએ બેગમાંથી એના દાગીના કાઢી લીધા હતા, પણ સાડી પસંદ કરવા માટે હજુ અવઢવમાં હતી અને બેગમાંથી એક પછી એક સાડી કાઢીને જોયા કરતી હતી. શ્યામાનું ધ્યાન ક્યાં છે એ તરફ એનું ધ્યાન જ ન હતું. છેવટે એક સાડી હાથમાં લઈને એણે શ્યામાને ધ્યાનભંગ કરી, ‘હું આ પહેરું? જો તો, સારી લાગશે ને?’

નીતાએ સાડી ખોલીને શ્યામાને બતાવી. એની અંદરથી કૃતિના લગ્નની કંકોત્રી

નીચે પડી. શ્યામા એ કંકોત્રી ખોલીને વાંચવા માંડી એટલે નીતા તાડૂકી, 'તેં જોઈ નથી આ કંકોત્રી? શું વાત કરે છે? આટલી બાજુમાં રહે છે અને બેનને ઘેર કંકોત્રી લખાવવા ન'તી ગઈ? શ્યામા તું તો હદ કરે છે!'

શ્યામાને યાદ આવ્યું, 'ઘણા બધા આવવાના છે, તું નહીં આવે તો ચાલશે. એના કરતાં તું કૃતિ જોડે જઈને દરજ્જાના ને બધા પરચૂરણ કામ પતાવી આવજે. એને બીજા કોઈ સાથે જવાનું નહીં ગમે.' એમ કહીને દીદીએ એને બહાર મોકલી હતી. એ નાના નાના કામમાં જ આખો દિવસ જતો રહ્યો હતો. નીતાના આક્ષેપથી એના મનમાં ધૂંધવાતા જવાળામુખીનું ટોચકું ખૂલી ગયું. અંદર ભરાયેલી વરાળ આંખોમાં થોડા ગરમ ગરમ લાવાના ટીપાં સાથે બહાર નીકળી. 'હદ તો દીદી કરે છે. દીદીએ મને કંકોત્રી આપવી ન જોઈએ? એ કહે આવી જજે એટલે મારે તો પહોંચી જવાનું ને?'

'તને વળી જુદી કંકોત્રી આપવાની શું જરૂર? તું તો ઘરની જ કહેવાય ને? ઘરની વ્યક્તિને કંઈ અલગથી આમંત્રણ હોય? કેવી વાત કરે છે તું?' શ્યામાના અવાજનો ગાંધારનો સૂર નીતાના અવાજમાં ધૈવત થઈને પડઘાયો.

'તો સ્વાતિ ઘરની નહીં? એની કંકોત્રી મેં જ કુરિયર કરી હતી.'

'સ્વાતિને તો મોકલાવવી જ પડે ને? એના તો લગ્ન....' શ્યામાના ચહેરા સામે જોઈને નીતાએ આગળના શબ્દોને મોંમાં જ જકડી રાખ્યા.

દીદીને છોભીલી પડેલી જોઈને શ્યામા અંદર ચા બનાવવા જતી રહી.

ચાના ઊકળતા પાણી સામે જોઈ રહેલી શ્યામાનું મન એનાથી પણ વધારે ઊકળતું હતું. એ બધા માટે 'ટેકન ફોર ગ્રાન્ટેડ' હતી. દીદી જે કામ કૃતિને કે સ્વાતિને ન બતાવી શકતા એ એને કરવાનું કહી દેતા હતા. એ એકલી હતી, જંગલમાં આવેલી એક નાની દેરી જેવી. કોઈ પણ આવીને ત્યાં વિસામો લઈ શકે અને પછી પોતાના માર્ગે જતું રહી શકે-પાછળ એક નજર પણ નાખ્યા વિના. સ્વાતિ તનયકુમાર સાથે ઘરમાં પ્રવેશે ત્યારે બધા 'આવો-આવો' કહીને ઊભા થઈ જતા હતા. એ લોકો ઘરના ન કહેવાય? એને તો ક્યારેય કોઈએ સાદો આવકાર પણ આપ્યો ન હતો. આંખોની સાથે ચા ઊભરાઈને બહાર આવી અને શ્યામાએ ગેસ બંધ કર્યાં.

ચા પી ને, તૈયાર થઈને નીતા તો નીકળી. તું રામા-ટામા કર્યા કર. હું તો જાઉં છું. લગ્નવાળાને ઘેર કામ તો હોય જ ને? તું તો ખરી છે, આમ 'દીદી દીદી' કર્યા કરે અને ખરા કામના વખતે ઘેર બેસી રહે છે. જલ્દી આવી જજે.'

શ્યામા ક્યાંય સુધી ખાલી આંખે અને ભરાયેલા મને ત્યાં જ બેસી રહી. ફોનની રીંગ ન વાગી હોત તો એના મનમાં ખદબદતા લાવામાં કેટલાયે કલાકો ઓગળી જાત. નયનાદીદીનો ફોન હતો. શ્યામાએ 'હા દીદી' કહ્યું અને દીદી એના ઉપર તૂટી જ પડી. 'હજી સુધી આવી નહીં તું? શું કરે છે ઘરમાં એકલી એકલી? અહીં બધા ભેગા થઈને કેવી મજા કરે છે? વર્ષોથી એકલી રહીને તું એકલસૂરી થઈ ગઈ છે. એકલી વાડીની એકલી મૂળી. ચલ જલ્દી આવી જા. અને હા, સરખી તૈયાર થઈને આવજે. કાલની જેમ સાવ બોચાટ ના આવતી. આજે પણ કૃતિ સાથે પાર્લરમાં તારે જ જવાનું છે. બીજા બધાને તો

પાર્ટી પ્લોટ પર જઈને ગરબા કરવા છે અને મ્હાલવું છે. પણ તને તો હું હકથી કહી શકું છું.’

શ્યામા તૈયાર થવા માટે અરીસા પાસે ગઈ અને અરીસામાં પોતાના ચહેરાને જોઈ રહી - શ્યામળી ત્વચા, પહોળું કપાળ, તીણું નાક, કાળા કુંડાળાની વચ્ચે તરતી બે આંખો અને થોડા બેસી ગયેલા ગાલ. ધીરેધીરે એ ચહેરા ઉપરથી એક પછી એક વર્ષો ઉતરડાતા ગયા અને સામે આવીને ઊભી રહી એક ‘બ્લેક બ્યુટી.’ એ પછી એ ચહેરો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો અને અરીસામાં એને થોડા સમય પહેલા જોયેલા પેલા વરરાજાનો ચહેરો દેખાઈ ગયો. ધીમેધીમે એની શેરવાની અને ખેસ લાલ કોલરવાળા કીમ ટી શર્ટમાં બદલાઈ ગયાં. અટકી અટકીને પ્લેનના પગથિયાં ચડતો એ ટી શર્ટ ઉપરનો ચહેરો વળીવળીને કાયની બીજી તરફ ઊભેલી શ્યામાને શોધવા આમતેમ ફર્યા કરતો હતો. શ્યામા એ ધૂંધળા થતા જતા પ્રતિબિંબને તાકતી રહી. એને ખબર જ ન પડી કે ક્યારે એના હાથમાં પકડાયેલી સાડી એની આંગળીઓ વચ્ચે ચોળાઈ ગઈ અને ક્યારે હાથમાંથી સરકીને નીચે પડી ગઈ.

કાલે તો કાલે, પછી તો પછી | દિલીપ ભટ્ટ

‘આ બે ઓશિકા લાવ્યા તે હવે હાશ નિરાંતેથી પોઢી જવાશે...’ એમ કહીને અચલા મારી સાવ નજીક આવી ગઈ. મને હતું કે હમણાં મને ભેટી પડશે, પણ નજીક આવી મારા હાથમાંથી પોચાં પોચાં ઓશીકા લઈ એણે સોફામાં પડતું મૂક્યું. લાંબા, અરધા ખુલ્લા પગે એણે ઓશીકાનું ટેસ્ટિંગ કર્યું. એક માથા નીચે અને બીજું બાહુપાશમાં.

‘એ બીજું ઓશીકું મારું છે, બન્ને તારા નથી...’

‘આ તો તું ન હો ત્યારનું દૃશ્ય છે બાલમ, આન મિલો સજના...’ કહીને રાજી રાજી થવા લાગી. વળી કહે -

‘હું તો પથ્થર નીચે માથું રાખીને સૂતી હતી અત્યાર સુધી, આપણે જુદા થયા ત્યારે બાએ બે પાણા છાપ ઓશિકા આપ્યા. હું કરિયાવરમાં લાવી હતી એય પોતે રાખી લીધા. સાસુડી તારી વાત છે જો...’

‘અરે... બસ, બાને એમ ન કહેવાય, આવી શું ટેવ પડી ગઈ છે?’ મેં એને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

વરસાદની રાતે છોકરો એક મહિનાનો જ હતો અને અમે મોટા ઘરેથી જુદા થયા હતા. મોટી રીક્ષામાં સામાન આમતેમ ગોઠવ્યો હતો. ત્યારેય બા રસોડામાંથી તાડૂક્યા હતા -

‘એક ફેરામાં જે જોઈએ તે લઈ લેજો. મારે આ ઘર ખાલી કરવાનું નથી, તારું કમાયેલું કંઈ નથી તે બધું વાળીચોળીને વીણવા લાગ્યા છો. હાલો ઉપડો હવે...’

નાનકડા અધુને પાલવમાં ઢાંકીને અચલા એ રીક્ષામાં બેઠી હતી. પછી થોડો સામાન હતો. એક મોટું ગાદલું મારી અને અચલાની વચ્ચે એવી રીતે રીક્ષામાં ગોઠવાયું હતું કે જતી વખતે અમે એકબીજાને જોઈ શકતા ન હતા. રીક્ષાવાળાને માર્ગદર્શન આપતા આપતા હું નવા ભાડાના ઘરે પહોંચ્યો હતો. અચલા અને અધુ લગભગ ભીંજાઈ ગયા હતા. એક જ ફળિયામાં મકાન માલિક હતા. એની ત્રણેય કુંવારી દીકરીઓ અચલાને વીંટળાઈ વળી હતી.

‘લાવો ભાભી, મારી પાસે’ કહીને મકાન માલિકની મોટી દીકરીએ પોતાના મીઠા સ્વરથી અધુને એના ઘરના ટુવાલથી કોરો કરી રમાડવાનું શરૂ કર્યું. અચલાએ દીકરાના નામની ચોખવટ કરી — ‘અમારા રૂમની બંધ બારી પાછળ કબૂતરનો માળો હતો. જનમ પછી એ ઘૂઘૂઘૂઉઉઉ જ પહેલા બોલતા શીખ્યો. બોલે ત્યારે અધુ અધુ સંભળાય. એટલે મેં એનું નામ અધુ પાડ્યું. ખરું નામ તો હવે ડૉક્ટર સાહેબ પાડશે’ આ મકાનને મકાન માલિક ન હતા, માલિકણ જ હતી. એની ત્રણ પુત્રીઓ પેટા માલિકણ હતી.

મેં એમ.બી.બી.એસ. પૂરું કર્યું એને હજુ એકાદ વરસ થયું હતું. પ્રેક્ટિસ બરાબર ચાલતી ન હતી. સ્વતંત્ર દવાખાનું બનાવવાના પૈસા ન હતા, આગળ એમ.ડી. ભણવાનાય કોઈ ઠેકાણાં ન હતા. એટલે જે પરા વિસ્તારમાં એક ઓરડી ભાડે રાખીને પ્રેક્ટિસ કરતો હતો, એની નજીકમાં જ મને આ મકાન પેલી ઓરડીના એટલે કે મારા દવાખાનાના માલિકે શોધી આપ્યું હતું.

‘દાકતર, આ તો હું તમારું ચરિતર કંઈક જાણું છું, એટલે ભલામણ કરી, બાકી પરણેલા જુવાનનેય હવે જલદી મકાન ભાડે મળતું નથી. ને એમાં વળી આ તો ત્રણ દીકરિયુંવાળું ફળિયું...’ એમ કહીને ઓઘાજીએ રાતોરાત મને આ મકાન શોધી આપ્યું હતું. બે રૂમ ને રસોડું. એક જ લાંબી ઓસરી. વચ્ચે જાળીવાળું પાર્ટિશન. વરસાદ રહી ગયો હતો. મેં અને રીક્ષાવાળાએ બધો સામાન ઓસરીમાં મૂક્યો. અંદરના રૂમ થોડા સાફ કરવાની જરૂર હતી. દીકરો માલિકણના ઘર તરફ હતો અને કજિયે ચડ્યો હતો. હું અચલાને એ તરફ મોકલું ત્યાં જ —

‘તમે ત્યાં ઓસરીમાં પાટ ઉપર રહો ને વહુને આ બાજુ મોકલો. અહીં સચવાશે...’ — એમ માલિકણે કહ્યું ને અમારી જુદી જુદી રાત્રિનો જુદો જુદો પ્રારંભ થયો. રાત વધવા લાગી હતી. મકાન માલિકની નાની દીકરી સ્ટીલની રકાબીમાં ચા અંબાવી ગઈ. અચલાએ દીકરાને ખોળામાં લીધો હશે તે એનો અવાજ જંપી ગયો.

મોટો ભાઈ ઓ.એન.જી.સી.માં મિકેનિકલ એન્જિનિયર હતો. હું ડૉક્ટર થવાનો હતો ત્યારે ભાભીએ ધરાર ના પાડી હતી. છતાં ડૉક્ટર થયો ને પછી એક વરસ ભેગો રહ્યો ને બધા મને ડૉક્ટર સાહેબ કહી બોલાવે એનો ભાભીએ ખટકો રાખ્યો. તે એક મોકો ઝડપી લઈને મારી ને અચલા ઉપર બાને એવા ગુસ્સે કરી મૂક્યા કે બાએ જ કેસ કાગળિયા જોયા વિના ને પેશન્ટને સાંભળ્યા વિના જ નિદાન કરી આપ્યું — ‘આ બધું મોટાનું છે. તમે તમારું વસાવો ને જુદા થઈ જાઓ.’

અચલાએ અધુને ખોળામાં લેતાં મારી સામે જોઈને તરત કહ્યું — ‘જાઓ, કંઈક

વાહન બાંધી આવો...' ને બધું ગોઠવી કલાક પછી હું ઘરે રીક્ષા લઈ આવ્યો ત્યારે બા ને ભાભીના મેણાં અને અચલાનાં આંસુઓ...

અધુ પાંચ વરસનો થયો એમાં અચલાએ નહિનહિ તોય પચાસવાર મને આવા પોચાંપોચાં ઓશીકા લાવવાનું કહ્યું હશે તે આજે એનું મુહૂર્ત આવ્યું.

'પણ, અહીં તો આવો મારા સુંદરશ્યામ...' મારો વાન ઘાટો ઘઉંવણો એટલે મજાકમાં એ મને આવું કંઈ કંઈ કહેતી. વળી પોતે ખરેખર જ રૂપાળી રાધા.

'પણ અહીં સોફામાં ક્યાં જગ્યા છે? ઓશીકા કેમ છે એ તો કહે.' મેં નજીક જઈને કહ્યું.

'એ તો રાતભર એક લાંબી ઊંઘ લઈ લઉં...'

'કે લઈ લઈએ...?'

'હા, હા, લાંબી ઊંઘ લઈ લઈએ પછી તમને ને મને ખબર પડે.'

'બે ઓશીકા પડખે પડખે રાખવા લાવ્યો છું અને આ જાગવાના ઓશીકા છે, ઊંઘવાના નથી.'

'અરે, રામરામ. કેમ આમાં ઊંઘ ન આવે?'

'આ એવા ઓશીકા છે, જેના પર માથું ઢાળ્યા પછી પાસપાસે વાતો કરવાની મઝા પડે, ઊંઘીને શું કામ છે અચુ?'

'હાઆઆઆ...; માંડ હવે અધુ રાતે ઊંઘતો થયો છે. હવે નિરાંત લેવા દો.'

અચલા પૂર્ણ ગૃહિણી હતી. એના મારી સાથેના સંબંધો વ્યક્તિગત હતા એનાથી વધુ ગૃહિણી તરીકેના જ હતા. એમ કહેવામાં આખી દામ્પત્યકથા આવી જાય છે. એ પોતે સ્વભાવે નટખટ અને ખિલખિલાટ હસતી છોકરી હતી. પણ લગ્ન પછી એના પર આદર્શ ગૃહિણીનો અવતાર સવાર થઈ ગયો હતો.

એમાં નવા બન્ને ઓશીકાની સંગતતામાં હું એને રાતે થોડીથોડીવાર જગાડતો થયો.

'આવા રોજના ઉજાગરા ઠીક નથી હો.' – એવું એ કહેતી પણ હું સાંભળ્યું – ન – સાંભળ્યું કરતો.

ક્યારેક કહે – 'આ મકાન માલિકની ત્રણેય દીકરીઓ ઓછીવત્તી જુવાન છે. સવારે મોડી ઉઠું તો મહેણાં મારે. કંઈ સમજાય છે? તમને શરમ જેવું કંઈ છે નહિ?'

'પણ લાઈટ તો આપણે દસ વાગ્યે બંધ કરી દઈએ છીએ.'

'સવારે બધી જ ખબર પડી જાય, એ તો બધી દીકરીની જાત છે, મારી સામે એક નજર નાંખે ને કળી જાય.'

'આ કળી જાય એટલે શું?'

'ઓળખી જાય, બસ?'

'બહુ મીઠું લાગે છે, તું ક્યારેક આવું બોલે છે તે.' હું અચલાને ફરીવાર કળીમાંથી ફૂલ થતી જોઈ રહ્યો હતો. બાના પડછાયાથી દૂર, અહીં આવ્યા પછી એણે પુનઃ યૌવનમાં

પ્રવેશ કર્યો હતો.

વાતાવરણમાં હજુ નાજુક કળીની મહેંક હતી.

‘સાથે ભણતી કોઈ ડોક્ટરાણીને પરણ્યા હોત તો આવું બોલવાને બદલે બે-ચાર દવાના નામ બોલતી હોત. એનાથી તો આ બધું સારું નહિ...?’

- અને હું હસુ એ પહેલાં પોતે જ ખડખડાટ હસી પડતી.

નવા ઓશીકાની સંગત ને રંગતમાં જ એણે બીજા પુત્રને જન્મ દીધો. એની સુવાવડની બધી જ ચાકરી મકાન માલિક અને એની બે મોટી થવા આવેલી દીકરીઓએ જ કરી.

બીજા દીકરાને ઝબલું આપવા બા અને ભાભી આવ્યા.

ઘરમાં કંઈક શોકજનક બનાવ હોય એવો સન્નાટો થઈ ગયો. બીજો દીકરો અચલાને ખોળે રમતો જોઈ ભાભીના ચહેરા પર કાળા વાદળાઓ શો અંધાર ઘેરાયો. ને બા પણ અચલાના ખોળામાં ઘડીક નજર નાંખીને તરત નજર ફેરવી લેતા હતા. અચલાએ જાણે કોઈ અભિશાપને જન્મ આપ્યો હોય એવું બાનું વર્તન ચોખ્ખું દેખાતું હતું. અથવા તો પછી મારી આંખમાં જ બહુ દૂર રહેવાને કારણે રજ પડી ગઈ હતી. અથવા તો આ બધી જ ભાભીની કમાલ હતી.

મકાન માલિકણ ચાર-પાંચ રકાબી અને ચા ભરેલી કિટલી લઈને આવ્યા. એટલે ભાભી બોલ્યા -

‘મારે તો દિયર પોતે જ ડોક્ટર એટલે દેરાણીની કોઈ ચિંતા નહિ.’

‘સુવાવડી બાઈને ડોક્ટર નહિ, પોતાના બાઈમાણહની જરૂર હોય. હું ને આ મારી દીકરિયું. . અમે તો આખો દિવસ આમાંથી જ એયને ઊંચા જ ન આવીએ. ભગવાને ભલે મને દીકરો ન દીધો, પણ મારા ઘરમાં તો દીકરો દીધો, એનો અમારા આખા ઘરને હરખ છે બહેન!’

માલિકણના એક જ વાક્યમાં બાને ખ્યાલ આવી ગયો કે અહીં એમની ખાલી જગ્યા પૂરાઈ ગઈ છે. એટલે કહ્યું,

‘લ્યો ત્યારે હાંઉ, અમે નીકળીએ, વહુ, પિયર જઈ આવો પછી એક આંટો આવજો...’ એટલું બોલીને બા ઊભા થયાં.

જતાં જતાં અચલાની ડોકને પિયર તરફ વાળતા ગયા. એ ગયા કે તરત અચલાના મનમાં તરંગ શરૂ થયા. પહેલી સુવાવડ સાસરે કરી એનું હજી સંભળાવે છે. કદાચ એવા વિચારે એણે ત્રણ-ચાર દિવસ પછી રાતના નાના દીકરાને ધવરાવતી વેળાએ મને કહ્યું - ‘મને એમ થાય છે કે મમ્મી-પપ્પા પાસે બે-ત્રણ મહિના રહી આવું.’

‘પણ તારી આવી તબિયતમાં ત્યાં છેક ક્યાં પ્રવાસ કરવો?’

‘ભાભીએ કહ્યું એમ. ડોક્ટર સાથે હોય પછી પ્રવાસમાં તબિયતની શું ચિંતા?’ જાણે કે હું કેવી રીતે ના પાડીશ એની ખબર જ હોય અને પછીની દલીલ સકટાક્ષ તૈયાર કરી રાખેલી હોય એમ અચલા બોલી.

ફરી થોડા દિવસ પસાર થયા.

ને વળી અકારણ એક દિવસ ઝીણી ગૂંથેલી જાળને વાણીમાં ધારણ કરીને બા આવ્યાં.

‘થયું થોડી કડવાટ્ય મોટા વહુ વખતની પડી છે તે આપતી આવું.’

આકસ્મિક પણ બા સાચું જ બોલ્યાં. અને ખરેખર જ અમારી જિંદગીમાં કડવાશ ઘોળવા જ આવ્યાં છે એવું મને લાગ્યું. પણ હું ચૂપ રહ્યો, મને થયું કે હું વધારે પડતો પૂર્વગ્રહવશ થઈ ગયો છું, મનને માયાળુ કરવા મેં કહ્યું –

‘બા, તમારી તબિયત કેમ રહે છે?’

‘અરે, નખમાંય રોગ નથી, તો જ મારો દીકરો ડોક્ટર થાય ને!’

– ‘મારો દીકરો’ એમ તો ઘણા વરસો પછી આ શબ્દયુગ્મ મારા કાને પડ્યું. પેશન્ટનું મૃત્યું નક્કી જ છે એની ખાતરી થયા પછી અમે જે અંતિમ અને એક્સ્ટ્રીમ દવાનો છેલ્લી ક્ષણ પ્રયોગ કરીએ છીએ એવો જ આ બાનો શબ્દ પ્રયોગ હતો. વળી દુર્ઘટના એ બની કે બાનો પ્રયોગ સફળ નીવડ્યો. મારામાં મરવા પડેલો દીકરો એકાએક સજીવન થતો મેં અનુભવ્યો. અચલાને અન્યાય થઈ જવાના ભયે માંડમાંડ મેં ભીતરના પુત્રપણાને ફરી એનેસ્થેસિયાની હવા આપી.

બા ઊભાં થયાં અને જવા માટે તૈયાર થયાં. ત્યારે પણ મારામાં ફફડાટ હતો. માત્ર આવજો કહીને બા જતાં રહે તો સારું. આ પસાર થયેલી થોડી ક્ષણોનું કાચનું વાસણ હાથમાંથી પડી ન જાય એની વ્યાકુળતા મારા અને અચલાના ચહેરા પર સ્પષ્ટ તરતી હતી. બા જાય એટલે થનારા હાશના અનુભવની પ્રતીક્ષા અમારા બેયમાં એટલી બધી સમાન હતી, જેટલી પ્રતીક્ષા વેવિશાળથી લગ્ન વચ્ચેનાં ગાળામાં અમને એકબીજાને મળવાની બાબતમાં એકસમાન હતી.

બા ઉંબરા સુધી જઈને જરાક પાછા ફર્યા.

હું જાણતો હતો, બાના ગળામાં અચલાનું પિયર ફસાયેલું હતું. એ એમ જ રહે ને બા પસાર થઈ જાય, ઘડિયાળના કાંટા કોઈપણ ઘટના વિના આગળ વધી જાય એમ હું ઈચ્છતો હતો.

સાડીનો છેડો સરખો કરવામાં બાને વિચારવા માટે જરૂર કરતાં વધુ સમય મળી ગયો હતો. એનું ભાન ન રહ્યું. ત્યાં જ બા બોલ્યા, ‘વહુ બેટા, તું ચિંતા નહિ કરતી, એવું હોય તો મોટા અધુને અહીં મૂકતી જજે. મારી સાથે રહેશે ને -’ વળી બાએ મારી સામે જોઈ કહ્યું – ‘તું, સવાર-સાંજ જમી જજે.’

ડિમ લાઈટમાં અચલા નાના દીકરાને હીંચકાવતી હતી. હું પલંગથી સહેજ નજીક આરામ ખુરશીમાં પગ લંબાવીને વિચારતો હતો. થોડીવાર પછી ઘોડિયાનો કિચૂડાટ શાંત થયો. અચલાએ કહ્યું, ‘ચલો ઘડીક જંપી જઈએ.’

બા આવે કે ઘરમાં બાની કંઈ વાત નીકળે તો હું બહુ થાકી જતો. કોઈવાર મને વિચાર આવતો કે હું મારી બાનો એકનો એક દીકરો હોત તો કેવું સારું? તો કદાચ મને રોજ સાંભળવા મળત – ‘મારો દીકરો..!’

સવારે હું જાગું એ પહેલા અચલાના ભાઈ-ભાભી ઔરંગાબાદથી આવી પહોંચ્યા હતા. નાનાને રમાડવા માટે. રમકડાનો ઢગલો અને સુંદર બાબાશુટ વચ્ચે અચલા મીઠી વાતોએ વળગી હતી. એક પાડોશી હાંફતો મને બોલાવવા આવ્યો હતો. એની માની હાલત ગંભીર હતી. એટલે ચાપાણી પીને ઉતાવળે મારે નાસ્તો કર્યા વગર દવાખાને દોડવું પડ્યું. ત્યાંથી જરૂરી દવા ઈજેક્શન લઈ હું વિઝિટમાં ઉપડ્યો.

બપોરે ઘેર આવ્યો ત્યાં સુધીમાં અચલાએ નિખાલસતાથી સ્પષ્ટતા સાથે પોતાનો પિયર જવાનો તખ્તો ગોઠવી દીધો હતો. મારી હાજરીમાં એણે એના ભાભીને કહ્યું — ‘જુઓ ભાભી. અમે બન્ને જુદા રહી શકીએ એવા નથી. પણ હું પિયર નહિ આવું ત્યાં સુધી મારા સાસુને નહિ ગમે. બેય સુવાવડ અહીં જ કરી છે. કુટુંબમાંય સારું લાગે કે વહુ પિયર જઈ આવી.’

અચલાનો ભાઈ બોલ્યો, ‘તમારું શું કહેવું છે કુમાર?’

મેં કહ્યું — ‘અચલા કહે તેમ.’

અચલાએ કહ્યું — ‘નહિ, બા કહે તેમ.’

પછી મારે કંઈ બોલવાનું રહ્યું નહિ. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. મેં જમવાનું જલદી પૂરું કર્યું.

એક કઠિયારો જંગલમાંથી માત્ર પસાર થાય ને લાખો પાંદડાઓ ધ્રુજી ઉઠે એમ ઘરમાંથી ગઈકાલે બા પસાર થયાં. પછીનાં કંપનો હું હજુ અનુભવતો હતો.

વેવિશાળ થયા પછી અચલા મને ઈલોરાની ગુફા જોવા લઈ ગઈ હતી. એમાં શેષશાયી વિષ્ણુના ચરણમાં લક્ષ્મીને દર્શાવીને અચલાએ કહ્યું હતું — ‘આ હું છું, અને આ લાંબા પગે સૂતા છે તે તું છો.’ અને પછી ખડખડાટ હસી પડી હતી. એના હાસ્યના આછા પડઘાઓ કાળા પથ્થરમાં જળ પરના તરંગોની જેમ વહેતા જતા હતા. લગ્નની પ્રથમ રાત્રિ પછીના પ્રભાતે જ્યારે મારી આંખો ખુલી ત્યારે એ વિષ્ણુપ્રિયાની જેમ મારા પગ પાસે અનિમિષ નેત્રે મને મુગ્ધતાથી જોયા કરતી હતી — શિલ્પવત્!

અચલાએ પિયર જવાની તૈયારી કરી લીધી હતી.

‘અધુ પણ મારી સાથે આવશે.’ — એવું કહી અચલા અધુના માથામાં હળવે હાથે કાંસકી ફેરવવા લાગી. એકાગ્રતાથી, હું દૂર ઊભા ઊભા પણ સમજી શકતો હતો કે એ ક્ષણે અચલા અધુના ચહેરામાં મને નિરખતી હતી. મારો એક ચહેરો એ સાથે લઈ જતી હતી. બીજો ચહેરો સાથે હતો પણ હજુ એનો શતદલ ઊઘાડ બાકી હતો. હું હવે એને માટે સ્મૃતિશેષ જેવો થવા લાગ્યો હઈશ એવું લાગ્યું.

ઔરંગાબાદ જતી ટ્રેનમાંથી અત્યારે દૂર ક્ષિતિજ સુધી કપાસ અને ડાંગરના ખેતરો દેખાશે. અચલા કલાકો સુધી બારી બહાર જોઈ રહેશે, વીતેલા દામ્પત્યના ધવલોજવલ કુસુમ સરીખા બન્ને બાળકો એની આસપાસ રમતા હશે. ત્યારે દામ્પત્યની અંગત ક્ષણોનો વરસાદ એના મનને માર્ગમાં સતત ભીંજવશે.

રેલવે સ્ટેશને તીરની જેમ ઉપડેલી ટ્રેનની બારીમાં મેં અચલાને જોઈ ત્યારે એનો આખો હાથ બહાર લાવીને એ મને આવજો કહેતી હતી, એનો હાથ જાણે ફરીવાર

હસ્તમેળાપ માટે લંબાવ્યો હોય એમ હું ટ્રેનની પાછળ દોડવા લાગ્યો, આવજો કહેતાં – કહેતાં જ ટ્રેને સ્ટેશનની બહાર પહોંચતાં વળાંક લઈ લીધો.

સ્ટેશન પર માયારામની એ જ જૂની દુકાને જઈ હું ઊભો રહ્યો. પાંચ વરસ પછી માયારામે પૂછ્યું – ‘અબ સિગારેટ પીતે હો ક્યા?’

મેં ફરી જ્યાંથી ટ્રેને વળાંક લીધો એ ક્ષિતિજ તરફ જોયું અને કહ્યું – ‘હા.’

પસાર થઈ ગયેલી ટ્રેનના ધૂમાડાનો વિશ્રામ સિગારેટની ધૂમ્રસેરોમાંથી શોધતા મને લાગ્યું કે ફરી હોસ્ટેલ લાઈફ આવી પડી છે.

દવાખાને ચોમાસુ-દર્દીઓની ભીડ વચ્ચેથી માંડ હું મારી ઓરડીની લઘુક ચેમ્બરમાં પહોંચ્યો. કમ્પાઉન્ડરે નામ અને નંબર બોલવાના શરૂ કર્યાં. ત્યાં બારણું ખોલીને એકાએક બા અંદર આવ્યાં.

‘છેલ્લા અઠવાડિયાથી મોટો ઘરમાં બહુ બોલ બોલ કરે છે. એટલે તું હવે ક્યાંકથી ટિકિન બાંધી લેજે. ઘરે જમવા આવતો નહિ. હું તો તારા ઘરે ગઈ તો ખબર પડી કે તું અચલાને મૂકવા સ્ટેશને ગયો છે. રઘુનેય મોકલ્યો એ સારું કર્યું. તારા બાપુના ગયા પછી હવે આ બે વહુઓની જંજાળ મારાથી નથી વેઠાતી. હવે હું થાકી ગઈ છું. તારી પાસે થાકની કોઈ દવા છે!’

‘બા, તમે બેસો.’

એટલે બા નિરાતે બેઠા. એમની વળી હવે શું યોજના હશે એ વિચારે હું ચિંતામાં પડી ગયો. એમના શબ્દોની મારા પર કોઈ અસર થઈ ન હતી.

‘લે ત્યારે, હું જાઉં હવે? મંદિરેથી સીધી જ ઘરે કીધા વગર આવી છું, મોટી વહુ રાહ જોતી હશે.’

‘હા, બા.’ – હું એટલું જ બોલ્યો.

‘અચલાને પાછી જલદી બોલાવી લે, અને હું હવે તારી ભેગી રહેવા આવી જાઉં’ – એવું બા કહી શકી ન હતી. એટલું મને સમજાયું. મારું ટિકિન મારે બંધાવવાનું હતું. એમાં કોઈ નવાઈ ન હતી. અચલા જ કહેતી ગઈ હતી – ‘મોટા ઘરની લપમાં ન પડવું હોય તો ટિકિન બંધાવી લેજો. માલિકણ વિવેક કરે તો એને દીકરીઓ જુવાન છે એટલે એમાં પડતા નહિ, પાછું આવું સારું મકાન ક્યાં મળશે?’

સારા ભાડાના મકાન માટેના મારા અનિવાર્ય સત્યચિત્રની વાત અચલાએ રમતા રમતા કહી દીધી. ચોખ્ખી વાત એટલે જ અચલા. લગ્નના એક જ અઠવાડિયે એણે મને કહ્યું કે, ‘તમે બહુ ભણેલા લોકો થોડુંક આડું અવળું કંઈક પીતા હો એમ મને મારી બહેનપણીએ કહ્યું હતું. તમે હવે બહાર ક્યાંય નહિ પીતા, ઘરે જ લાવીને જરાક ઘૂંટડો પી લેવો. તમારે વ્યસન સચવાય અને મારે તમારી આબરુ સચવાય.’

‘અરે પાગલ! તને પરણ્યા પછી બીજા કોઈ નશાની જરૂર જ ક્યાં છે?’ મારા ફિલ્મી ડાયલોગની એના પર કોઈ અસર ન થઈ.

‘ખરેખર? એટલે હવે નહિ પીવોને?’

‘અરે અચુડી, હું તો ગંગાપુત્ર છું, પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ, હું કંઈ પીતો હોઉં ખરો?’

‘પણ મારી વાત એમ છે કે પીવો ભલે, ઘરે જ પીવો, બહાર નહિ.’

‘ભલે, બસ?’

એ સમયે મેં જોયું કે દર્દીને બ્લડ કેન્સરની દહેશત આપ્યા પછી બ્લડના નેગેટિવ રિપોર્ટ જોઈને અમે કહીએ કે ના, ના, આપણને શંકા હતી એવું કાંઈ નથી. ડબલ્યુબીસી વધી ગયા છે ને હિમોગ્લોબિન સાડા ત્રણ ટકા જ છે. — એ સાંભળીને પેશન્ટને જેવો હાશકારો થાય, એવો હાશકારો અચલાને થયો હતો. એના પ્રશ્નથી સર્જાયેલા વાતાવરણનો લાભ લઈને મેં કહ્યું હતું કે, ‘ક્યારેક સિગારેટ પીવામાં બહુ વાંધો નહિ.’ અને એકાએક એણે કહ્યું હતું — ‘સિગારેટની તો વાત જ નહિ કરતા, મારા પપ્પાના બેય ફેફસાં એમાં જ ખલાસ થઈ ગયા. પછી મેં સિગારેટ છોડી દીધી હતી તે આજે ટ્રેન, અચલા અને બાળકોને લઈને ગઈ ને હાથમાં સિગારેટ આવી ગઈ.

દર્દીઓની ભીડમાંથી બા માંડ બહાર ગઈ હશે કે ભાભીનો ફોન આવ્યો, ‘બા ત્યાં આવ્યા છે?’ ‘શું જવાબ દેવો? બા હવે ઘરે પાછા શું જવાબ દેશે?’

‘ભાભી સાહેબ તમારો અવાજ કપાય છે.’ — એટલું કહીને મેં ફોન કાપી નાંખ્યો. ને પછી તરત સ્વીચ ઓફ કરી દીધો.

બધા દર્દીઓમાંથી પરવાર્યો ત્યારે રાતના દસ વાગી ગયા હતા. ભાડાના મકાનમાં દસથી મોડા ઘરે ન અવાય. એવું અચલાએ શીખવ્યું હતું.

ઝડપથી ઘરે પહોંચ્યો કે તુરત માલિકણે સાદ કર્યો, ‘દાક્તર સાહેબ જમ્યા કે પછી...?’

‘ના, મોટા ઘરે જમીને આવ્યો છું.’ એટલું કહી હું ઘરમાં જતો રહ્યો ને બારણું જરાક આડું કર્યું. ખાલી ઘોડિયામાં મારા ને અચલાના વીતેલા દિવસોના સ્મરણો જંપી ગયેલા મેં જોયા. ઘર સાવ શાંત થઈ ગયું હતું. સ્ત્રી ન હોય ત્યારે ઘર કેવું પાણીમાં બેસી જાય છે!

મોડી રાતે જાતે યા બનાવવાની ટેવ-એક જ સારી ટેવ હતી, એ પ્રમાણે મેં દૂધમાં પાણી થોડું ઉમેરી પ્રથમ ચાની ભૂકી એ પછી જ્યાં ખાંડ નાંખવા માટે ડબો ખોલ્યો ત્યાં એમાંથી એક ચિઠ્ઠી નીકળી.

‘પ્રિયતમ,

તમને નહિ ગમે, મને પણ નહિ ગમે. પણ જવું જોઈએ એટલે આમ જવાનું ગોઠવ્યું. કાલે રાતે ઘણી વાતો કરવી હતી પણ...! તમે જ્યારે તેડવા આવશો ત્યારે આવીશ. કાલે આવો તો કાલે ને પછી તો પછી...! લિ. તમારી અચુ.’

યા ઉભરાવા લાગી હતી અને ખાંડ નાંખવાની બાકી હતી. ગેસ ધીમો કરી ચપટીક ખાંડ ઉમેરી. યા પીતાંપીતાં ફરી ચિઠ્ઠી વાંચી.’ કાલે આવો તો કાલે અને પછી તો પછી..!’



હે જાગ્ય ને, જાદવા! કૃષ્ણ ગોવાળિયા!

તુજ વિના ધેનમાં કોણ જાશે?

ત્રણ સેં ને સાઈઠ ગોવાળિયા ટોળે મળ્યા,

વડો રે ગોવાળિયો કોણ થાશે?

વહેલી પરોઢે પંખીડાં બોલે ને ઉજી ગોરાણીની આંખ ઊઘડે.

રાધેકૃષ્ણ... રાધેકૃષ્ણનું રટણ કરતાંકરતાં દાતણ-પાણી ને સ્નાનથી પરવારી ઠાકોરજીને દીવો કરે. ટોકરી વગાડે. તુલસીક્યારે દીવો કરે... ચૂલો પેટાવે...

ને મધુરા કંઠેથી પ્રભાતિયાં નીતરતાં રહે. પ્રભાતિયાની મીઠાશની લહેરખી આડોશ પાડોશમાં ફરી વળે.

આખી શેરીમાં અણદાગોરની ડેલી સૌથી વે'લી અને પે'લી જાગે. પ્રભાતિયાના સૂર ગળાતાંગળાતાં ધીમા પડે ત્યાં ગોરબાપાના ઘેઘૂર ગળામાંથી શ્લોકનો ધોધ પડે. ધૂપની સુગંધથી અડખેપડખેની ત્રણત્રણ શેરી મધમધે. શાસ્ત્રો-પુરાણોને પચાવીને બેઠેલો આ વેદપાઠી અને અજાયક બ્રાહ્મણ આખા નગરમાં પૂછવા ઠેકાણું ગણાય. આખું નામ તો આણંદજી કેશવજી ગોર, પણ આખો પંથક અણદા ગોર તરીકે જ ઓળખે. અણદા ગોર થઈ-થવાની જાણે. આભામંડળમાં મીટ માંડીને નક્ષત્રોની ગણતરી માંડે. વિધાતાના લેખને કડકડાટ વાંચે. અણદાગોરના જોયેલા જોષ એટલે લોઢે લીટો. ઓછાબોલા અને ભીતરમાં જ રમનારા માણસ. ઉજી ગોરાણી એટલે વનરાવનના વાયરા જેવો સતિયો અને માયાળુ જીવ. મોટી ઉંમરે જનમેલી પાંચેક વરસની દીકરી નબુ એટલે કે નર્મદા. ડેલીબંધ ખોરડું, ઊંચી પડથારે ઓસરિયાળા બે ઓરડા, રાંધણિયું, પાણિયારું, ફળિયામાં તુલસીક્યારો, રાતી કરેણ, ચંપો ને મીઠો લીમડો. બે ગાવડી ને એક વાછડી. ડેલીની બહાર ઘટાટોપ પીપર. ઓસરીમાં હિંડોળાખાટે ગોર હીંચકતા હોય, ગોરાણી ઘર, ઉંબર ને ફળિયામાં લેરિયું લે'રાવતાં ઘૂમતા હોય. નબુની ઝાંઝરીના રણકારે જ ખબર્પ પડે કે ઈ પગ વાળીને બેસતી નથી. થોડી-ઘણી ખેતી છે. ભાગિયા સંભાળે છે. ગોરને નવ નરાંત્ય છે. પણ, હમણાં હમણાં દીકરી નબુની એક અકળ ઉપાધિ ઊભી થઈ છે.

*

‘અરરર...! કટલ્યું મોડું થઈ ગ્યું! નીંદર જ નો ઊડી...! કા'રે હું વાંહિદુ કરશ્ય...! કા'રે રોટલા ઘડશ્ય! ભેંહુંચ બશાડી આખી રાત્યની તરશી હોય... એને પાણી પાવાનું...! અન પંડ્યમાં કળતર...!’

આમ બબડતી બબડતી પાંચ વરસની નબુ ઊંઘમાંથી ઊઠીને ફળિયામાં આવી.
હાથમાં સાવરણો લઈને નાનકડા હાથે ફાળિયું વાળવા માંડી.

ગોર અને ગોરાણી ફાટી આંખે જોઈ રહ્યાં.

‘નબુ...! દીકરા, નબુ! આ શું કરે છે તું?’

સાવરણો ફેરવતી નબુએ પાછું ફરીને જોયું:

‘તમે કોને બોલાવો છો?’

‘તને, નબુ! તને...!’

‘પણ, મારું નામ ક્યાં નબુ સે? મારું નામ તો રૂપી સે!’

ગોરાણીની આંખો છલકાણી.

‘અરેરે...! મારી ઢીંગલીને આ શું થઈ ગયું?’

ગોરની સામે એક દયામણી દૃષ્ટિ કરી :

‘નબુના બાપુ! તમે કાંઈક તો ઉપાય કરો! શાસ્ત્રમાં જુઓ તો ખરા કે આના લેખમાં
એવી તે કઈ આંટીઘૂંટી છે કે મારી ટીડડા જેવી દીકરી આમ ગાંડા કાઢે છે!’

‘ગોરાણી! પોતાના અને પરિવારના જોષ મારાથી ન જોવાય.. પણ, ચિંતા ન
કરો. ઠાકોરજી સૌ સારાં વાનાં કરશે.’

‘ચિંતા કેમ નો થાય? બે મહિનાથી છોડીને આ લવન ઊપડ્યું છે. કાંઈક નો
સમજાય એવો લવારો કરે છે. બોલચાલ ફરી જાય છે. પાંચ વરસની છોડીને બોલતાંય
માંડ આવડે, ને આ તો જો! ગામડાગામની કોક જુવાનજોષ બાઈ હોય એમ બોલેચાલે
છે...! તમે આમ માથું મારી મૂકશો તો આપણે દીકરી ખોઈ બેસવાનો વારો આવશે!’

‘ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખો, ગોરાણી! દીકરી એણે દીધી છે તો એ જ જાળવશે...!’

‘મને એમ થાય છે કે ક્યાંક વે’મ વાળી જગ્યાએ તો પગ નહીં પડી ગયો હોય
ને...?’

‘ના ના, ગોરાણી! આપણા ધૂપ-દીપ અને પૂજા-પાઠના પ્રભાવથી એવી આસુરી
શક્તિઓ આપણાથી છેટી રહે...’

‘ઈ તો સાચું પણ, આમ ને આમ ક્યાં સુધી?’

‘ધીરજ ધરો, ગોરાણી...! ધીરજ ધરો...!’

*

નબુ પરાણે વહાલી લાગે એવી મીઠડી છોકરી. ચોખ્ખું અને મીઠુંમીઠું બોલે. જબરી
વાતુડી. બે મહિના પહેલાં સમી સાંજે એનો વર્તાવ અચાનક બદલાઈ ગયો. બોલવાની
ઢબછબ ફરી ગઈ. હાલવા-ચાલવાની, બેસવા-ઊઠવાની રીતભાત ફરી ગઈ. જાણે કે
આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અણદા ગોરની નબુ નથી, કોઈ બીજું જ છે. અને એ પણ એમ જ
કહેતી કે મારું નામ તો રૂપી છે. કૂવાવાળી શેરીમાં અમારું મોટા ફળિયા વાળું ઘર છે.
અમારે ચાર ભેંશું છે. મારાં સાસુ છે. એક દીકરો ને એક દીકરી છે... મારો ઘરવાળો...
મેપ...

એટલું બોલીને એ ધૂસકેધૂસકે રડવા માંડતી.. થોડીવાર રોઈને પાછી એ નબુ જેવી નબુ થઈ જતી. રૂપીવાળી આખી વાત ભૂલી જતી. આવું બે-ચાર દહાડે થતું. પણ, હમણાં હમણાં તો ઘડીએ ઘડીએ આવું થવા માંડ્યું. અણદા ગોર શાસ્ત્રોના જાણકાર હતા. મનના તરંગો અને સંવેદનોની ઉથલપાથલ એ બરાબર સમજતા. ધીરજવાળો સ્વભાવ અને ચિત્તની સ્થિરતાને કારણે ઉચાટ ન થતો પણ, બાપનો જીવ છે, અજંપો તો રહે જ ને!

*

‘એ... ગોરબાપા, જેસી કૃષ્ણ...!’

‘જય શ્રી કૃષ્ણ, જય શ્રી કૃષ્ણ... પધારો પધારો... દામોદર શેઠ...! પધારો! ચડતા પહોરે લક્ષ્મીનંદનનાં પગલાં તો શુકનવંતા ગણાય...!’

‘અરે, ભૂદેવ! તમેય પણ...’

શેઠે ફળિયામાં પગ મૂક્યો ત્યાં નબુએ ખીંટીએ ટિંગાતો ખેસ ખેંચીને માથે ઓઢીને લાજ કાઢી...

‘નબુ! આ શું કરે છે દીકરા?’

‘મને રૂપી ક્યો, રૂપી! અન આ તો મેં લાજ કાઢી! આવ્યા ઈ બવ મોટા શેઠ છે. હું પેલ્લેથી જ મોટેરાની લાજ કાઢું. આ શેઠકાકાની હવેલીએ તો હું ઘણીવાર દૂધ દેવા જાતી. શેઠનાં દીકરી મારી સારથ્યનાં. શેઠકાકાને પૂછોની, કે ચંદાબુન કેમ છે?’

નબુની વાત સાંભળીને દામોદર શેઠ અવાચક થઈ ગયા : આ નાની એવી છોડી શું વાત કરે છે? અને આ બ્રાહ્મણની દીકરીની બોલી આમ નોખી કાં પડે?

ગોર-ગોરાણીને નવું અચરજ એ થયું કે શેઠને અને એની દીકરી ચંદાને નબુ કઈ રીતે ઓળખે?

‘ગોરબાપા! હું આવ્યો’તો તો મારા નાના દીકરા નગીનના લગનનું મૂરત જોવડાવવા. પણ, ઈ વાત તો આપણે બે દી પછી કરશું. પણ, આ દીકરીએ મારા મનને ચકડોળે ચડાવ્યું છે! મને બધું અજબગજબ લાગે છે..!’

‘શેઠ! હું બે મહિનાથી મથું છું, પણ તાગ નથી મળતો. તમને એની વાતમાંથી કાંઈ છોડો પકડાય છે?’

‘મને તો હૈયે નથી ચડતું, પણ એણે ચંદાનું નામ લીધું. એટલે ચંદાને પૂછીએ તો કાંઈક જાણકારી મળે...!’

*

‘ગોરાણી મા... એ... ગોરાણી મા..!’

સવારના પો’રમાં ગોરના ફળિયામાં આવીને ચંદાએ સાદ કર્યો.

ગોરાણી રાંધણિયામાંથી બહાર આવ્યાં.

‘આવો, બેન...! તમે...’

મને નો ઓળખી? હું ચંદા... દામોદર શેઠની ઠીકરી...'

તરત જ નબુ હડી કાઢીને ઓરડામાંથી બહાર આવી.. ઘાઘરી, પોલકું ને માથે મોશલો... ચંદા જોઈ રહી.

‘અરે, ચંદાબુન! તમને તો હું બહું હંભારું સું...!’

‘તું મને ઓળખે છે?’

‘અરે, કેવી ગાલાવેલી વાત કરો સો, બુન! તમે મને ભૂલી ગ્યાં સો, એમ કો’ને!’

‘હા, મને યાદ નથી આવતું. તું વાત કરે તો ખબર પડે..’

‘હું રૂપી...! તમારે ઘરે હું દૂધ દેવા આવતી... શેઠકાકા, રળિયાતકાકી, ખુશાલભાઈ, નાના ભાઈ નગીનભાઈ... તમને બધાંયને હું ઓળખું...! અને મારું ઘર કૂવાવાળી શેરીમાં... કૂવાની સાવ સામું જ. માથોડું ઊંશી વંડી. વીઘા એકનું ફળિયું. અમારે ભેંહું હતી.. ખબર્યં નહીં, હું આંચ કેમ કરતાં આવી ગઈ!’

નબુ ચૂપ થઈ ગઈ.

‘રૂપી...! તારા ઘરમાં કોણકોણ હતાં?’

‘મારાં હાહુ... મારાં સોકરાં... ખીમો ને સોનુ...’

નબુની આંખ્યુમાં આંસુની ધાર થઈ...

ચંદાએ એને રોવા દીધી.

‘રૂપી! તારા વરનું નામ...?’

‘મેપો..’

મેપાનું નામ લેતાં જ રૂપી ધૂસકેધૂસકે રોવા માંડી.

છાની રહી ત્યારે એ રૂપી નહીં, નબુ હતી. એ ઊઠીને ઘરમાં જતી રહી.

‘ગોરાણી મા! આ નબુ કેટલા વખતથી આવું કરે છે?’

‘ઘોડિયામાં હતી ત્યારથી જ. અરે, બેન! શું કહું? છોકરાં માતર હાલરડું ગાઈ એટલે સૂઈ જાય. પણ, આ છોડી તો હાલરડું સાંભળીને રોવા મંડે! આખું ઘર માથે લ્યે! હાલરડું બંધ કરીએ તો ચૂપ થઈ જાય!’

‘બહુ કહેવાય!’

‘અને, એના ભાણામાં દૂધ, દહીં કે માખણ ભાળે એટલે ખાય નહીં. કંઈ બોલેય નહીં, પણ આંખ્યુંમાંથી દડદડ દડદડ આંસુડાની ધાર થાય! અને ખાવામાંય બાજરાના રોટલા, તીખું શાક, ખીચડી, ચીભડાની કાયરી ને એવું બધું જાડુંમોટું જ ખાય!’

‘આમાં તો કાંઈ સમજાતું નથી..!’

‘અને, તમે જોયું ને! ઘાઘરી, પોલકું ને માથે ઓઢણીનો મોશલો વાળે, ફરાક તો અંગેય નો અડાડે...! આછું લૂગડું તો અડેય નહીં...!’

‘ગોરાણી મા! આ બધી રૂપીની લોકવરણની રીતભાત છે. અને તમારી વાત ઉપરથી એવું લાગે છે કે કો’ક રૂપીનાં દખ અને કષ્ટિ આપણી નબુ ભોગવે છે..! કોણ હશે ઈ રૂપી?’

‘અરેરેરે! હે ઠાકોરજી! મારી કૂલ જેવી ઠીકરીને ઉગારો!’
ઉજી ગોરાણીને ગળે ડૂમો ભરાયો.

*

ચંદાએ કૂવાવાળી શેરીમાં પગ મૂક્યો.
એક ઘરના ઓટલે બેઠેલી એક પ્રૌઢ સ્ત્રીની પાસે ગઈ.
‘જય શ્રી કૃષ્ણ, સંતોક ફઈ!’

‘જય શ્રી કૃષ્ણ! લે, ચંદા.. તું? બેટા, મેં તો તને ઘડીક ઓળખી નહીં...! ઘણા વખતે જોઈ ને! છેલ્લે, તારા લગનમાં જોઈ’તી!’

સંતોક ફઈને પગે લાગીને ચંદા એની પડખે બેઠી.

‘ચંદા! આજ તો સબળ ભૂલી પડી!’

‘ભૂલી નથી પડી, ચાઈને આવી છું. તમને થોડુંક પૂછવું છે.’

‘તે બોલ્ય ને, બટા!’

‘ફઈ! તમે રૂપીને ઓળખો?’

‘રૂપી? કોણ, ઓલી કૂવાની સામેની ખડખીવાળા મેપાની વહુ?’

‘હા, એ જ...’

સંતોકફઈએ રૂપીની જે વાત કરી એ સાંભળીને ચંદા થથરી ગઈ.

રૂપીની કરૂણ કથની કંઈક આવી હતી.

*

ગુલાબી જાંચ વાળા મીણમાંથી ઘડી હોય એવી કાયા. સસલાના પેટ જેવી સુંવાળપ. મૃગલીની આંખ્યું ચોંટાડી દીધી હોય એવી આંજ્યા વિના પણ કાળી ભમ્મર આંખ્યું. દીવાની શગ જેવી નાકની ડાંડી. ખજૂરની પેશી જેવા રસભરેલા હોઠ. મોતીની માળા જેવા દાંત. અજવાળી આઠમના ચાંદા જેવું કપાળ. એમાં લાલ ચટ્ટક ચાંદલો. કાળા ઝેબાણ નાગનું ફિંડલું વાળ્યું હોય એવો અંબોડો. હેમની શરણાયું જેવી હાથની કળાયું. ભૂખી સિંહણ જેવો કેડનો લાંક. માનસરોવરની હંસલી જેવી ડોક. આંબાવાડીની કોયલ જેવો મીઠો સાદ. મદમાતી હાથણી જેવી લચકાતી ચાલ. તસતસતું કપડું, ગૂઢા રંગનો ઘેરદાર ઘાઘરો. પોપટિયા રંગની ઓઢણી...

ચોમાસામાં નેવાં નીતરે એમ નકરી નમણાશ નીતરે છે..

આવાં રૂપ છે રૂપીનાં. અને એવું જ અરીસા જેવું ચોખ્ખું અને સાકરના પાણી જેવું મીઠું છે રૂપીનું મન. રૂપીનો ધણી મેપો તો રૂપીની આરતી ઉતારે છે. ઘેલો થઈને આગળપાછળ ફરે છે. રૂપીએ આ ઘરમાં પગ મેલ્યા પછી ઉકરડા જેવા ઘરના રંગરૂપ ફરી ગયાં છે. વાંસીદુ, રાંધણું, વલોણું... રૂપી પગ વાળીને બેસતી નથી. ભેંશુંને દોવી, કૂવામાંથી પાણી સિંચીસિંચીને ભેંશુંને પાવું, ક્યારેક મેપાને બદલે રોજનાં દનૈયામાં દૂધ દેવા જાવું, સાસુનો પડ્યો બોલ જીલવો : વહેલી પરોઢથી રાત સુધી કામ, કામ ને

કામ... તોય રૂપી ક્યારેય થાકતી નથી. કે નથી તો એના રૂપમાં તલભારનીયે ઝાંખપ આવી.. પાંચેક વરસમાં તો રૂપી બે છોકરાંની મા થઈ ગઈ.

પે'લા ખોળાની સોનું ને નાનો ખીમો.

સુખના સરોવરના હિલોળા લેતી રૂપીને કો'કની અદેખાઈનો એરુ આભડી ગ્યો.

‘રૂપનો પટારો ઘરમાં છે તો થોડુંક ધ્યાન રાખતો જા, મેપા...! મોંઘામૂલા હીરા માથે તો આખા ગામની નજર હોય...! અટલ્યામાં હમજી જા, મેપા!’

મેપાના મનમાં ઝેર ઘોળાણું. શેડકઢા દૂધમાં છાશનો છાંટો પડી ગ્યો. ચિત્ત ચકરાવે ચડ્યું.

‘આવડાં બધાં રૂપના તો પૂજારીય ઝાઝા હોય...! મેડીયુંમાં અરધે એવી આ પદમણી મારા દેશી નળિયાવાળા ખોરડે કેટલુંક ટકે! ના ના ના! એમ કાંઈ તને હું મનમાની નહીં કરવા દઉં! હું મેપો...! ચીરી નાખું...!’

*

‘કોણ હતું ઈ?’

મેપાએ ડેલીમાં પગ મૂકતાં જ રૂપીને પૂછ્યું.

‘કોણ?’

‘પાછી અજાણી થા’સ? મેં સગી આંખે જોયું, વંડી પાહું ઊભોઊભો તારી હાર્યે વાતું કરતો’તો ઈ! કોણ હતો?’

‘તમેય પણ ક્યાંની ક્યાં વાત કરો સો? ઈ તો ખુશાલભાઈ હતા... કેતા’તા કે ઘર્યે મે’માન સે તો મેપાને કે’જે કે કાલ્ય દૂધ વધારે ભરે..’

‘રોંઢે તો ઈ ખુશાલિયો મને બજારમાં મળ્યો’તો, તંઈ તો કાંઈ બોલ્યો નહીં..! અને આંચ તને કે’વા શીદને આવ્યો! ઈ તો મોકો જ ગોતે ને!’

કોરા કાગળ જેવી રૂપીને મેપાની વાતમાં કાંઈ સમજણ નો પડી. પણ, આજ એની બોલીમાં ફેર વરતાણો...

વીંછીના ઝેર ઊતરે, કાળોતરાના ઝેરનોય ઉતાર થાય, પણ... શંકાના ઝેર તો લાખ ઉપાય કરો તોય ન ઊતરે. મેપાને રગેરગમાં શંકાનું ઝેર ચડ્યું છે.

ખોટી સોબતમાં મેપો મારગ ભૂલ્યો. રૂપીના માઠા દી બેઠા છે... હાલતાં ને ચાલતાં મારકૂટ કરવા માંડ્યો છે. ગડદા-પાટુ ને લાકડીના મારથી અધમૂઈ થઈ જાય છે, રૂપી.

મેપો એની ઘરડી માની વાત પણ કાને નથી ધરતો.

ખુશાલના નામનો વહેમ એના મનમાં ઘર કરી ગ્યો છે. અને વહેમનું વિષ તો પાણીમાંય આગ લગાડે.

રોજ સાંજ પડે ને રૂપી ઉપર લાકડી લઈને તૂટી પડે. રૂપી આકંદ કરે... નાનાં છોકરાં ધલેલાં નાખે છે :

‘માલો મા...! માલી માને માલો મા...!’

ગભરુ બચળાં ધ્રૂજે છે.

ચીસાચીસ અને રૂદનથી આખી શેરીમાં અરેરાટી થાય.

પૂરીડોશી કકળાટ કરે છે.

કાયની પૂતળી જેવી રૂપીનાં રૂપ ઝાંખાં થયાં. નમણી આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ. રંગ ફિક્કો પડ્યો. માર ખાઈખાઈને પંડ્યમાં કળતર થાય છે. પારાવાર પીડાને વેઠતી રૂપી કોઈને પોતાના દુઃખની વાત કરતી નથી. જીવતરની ઝોળીમાં ભલે છલોછલ વેદના ભરી હોય તોય મીઠપવાળા માનવી મરકીને જ વાત કરે છે. દખના ડુંગર હેઠે દટાયેલી રૂપી પરાણેપરાણે હસતું મોઢું રાખે છે.

*

સોળ સરાદ ને નવ નોરતાં ગ્યાં. દિવાળીના દહાડા આવ્યા.. મલક બધામાં અજવાળાં છે. પણ, રૂપીના ઘરમાં ને જીવતરમાં ઘાટાં અંધારાં છે.

આજે બેસતું વરસ છે. રૂપીએ છોકરાંને નવાં લૂગડાં પે’રાવ્યાં. સુખડી કરીને ખાવા આપી. ઓસરીની કોરે થાંભલીને ટેકે ઊભી છે. મેપો ભેંશુંને નીરણ નાખે છે. ડેલી ઉઘાડી છે. સામે જ સંતોકબાનું ઘર છે. દામોદર શેઠનો ખુશાલ સંતોકફઈને પગે લાગવા આવ્યો છે. એ બહાર નીકળ્યો. એની નજર ઓસરીની કોરે ઊભેલી રૂપી ઉપર પડી. મેપાએ આ જોયું. ખુશાલ તો જતો રહ્યો.

મેપો કોધથી સળગી ઊઠ્યો. રૂપીનો હાથ ખેંચીને ફળિયામાં પછાડી... રૂપીએ કાળી ચીસ પાડી.

‘તું હવે મારા કામની નથી રહી. જા, ઈ શાવકારનું ઘર માંડ્ય...! આ ઝૂંપડાં તને નો ગમે... જા જા, ઈ ખુશાલિયાની મેડીએ બેસ્ય...!’

રૂપી પથ્થર જેવી થઈ ગઈ.

મેપો પગ પછાડતો બહાર નીકળી ગયો.

ધીમેધીમે ઊભી થઈ... ઓસરીમાં બેઠેલાં બચ્ચાં પાસે બેઠી. પોતાના હાથે સુખડી ખવડાવી. પાણી પાયું. બેચના માથે હાથ ફેરવ્યો. વહાલથી પંપાળ્યાં. ગાલે બચીઓ ભરી.

‘સોનું... બટા! તું મોટી સો...! ભાઈને હાંચવજે..! બેચ ભાઈ-બેન હંપીને રે’જો...!’

સોનુ અને ખીમો અવાચક છે. રડતી મા સામે ટગરટગર જુએ છે.

ખીમો પોતાની નાનકડી હથેળીથી માના આંસુ લૂછે છે.

રૂપી ઊભી થઈ. ડેલી સુધી આવી. પાછું ફરીને ઘર સામે, બાળકો સામે જોઈ... કૂવા તરફ ગડગડતી દોટ મૂકી...

કોઈ જુએ-સમજે એ પહેલાં રૂપી કૂવામાં કૂદી પડી.

*

‘ગોરબાપા! નબુ જે બોલે છે કે વર્તે છે એ મનનું કારણ કે ખાલી લવારો નથી. કાળજું વીંધાઈ જાય એવી કારમી કથા છે. હું રૂપીનું ઘર જોઈ આવ છું. પડોશમાંથી રૂપીની જે વાતો જાણવા મળી એ તો સહન ન થાય એટલી વસમી છે. ઘણું દુઃખ વેઠ્યું છે રૂપીએ... એની સહનશક્તિની હદ આવી ગઈ ત્યારે છેવટે એણે કૂવામાં પડીને જીવ કાઢી નાખ્યો. અને એ દખણી રૂપી જ તમારી નબુ થઈને આ ખોરડે અવતરી છે.’

ચંદાએ રૂપી વિશેની રજેરજની વાત કરી.

ગોર આંખો બંધ કરીને ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયા.

ઉજી ગોરાણીની આંખો સજળ થઈ.

‘અરેરે...! મારી નબુ બિચારી મનમાં ને મનમાં ઈ બધુંય પાછું ફરીફરીને વેઠે છે. અંગૂઠા જેવડી મારી દીકરી એક હાર્યે બબ્બે જીવતર જીવે છે.’

‘ચંદા, બેટા! તને શું લાગે છે? આપણે શું કરીએ તો નબુ આ પીડામાંથી બહાર આવે?’

ગોરબાપાએ મનોમંથનમાંથી બહાર આવીને કહ્યું.

‘ગોરબાપા! મને એવું લાગે છે કે આપણે નબુને એ જગ્યાએ લઈ જવી જોઈએ. એક વાર એનું ઘર જોશે તો એનો ઉચાટ બેસી જશે. અને તમને પણ નબુના આગલા જનમની વાતની નજરોનજર ખબર પડશે...!’

‘ભલે...’

*

ગોર, ગોરાણી, નબુ અને ચંદા.. લીમડિયુંવાળો ખૂણો વટાવીને કૂવાવાળી શેરીમાં વળ્યાં. નબુના હાવભાવ ફરી ગયા. આંખોની ચમક બદલાણી. નામ લઈલઈને પડોશીનાં ઘર ઓળખાવવા માંડી. આ દેવબાઈમાનું ઘર... આ ભનાઆતાની ખડકી.. આ તભાદાદાનો વંડો... આ દાજીબાપુની ડેલી... આ સંતોકબાનું ઘર...

આ અમારો કૂવો...

વંડી અને મોટા ફળિયાવાળી ડેલીની સામે આવતાં જ :

‘આ મારું ઘર...’

કહીને, માનો હાથ છોડાવીને નબુએ હડી કાઢી. ઓંસરીમાં ખાટલો ઢાળીને બેઠેલાં પૂરીડોશીના પગમાં પડી.

‘બાઈજી, ખીમો ને સોનુ ક્યાં?’

‘આ રિયા, આંચ તો સે. પણ, ગગી! તું કોણ?’

‘હું તમારી રૂપી...!’

ડોશી હેબતાઈ ગ્યાં. ફળિયામાં અજાણ્યાં અને સુંવાળાં માણહને જોયાં.

મોટા થઈ ગયેલાં છૈયાંને રૂપી ઓળખી શકી નહીં. પણ, રૂદિયામાંથી હેતનો ધોધ વઘૂટ્યો. બેયને ભેટી પડી. વહાલ કરવા માંડી. ખીમો અને સોનું મૂઝાય છે. પાંચ

વરસની મા છે ને આઠ-દસ વરસનાં સંતાનો છે. બાળકોને સારું લાગે છે. વિખૂટી પડેલી માનો હેતાળ હાથ ફરતો હોય એવું લાગે છે.

ગોર-ગોરાણી અને ચંદાની આંખોય વરસે છે.

મેપો ખડકીમાં પગ મૂકે છે.

એને જોઈને રૂપી ધૂજી ઊઠે છે. અચાનક ક્રોધથી લાલચોળ થઈ જાય છે. આંખોમાંથી અંગારા વરસે છે.

‘આ કાળમુખાએ મારો જીવ લીધો. મને મારા જણ્યાંથી નોખી પાડી. બવ રિબાવી સે મને આ રાખહે...! હું તો જીવથી ગઈ. પણ, હવે મને ચંત્યા નથ, મારાં બચળાં મોટાં થઈ ગ્યાં સે...’

અને આંખના પલકારામાં નબુએ ઠેકડો મારીને ફળિયામાં, ને ફળિયામાંથી ડેલી બહાર દોટ મૂકી... હડી કાઢીને કૂવે પહોંચી. કૂવામાં ડોકાણી. ચંદાએ દોડીને પકડી લીધી. રૂપીના આત્યમાએ છેલ્લી પોક મૂકી. ધરતી ખદખદી જાય ને આત્મના કાંગરા ખરી પડે એવું કારમું રૂદન કર્યું.... આજુબાજુથી માણસો ભેગાં થઈ ગ્યાં. આખી શેરી હીબકે ચડી.

આટલું કારમું કલ્યાંત...?

કેટલી પીડા થતી હશે આ જીવને...?

નબુ શાંત પડી. ગોરાણીના ખોળામાં ઢળી પડી. થોડીક વારે આંખો ઉઘાડી. બેઠી થઈ. ચારે બાજુ ચકળવકળ જોયું.

મા! આપણે અહીં કેમ આવ્યાં? આ બધાં કોણ છે? હાલો ને, આપણે ઘેર!

રૂપીના જીવની માયાને ચિર વિશ્રામ મળ્યો.

નબુના પગની ઝાંઝરીથી ગોરનું ફળિયું પાછું રણઝણતું થયું.



સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

કોઈએ એમ ન માનવું કે વાસણકળા એટલે ઠામ ઊટકવાનું. હું જનમોજનમથી જાણું છું પણ જેમ એક સરખા સુખના દિવસો કોઈના જતા નથી તો મારાય ક્યાંથી જાય ભાઈ ! મેં કાંઈ નાગલા તો નથી પૂજ્યા ! પણ મારે હમણાં બારમે રાહુ અને તેરમે કેતુ હોય એમ ચારેય બાજુથી કઠણાઈની બહબહાટી બોલે છે.

મૂરતમાં તમને વાત ગળે ઊતરે એટલે થોડીક મારાં બાળપણની વાત કરું. મોંઘીમા એમ કહેતાં કે હું નાનો હતો ત્યારે ખૂબ વાસણ બગાડતો. બાળપણમાં વાડીએ કે ક્યાંક આડાઅવળો ગયો હોઉં, બપોરા કે વાળુપાણી કર્યાં હોય ત્યાં ચૂલાની ઊની રાખ કે ભઠ્ઠાની ધૂળથી વાસણ ચકચકતા કરતાં પણ મને બહું આવડતું ! ગમે એવું રસાવાળું શાક હોય કે મરચાંનો પાક્કો સંભારો હોય, બંદો જે વાસણ ઊટકે એમાં વાસ પણ ન આવે અને એવું રૂપાળું ઠામ ઊટકું કે ઠામમાં મોઢું જોઈ લ્યો એની ગેરંટી ! વાત તો એ છે કે બાળપણના આ અનુભવે જ આજે આમ મારે દરરોજ બે ટાણાં અને જાહેર રજા કે રવિવારે તો ત્રણ ટાણાં વાસણ ઊટકવાનો વારો આવ્યો છે. કરેલાં કરમના બદલા દેવા તો પડે... એમ બાળપણમાં બહુ બગડેલ વાસણ આજે મારી સામે બદલો લેવા આવી પડ્યાં છે, ભાઈ ! પીડા તો એ વાતની થઈ કે, અરેરે ! નાનપણનાં આ વાડીવજીફાનાં અને ઘરનાં નાનાં કામ હું સાવ ભૂલી ગયો ?

જાણે જેમ મોટાં થતાં ગયાં એમ મોટાઈ આવતી ગઈ અને નાનાઈ છૂટતી ગઈ !

વાત જાણે એમ બની કે મારાં માત્ર ધર્મપત્ની જ નહીં પણ અર્થ, કામ અને મોક્ષપત્ની અ.સૌ.ને ડોક અને ખભાનો દુઃખાવો... થતાં હાથની તકલીફ ઊભી થઈ. (અ.સૌ. એટલે કહું છું કે એ જેટલાં લાંબું જીવશે એટલો હું લાંબું જીવીશ એટલે એ અ.સૌ. કહેવાશે અને હું અ.દીર્ઘ કહેવાઈશ.) આમ અમારું દવા ખાવાનું દવાખાનું શરૂ થયું. અમારા ગામના બેત્રણ ડોક્ટર મિત્રોને પત્નીનો હાથ (ભવિષ્ય જાણવા નહીં પણ બીમારી માટે) બતાવ્યો. ગામનાં ડોક્ટર મિત્રો મને સારામાં સારી રીતે ઓળખે. કારણ કે હું જ્યારે એમની પાસે જાઉં ત્યારે એમને કવિતા સંભળાવું અને સાહિત્યનાં પુસ્તકો અને વાંચી કાઢેલાં સામયિકો એમને ન ગમે છતાં પણ આપું. મારા આ ત્રાસથી છૂટવા ડોક્ટર મારાથી છૂટવા ફી ન લે ને ઊલટાની ઠેરીવાળી સોડા પાઈને મને જલદી હસતાંહસતાં વિદાય આપે ! આ ડોક્ટર મિત્રોને હું મારી પત્નીને (હાથને) બતાવવા ગયો. દવાખાનામાં આ ડોક્ટર મિત્રો સામે મારી પત્ની ન જુએ એમ મેં ભાતભાતના ઈશારા કરી ડોળા કાઢીને ‘કાંઈ નથી’ એવું કહેવા સમજાવેલ. મારી બીકે કોઈએ મારાં અર્થપત્નીને લાંબો

આરામ કરવાની સલાહ તો ન આપી પણ મારાથી છૂટવા રાજકોટ એક આંટો મારી આવવાનું કહ્યું. જાણે કે રાજકોટ કેમ મારું સાસરું હોય ! એ તો બીજે દિવસે હતીમૂનમાં જેમ જવાનું હોય એમ એણી દિલ સે તૈયાર થઈ ગયા. જોકે રાજકોટ સાથે મારે દેણું છે. કારણ, રાજકોટ બે કામ માટે જ જવાનું થાય, એક દવાખાને ને બીજું દાગીના લેવા ! શ્રી-પત્નીને મનમાં એમ હશે કે દવાની દવા ને પેલેસ રોડ ઉપર સોનાના શો-રૂમમાં દાગીનાની નવી ડિઝાઈન પણ જોવાઈ જાય. મેં કહ્યું : હવે આ એક દાગીનાને સાચવ ને ! માંડ કરીને ઠાકરની થાળીની શરતે વહાલાં રાજી થયા અને મને નિરાંતવા થઈ. હાશ !

બીમારીનું હવે એવું છે કે જેમ ઝાઝા રિપોર્ટ એમ બીમારીની બીક પણ ઝાઝી ! એક ડોક્ટર કહે : મગજનો રિપોર્ટ કરવો પડશે ! મેં કહ્યું : સાહેબ, તમે હાડકાંના ડોક્ટર છો ને ? આ મગજમેટનો કેસ નથી, આમને ખભો અને હાથ દુઃખે છે. ત્યાં તો ડોક્ટર કહે : તમે આ દરદીના પતિ છો કે પટ્ટાવાળા ? હાડવેદનું જાણો છો ? બસ, મારી બોલતી બંધ. પછી તો જો થઈ છે ! મગજની સાથે ડોકનો એમ.આર.આઈ. કરવા બીજે દિવસે બીજા દવાખાને ગયાં. હસતે મોંએ એ મશીનના ભૂંગળામાં ધક્કો માર્યો ! કલાક પછી ટાઢાબોળ થઈ શ્રીમતી બહાર આવીને એવી રીતે હસ્યાં કે ભોળી ભવાની મા ! ત્રીજો રિપોર્ટ મણકાનો, લોહી, લોહીના ટકા, એ બધું લટકામાં ! આમ મગજ, હાડકાં અને છેલ્લે મણકા-સ્પેશિયાલિસ્ટના દર્શને ગયાં. મને તો એવું લાગે છે કે પાંચ-પંદર વર્ષે આંખનાં ચીપડાંનાય સ્પેશિયલ ડોક્ટર હશે ! મણકાનો મણકા જેવો ડોક્ટર કહે : બહેનને પંદર દિવસ સતત આરામ આપજો. કોઈ કામ કરાવતાં નહીં, સંજવાળી અને વાસણને તો હાથ અડાડવો નહીં ! બસ, આરામ એ જ તમારી દવા છે. આવું સાંભળતાં જ ફૂલસખીનું મોઢું ફૂલીને ફૂલાવર-કોબી જેવું થઈ ગયું. રાજકોટ દવાખાનેથી ઘરે આવ્યાં ને તે દિવસે સાંજે હું મારા ઘરનો ગૃહમંત્રી જાહેર થયો.

આમ તો ગૃહવિજ્ઞાન મને ગમતો વિષય, પણ બધું બેઠાંબેઠાં ખાવા મળે તો ! નિરાંતે ખાવાની ઉંમરે આમ ઠરીને ઠીકરું થાય ત્યાં જ આવી મોકાણ આવી ભાઈ ! આમ અડધી કાઠીએ ગૃહકળાના (ખરેખર તો ઠોઈસરા ઊટકવાના) પાઠ આમ શીખવા પડશે એ તો રામેય નહીં જાણ્યું હોય ! ‘પરથમ પહેલાં સમરીએ રે સ્વામી તમને સૂંઢાળા..’ ભજનમાં જેમ ગણપતિ બેસાડે એમ મને મારી પ્રિયાએ વાસણ ઊટકવા બેસાડ્યો.

સાહિત્યશાસ્ત્રમાં ભલે ને પાંચ ઈન્દ્રિયથી કળા શિખાતી હોય પણ મને તો રૂંવાડે રૂંવાડે વાસણકળા જાગી. બારેય મેઘ ખાંગા થાય એમ હું તો ઘરનાં કામમાં સાવ ખાંગો થઈ ગયો. હોશિયાર વિદ્યાર્થી ખરો ને ! બસ, ઘરડાં બળદને ઘાલી નાથ... અબ જાણે તો કહાં જાણે ! ઘરનું બારણું બંધ કરીને બંદા તો ફાંદબાંધણું (apron-પેટ કે ફાંદ ઉપર શાકના રસાના, ઝેંઠવાડના છાંટા અને નળનું પાણી ન ઊડે એ માટે બાંધવામાં આવતું ખિસ્સાવાળું કપડું, જેમાં રસોડાની વસ્તુઓ છરી, સાણસી, તાવીથો કે ગાભા પણ રાખી શકાય.) બાંધવામાં જ મારી કોઠાસૂઝને પડકાર થયો ! વાત એમ કે મારી ફાંદ મોટી ને ફાંદબાંધણીયું શ્રીમતીના પેટના માપનું... ‘પહેલા પહેલા જુગમાં રાણી તું હતી પોપટી ને અમે રે

પોપટ...’ એમ સમરણ કરીને ફાંદબાંધણીયું બાંધવા જેવા હાથ લંબાવ્યા તો પાછળ ગાંઠ કેમેય કરીને વળે નહીં. પણ ત્યાં તો સરસતી વહારે આવ્યાં. પહેલાં મેં બંને છોડાની સરકણી ગાંઠ નાભિએ બાંધી, પછી ફાંદબાંધણીયાને પાછળથી આગળ ખેંચી લીધું. આ ફાંદબાંધણીયું બાંધતા મને ખબર પડી કે જીવનમાં સાચી ગાંઠ તો નાભિ અને મૂલાધાર ઉપર જ વાળવાની હોય છે.

અને આમ કરતાક મોરલો મેડીએ ચડ્યો ! એંહું અને એંઠવાડ કાઢવો, નાનાંથી મોટાં વાસણો ભેગાં કરવાં જેમ જમણમાં બેત્રણ જાતનાં સૂપ હોય એમ વાસણ ઊટકવાના પાણી ભરેલાં ભાતભાતના શીશા હશે એ તો મને હવે ખબર પડી. ચોક્કસ ઢાંકણાના માપથી જેમ ધ્યાસી પેગ તૈયાર કરે એમ મેં વાસણજળ તૈયાર કર્યું. આ મારો પહેલો પાઠ કે જેમાં ચોક્કસ માપથી વાસણ ઊટકવાનું પાણી તૈયાર કરવું. નાની પિચકારી પરે એવી બોટલમાં ભરવું ને એમ રસોડાના ઓટા ઉપર બધું ગોઠવવું... આમ કોઈ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ માટે તૈયાર થતાં હોય એમ હું મારી વાસણકળાનો આ જગતને પરિચય આપવા તૈયાર થયો. માથાકૂટ મોટી એ થઈ કે નાનાં વાસણ ગોતવામાં જ અડધી આંગળીઓ છોલાઈ ! છરી, ચમચી, ચમચા, ડોયા, તાવીથો, લોઢી, ખાંડણી, દસ્તો, ઝારો, ડબરાં, ડબરી, ગળણી, વાટકી, વાટકા, નાનીમોટી ભાતભાતની થાળીઓ, વેલણ, પાટલા, કાથરોટ, કૂકર, કપ, રકાબી, ચાનો ડોયો, ખમણી, ડુંગળીમરચાંની કટકી કરવાનું મશીન, છોલણીયું, ...આમ અનેક પ્રકારનાં વાસણ મારી સામે પ્રસંગોપાત આવવા લાગ્યાં. મને તો હવે જ ખબર પડી કે મારા ઘરમાં આટલાં ભાતભાતનાં વાસણ છે ! જેમ છોકરું મોટું થતું જાય અને એનાં કપડાં પણ મોટાં થતાં જાય, બસ, એ રીતે જ મારા ઘરની ગેંડીમાં વાસણ મોટાં થવા લાગ્યાં. બેત્રણ દિવસમાં તો મારા હાથ બધે જ ફરી વળ્યા. મારાં મોક્ષપત્નીએ પણ મને બરાબર લાગમાં લઈને ઘરમાં હતાં એટલાં બધાં જ વાસણ ઉટકાવવાના જાણે કે સોગંદ ખાધા ન હોય ! જોકે મને મારાં ઘરનાં વાસણ ઊટકવાના આ હનીમૂન જેવા દિવસોમાં ખબર પડી ગઈ કે હું મારા ઘરમાં આટલો વાસણવૈભવ ધરાવું છું. હું મારી મા માટે નાનું છોકરું હતો એ વખતના નાના વાટકામાં મેં દૂધ-ખીચડી ખાધાં એ પિત્તળ, સ્ટીલ, એલ્યુમિનિયમ, તાંબું, જર્મનસિલ્વર, પ્લાસ્ટિક, કાચ એમ રંગેરંગની ધાતુનાં વાસણદર્શન પામ્યો.

જોકે આપણે એંહું કાઢવાની વાતથી અટક્યા હતા. આ એંહું કાઢવાની પણ એક મજા છે ! આપણે પેટ ભરીને જમ્યા હોઈએ એ બધી વાનગીઓ અંતે કેવી લાગે ! શાકનાં ફોડવાં, કોથમરી અને લીમડાનાં પાન, લવિંગનો કે ભાતનો દાણો, વધેલી રોટલી, રોટલાનું બટકું મરચાંના ડીટિયાં, ટમેટાંની છાલ એમ અન્નપૂર્ણા દેવીનાં નોખાંનોખાં અનેક રૂપ આપણી સામે ટળવળતાં હોય છે. આ ટાણે મને મારો જૂનાગઢી નરસિંહ સાંભરી આવ્યો. કહ્યું છે ને ! ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોય ! બસ આમ બધો એંઠવાડ ગેંડીમાં તરવા લાગ્યો. એંહું કાઢેલાં વાસણ પણ અડધો મેઈકઅપ કરીને મારી સામે બેસી ગયાં. પ્રિય તો મારી સામે એક હાથ બીજા હાથમાં રાખીને ઊભાં રહી ગયાં જાણે કે મારી હાથજોડ કરાવતાં હોય ! એંહું કાઢ્યાં પછી બીજો

પાઠ ગેંડીમાં રહેલ ઝેંઠવાડને મોક્ષ આપવાનો હતો. આ પાઠમાં ચમચીને ગેંડીના કાણામાં એવી રીતે ફેરવવી કે ઝેંઠવાડ ભૂંગળામાં જાય નહીં ને ઉપર તરતો રહીને તમને બોલાવ્યા કરે ! આમ એક વખતે પોતાના જીવનું બલિદાન દેનારા આ મસાલાને હું એમનો પુનર્જન્મ થાય એટલે જ એમનું વિસર્જન કચરાટોપલીમાં કરવા લાગ્યો. ત્રીજો અને મુખ્ય પાઠ હવે શરૂ થાય છે. હે વાયક ! આપ પણ જો આ કળામાં મળતું નોબેલ પારિતોષિક મેળવવા ઈચ્છતા હો તો મારી વાત નિરાંતે સાંભળજો. પછી જે કહેવાય છે એમ મારા હાથમાં એક પછી એક નાનેથી મોટાં વાસણ આવવા લાગ્યાં છે ને ! વાસણ ઊટકતાં પાણીનો નળ કેમ, કેટલો, ધીરે, વધારે રાખવો એ પણ જળજ્ઞાન મને મળ્યું. આમ ને આમ બે ત્રણ દિવસમાં તો આ વાસણો પણ મારો હાથ વરતી ગયા હોય એવું મને લાગ્યું. મને ભાસ પણ થયો કે આ વાસણ વાતો કરે છે !! અરેરે !! આ કોણ પાંચ હાથ ને છ મણની આપણી પાછળ પડી છે ? દરરોજ તો કેવી સુંવાળી આંગળીઓ આપણી કાયા ઉપર આંટો મારતી'તી ! આ કયા ભવનો વેરી આપણી માથે કૂડાં કરમ કરે છે ? મારો હાથ મજબૂત એટલે બિચારાં વાસણોનું આવું કરુણરુદન મારે સાંભળવું જ રહ્યું.

આમ બે-ચાર દિવસમાં તો મારી વાસણકળા મારા પરિવાર અને લગભગ ઠેકાણે પહોંચી ગઈ. મારી વાસણકળા સાથે સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ઔષધશાસ્ત્ર આટલું બધું જોડાયેલ છે ? આ વાત તો હું જાણતો જ ન હતો. આ કપરા કાળની કેડીએ ઘડીક આપણો સંગ હોય એવાં મિત્રો-સ્વજનો ખરેખર તો સાચાં શુભેચ્છકોએ મને વણમાંગી સલાહ આપી મોટી કૃપા કરીને અમને બંનેને બ્રહ્મસંબંધ આપ્યું ! આખા જગતનાં મારાં સ્વજનો મને અને મારાં પક્ષાવતી જેવાં પત્નીને સલાહ આપવા આગળ આવ્યાં. હળવે હાથે માલિશ કરો, મટી જશે. કોઈ કહે : તમે કુંવારપાક ખવડાવો. કોઈ કહે : દરરોજ રાત્રે શેક કરો (શેક નહીં). કોઈ કહે : બહેનને દરરોજ નગોડનાં પાન બાંધો. કોઈ કહે : આ વાયુપ્રકોપ છે. તમે જરા પણ ઉપાધિ ન કરો. દરરોજ બે-ત્રણ ટીપાં એરંડ તેલ પીવાનું રાખો. સારું થઈ જશે. કોઈ કહે : ઓશીકું પાતળું રાખો. આમ એક પછી એક અનેક સલાહ મળી. આપને આ સલાહનું વિસ્ત આપીને મારે આપને ડોક અને ખભાના દુઃખાવાના નિષ્ણાત બનાવવા નથી. પણ આ તો નથી રહેવાતું, એટલે કહું છું કે તમે પણ આવી વાતોનું ધ્યાન રાખજો, હો ને ! આ તો એમ થયું કે તમે મારા વહેવારિયા છો એટલે જરાક પેટમાં બળ્યું ! હાશ ! ત્યાં તો અર્થશાસ્ત્રી જાગ્યા, કહે : કામવાળી રાખો ને ! મારા કાન ચમક્યા ! હા, આ સલાહ મને ગમી. કોઈક સારું માણસ ઘરે દરરોજ આવે તો કેમ ન ગમે ? હું તો શેખચલ્લીની જેમ વિચારે ચડ્યો ! કેવી હશે ને કેવી નહીં આજ મને કામવાળી સાંભરે ! સ્વજનોનું કહેવાનું હતું કે કામવાળી રાખો તો તમને, ઘરનાં માણસને આરામ મળે, ટેકો થાય ને કોઈકને બે પૈસા મળે ! આમ તો આપણે કોઈને કંઈ ન આપી શકીએ, પણ એ બહાને મદદ થાય.

લોકો મારા પગાર અને બેંકબેલેન્સની પણ વાતો કરવા લાગ્યાં કે ભગવાને ઘણું દીધું છે ! ક્યાં કોઈને કંઈ માથે બાંધી જાવું છે ! જોયું ! વાત ક્યાંની ક્યાં પહોંચી ! બસ ! જગત પણ આમ જ ચાલે છે. જાણે કે ચર્ચાઈ જવામાં જ મજા હોય ! પછી તો ઈલેક્ટ્રિક

કોથળી, ગરમ પાણીની કોથળી, ભાતભાતના ને જાતજાતના બામથી આખો ઓરડો સુગંધ પ્રસારવા લાગ્યો. દુઃખાવો ભુલાયો ને સંગ્રહસ્થાન શરૂ થયું. આમ મારા ઘરમાં વાસણકળાની સાથે અનેક વિદ્યાઓનો હું સ્વામી બન્યો. ફિઝિયોથેરાપી, તેલમાલિશ, એક્યુપ્રેસર, એક્યુપંકચર એમ ઘણી વાતો વાસણકળા સાથે વધારાની પણ મળી.

આ બહાને મારાં પ્રિયપત્ની પણ મારા સંયોગશૃંગારના દિવસો કરતાં પણ વધુ પ્રેમ પામ્યાં. એનો આનંદ પણ મને બે હજારની નોટ કરતાં જરાય ઓછો નથી ભાઈ !

અંતે વાત તો વાસણકળાની જ મારે કરવાની છે. જગતમાં જ્યારે કોઈ અને કાંઈ પણ માથે પડે ત્યારે જ સાચી વાતનું ભાન થાય છે ! મારાં પત્નીના હાથ અને ડોકના દુઃખાવાને લીધે જ મને ખબર પડી કે ઘર અને રસોડું શું ચીજ છે ? હું પુરુષ એટલે હુકમ અને ઈચ્છા એ જ મારી ભાષા અને એ જ મારું જગત. એમાં કાંઈ પણ અધૂરું બને એ મને ન ગમે એવું હું માનું. મેં કદી મારા માટે રસોઈ કે જીવનજરૂરી અનેક વસ્તુઓ હજુ હું વિચારું એ પહેલાં જ મારાં પત્નીએ પૂરી પાડી છે. એમની લાગણી અને પ્રેમનું મૂલ્ય જરાય ઓછું આંકી શકાય એમ નથી ! પુરુષ ઘરનાં કામકાજને સમજે તોપણ ઘણું છે. ઘરનાં સભ્યો જેમ કે માતા, પત્ની, બહેન, દીકરી, વગેરેની અનેક સમસ્યા હોય છે. આપણે જો એ સમસ્યામાં મદદરૂપ ન થઈએ તોપણ વાંધો નહીં પણ એમાં અડચણ ન કરીએ તોપણ મોટી વાત છે. આ જ્ઞાન મારા જેવા મૂરખને આત્મસક્ષાત્કાર થયો હોય એમ સમજાયું. મારી વાસણકળા એ મારા જીવનમાં મારા ઘરને સમજવાનો મારો નમ્ર પ્રયત્ન છે.

અંતે તો મને એ પણ સમજાયું કે વાસણકળા અને દામ્પત્યજીવનની મીઠાશ એક-બીજા પર આધારિત છે. આમ તો આ સોદો જ પ્રેમનો છે. કારણ કે પ્રેમમાં જે હારે છે એ જ જીતે છે. સમાધાન અને સમર્પણ એ પ્રેમનાં બે પગલાં છે. ઘર હોય કે બે માણસનું લગ્નજીવન... અંતે તો એકબીજાને સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી ભલે લાગીએ પણ એ દુઃખમાં જ સાચી રીતે સુખી હોઈએ છીએ. પ્રેમનો કોઈ અંત નથી. પ્રેમમાં કોઈ કળા નથી. કદાચ વાસણ ઊટકવામાં ભલે મને કળા લાગતી હોય ! સાચું કહું : પ્રેમમાં ભાર જ ક્યાં છે ! ભલે ને આવાં અનેક ભાર ઉપાડવા પડે. અંતે તો એટલું જ કહીશ...

આ મારું ઘર છે.

મારા ઘરનાં બધાં વાસણો મને પ્રિય છે.

મારા ઘરને તથા વાસણોને ચાહું છું. અને તેના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું સદાય મારા ઘરને તથા વાસણોને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.

હું મારા ઘર તથા ઘરનાં વાસણો પ્રત્યે આદર રાખીશ અને દરેક વાસણ સાથે સભ્યતાથી વરતીશ.

હું મારા ઘરને, ઘરબાંધવોને તથા વાસણોને મારી નિષ્ઠા આપું છું.

મારા ઘર અને વાસણના કલ્યાણમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.



‘૧૯ જનવરી કે બાદ’ - યાતનાલોકનો દસ્તાવેજ

પન્ના ત્રિવેદી

૧૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૦ - આ તારીખે ભાગ્યે જ કોઈ કાશ્મીરી પંડિત ભૂલી શકશે અથવા નિરાંતે સૂઈ શકશે. આ એ કાળો દિવસ હતો જેણે એક સમુદાય પાસેથી પોતાના ‘હોવાપણા’નો અર્થ ખૂંચવી લીધો. ત્રીસ વર્ષના લાંબા અંતરાલ પછીય સવાલ પણ એ જ અને પીડા પણ એ જ. કાશ્મીરી પંડિત વિશે જ્યારે પણ સાંભળ્યું કે વાંચ્યું ત્યારે ત્રણ બાબતો મુખ્ય હતી - હિંદુસ્તાની સેના, કટ્ટરપંથી જેહાદીઓ અને સામાન્ય કાશ્મીરી મુસલમાન. કાશ્મીરી પંડિત, એક એવો સમુદાય જે કટ્ટરપંથીઓની હિંસાનો શિકાર થયો. પોતાના જ ઘરમાં પારકા થવાનું દુઃખ શું હોય છે તે એ લોકોથી વધુ કોણ કહી શકે? કોઈ પૂછે તેમને, એ જ ‘જન્મત’માં નર્કની યાતના સહેવાનો અર્થ. ત્રીસ વર્ષ પછી પણ તે અવાજ તેમને ઊંઘવા નથી દેતો - ‘કાશ્મીરી પંડિતો! અહીંથી ભાગી જાઓ...’ વિસ્થાપન, નિષ્કાસન, શરણાર્થી, પલાયન જેવા શબ્દોનો અર્થ કદાચ કોઈ જ શબ્દકોશ નહીં કહી શકે પણ તેમની લાચાર આંખોમાં એ અર્થ તમને ચોક્કસ મળશે. ૧૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૦ના દિવસે કેટલીય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને આગ લગાડી દેવામાં આવી. મંદિરો અને ધર્મસ્થાનોને તોડી નંખાયા. લૂંટ, બળાત્કાર, નિર્મમ હત્યાઓ થઈ.

કાશ્મીરી પંડિતોનો સંબંધ જેટલો સફેદ બરફ સાથે રહ્યો તેટલો જ સફેદ કફન સાથે પણ રહ્યો. કઈ રીતે ભૂલી શકે કોઈ ૧૯૯૦ પછી ૨૦૦૩માં નાદીમર્ગ થયેલો ચોવીસ લોકોનો સંહાર, સેનાની વર્દામાં આવેલા આતંકીઓએ તલાશીના બહાને ચોવીસ લોકોને ઘર બહાર કાઢી એક લાઈનમાં ઊભા રાખીને ગોળીએ વીંધી નાંખ્યા. જેમાં ૧૧ પુરુષો, ૧૧ સ્ત્રીઓ અને બે નિર્દોષ બાળકો પણ હતા. આવી અનેક ઘટનાઓ ૧૯ જાન્યુઆરી પછી નાના મોટા પાયે ક્રમશઃ ઘટતી હતી. પણ કોનાથી? માણસ હોવામાંથી? આ સમુદાયનો અપરાધ એટલો જ કે તેઓ હિંદુ હતા, પંડિત હતા? આપ્તજનો દ્વારા પણ કઈ વાતની સજા અપાઈ તેમને? કેમકે આ સમુદાય તેમને કોઈ રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક ફાયદો નહોતો આપી શક્યો? તો ધકેલી દીધા યાતનાલોકમાં! પણ એક નિર્ભીક સાહિત્યકાર ક્યારે એમાં નફો નથી શોધતો. એટલે જ ક્ષમા કૌલ જેવા લેખિકા ‘દર્દપુર’ નવલકથા પછી લઈને આવે છે. ‘૧૯ જનવરી કે બાદ’ જેમાં પીડાનો દસ્તાવેજ વાતઓ રૂપે ગૂંથાયો છે. આ પુસ્તક અર્પણ કરાયું છે - ઉન હજારો હજાર ઉત્પીડિત કશ્મીરી નિર્વાસિતો કે નામ... જિનકે જીનોસાઈડ કી કહાનિયાં આજ ભી હૈ અનકહી, અનસુની.’ આ વાતસંગ્રહ તમને કશ્મીરી પંડિત હોવાનો અર્થ જરૂર પહોંચાડશે.

એ સાચું કે ભારત વિભાજન પર જેટલું લખાયું છે તેટલું કશ્મીરી પંડિતોના પલાયન

અને સામૂહિક પીડા વિશે લખાયું નથી. ૧૯૪૭ હોય કે ૧૯૯૦, દર્દમાં કોઈ ફર્ક નહીં! જ્યારે મૂળિયામાંથી ઉખેડી નાંખવામાં આવે છે, માટીથી પારકાં કરી દેવાય છે ત્યારે પોતાનું અસ્તિત્વ પણ ભૂંસાઈ જતું હોય છે આ વાત એ સમજી શકશે જે આવી ભયાવહ કરૂણાંતિકામાંથી પસાર થયા હોય...! આ વાર્તાઓ કોરી રંગીન કલ્પનાઓ નથી પણ નરી વાસ્તવિકતા છે. જ્યારે કોઈ વાર્તાકાર આ પ્રકારની વાસ્તવિકતાઓને લઈને વાર્તાઓ લખે છે ત્યારે તેની સમક્ષ એક મોટો પડકાર હોય છે કારણ કે એ પીડાનો સહેનાર પણ એ છે અને તેને સાક્ષી ભાવે લખનાર પણ પોતે જ છે. વળી, લખવું અને તે પણ કળાની શરતે લખવું જરા વિચારો - લખતી વખતે વારંવાર એ જ સ્મૃતિપથ પરથી પસાર થવું પડે છે તેમને જે સ્મૃતિપથને તેઓ ભૂલવા ઈચ્છે છે. અંગારપથ પર ચાલનારા આવા સર્જકોનું ઋણ તો સ્વીકારવું જ રહ્યું! મહત્ત્વની વાત એ છે કે આખા સંગ્રહમાં લેખિકાએ ક્યાંય પ્રતિશોધની વાત નથી કરી. તેમનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ છે, જે અમારા સમુદાય સાથે ઘટવું તે અન્ય કોઈ સમુદાય સાથે ઘટતિ ન થાય. આ પરિસ્થિતિમાંથી કઈ રીતે બહાર આવી શકાય તેનું મંથન પણ છે. અહીં કવિ રૂમીએ લખેલી વાત મને યાદ આવે : ‘દુનિયા કે સારે ફૂલ બારિશો ને ઉગાયે, કિસી તુફાન ને કભી કોઈ ફૂલ નહીં ઉગાયા. ઈસીલિયે અપને શબ્દો કો ઊંચા કરો, આવાઝ ઊંચી કરને કા કોઈ મતલબ નહીં... ‘લેખિકા એ રીતે શબ્દોને ઊંચા કરે છે.

આ સંગ્રહમાં ૯ વાર્તાઓ છે. કેવળ વાર્તાઓ નહીં, માનો કે નવ યાતનાલોક છે. જેમાં અપહરણ છે, લૂંટ છે, પલાયન છે, ધર્માતરણ છે, સામૂહિક હત્યા છે - માણસોની, માણસાઈની અને માનવાધિકારોની. સંગ્રહની શીર્ષક જે વાર્તા પરથી રાખ્યું છે તે વાર્તા ‘૧૯ જનવરી કે બાદ’ સંગ્રહના સહુથી અંતમાં છે. જે કોઈ ટ્રિલર લઘુનવલના ચૈતસિક વિશ્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. અપહરણની ઘટનાના નિમિત્તે લેખિકા એ દર્શાવવામાં સફળ રહ્યા છે કે કાશ્મીરમાં કઈ રીતે ધાર્મિક કટ્ટરતા પ્રસરેલી છે. આ વાર્તા ૧૯ જાન્યુઆરીની જ નથી, પણ તે પછીના સમયની પણ છે. જે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી ઘટિત થતી રહી છે. પ્રથમ પુરુષ એક વચનની કથનરીતિએ ચાલતી આ વાર્તાનો નાયક રેડિયોમાં ઉદ્ઘોષક તરીકે કાર્યરત છે પણ અહીં એક અનિયમિત શ્રમિક રેડિયો ઉદ્ઘોષક આપણને આપણી બૌદ્ધિક દુનિયાનો અસલી પરિચય કરાવે છે. જ્યાં કળાની વાત હોય, દેશહિતની વાત હોય ત્યાં ધર્મ, ચામડીનો રંગ કે જાતિના ભેદ હોઈ જ ન શકે. પણ અહીં આ આદર્શ મૂલ્યોના ચીથરા ઉડતા દેખાય છે. મિત્ર બનીને નાયકનું અપહરણ કરાય છે. અમાનુષી અત્યાચારની બધી જ હદ પાર થાય છે. એક એક રેખા આપણને અજૉખ બનાવી દે છે. નાયકના અનુભવથી લેખિકા આપણને એ દુનિયાથી રૂબરૂ કરાવે છે જ્યાં પંડિતોની સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જઈને સામૂહિક બળાત્કાર ગુજારાય છે. ધર્માન્તરણનું દબાણ હોય, મોતનો નગ્ન નાય હોય. ૧૯, જાન્યુઆરી, ૧૯૯૦ની રાત હજીય આથમી નથી, કાળરાત્રિનો એ યુગ હજીય યથાવત છે.

‘પૂર્વલોક’ જેવી વાર્તાનો નાયક સેનામાં નોકરી કરે છે. પોતાના જન્મસ્થળથી પરત આવીને નાયક પ્રદ્યુમ્ન પોતાના ઘર, આંગણ, ગૌશાળા, મંદિર વિષે એ રીતે વાત

કરે છે કે જાણે પોતે કોઈ બીજા લોકમાંથી આવ્યો હોય. તેની ત્યાં બદલી થઈ છે અને તે શરણાર્થી શિબિરમાં આવીને જે કંઈ પોતાની ઉત્કંઠિત માતા તથા પત્નીને કહે છે કંપાવી દે છે. જ્યાંથી બધું જ છોડીને આવ્યા હતા એ લોક હવે કોઈ ‘પૂર્વલોક’ બની ચૂક્યો છે. લેખિકા લખે છે; ‘નઈ નઈ બાતે જો વહા કે લોગ કરતે હૈ, વિચિત્ર વિચાર જો વે લોગ રખતે હૈ, યહ વસ્તુત: વહ લોક હૈ, જહાં સે વહ પૂર્વજન્મ સે સશરીર આયા હૈ.’ પોતાની માતૃભૂમિ, જન્મભૂમિને ‘પૂર્વલોક’ કહેવો એ જ કેટલું વેદનામય છે! કેટલી આઘાતજનક છે એ સ્વીકૃતિ કે પૂર્વલોક હવે છૂટી ચૂક્યો છે. પોતાનો ન રહ્યો. નાયક હવે માના આંસુથી પણ પરિચિત થઈ ચૂક્યો છે. આ વાર્તામાં એક શબ્દયુગ્મ છે - ‘સ્મૃતિગંધ’. સ્મૃતિઓને પણ પોતીકી સુગંધ, એક સ્વાદ હોય છે. પત્ની સ્મરે છે કઈ રીતે મંદિર બનાવાયું હતું, કઈ રીતે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, ક્યાં ક્યાંથી મૂર્તિઓ લવાઈ હતી... અનાયાસ એ સ્મૃતિગંધ પત્નીને વીંટળાઈ વળે છે. અહીં નાયક દ્વારા જે કંઈ વર્ણવાય છે તે કરૂણાનો ભાવ જન્માવનારું છે. મફતના ભાવે ઘર અને ગૌશાળા ખરીદી લઈને બધું જ આંચકી લેવાના ષડ્યંત્ર રચના ‘તંજમના માણસો’ અને તેમનો વિશ્વાસઘાત કેટલો કૂર છે તે જોઈ શકાય છે. કઈ રીતે ‘અસલી’ હિંદુસ્તાની હોવાનો દેખાડો કરી જેલમાં લઈ ગયેલા પોતાના જેહાદી છોકરાઓને છોડાવી લાવવાનું નાટક ખેલાય છે. કઈ રીતે આંગણાના શિવમંદિરોને ‘મૂર્ગીખાના’માં ફેરવી નંખાય છે.

‘માનવાધિકાર’ વાર્તા આપણને એ વિચારવા વિવશ કરી દે છે કે દુલારીને ઘેર આવેલો વિદેશી મહેમાન પીટર પણ ભારતીય દર્દને સમજી શકે છે. કટ્ટરપંથીઓના જેહાદ અને ષડ્યંત્રને જાણી શકે છે. એક દબાયેલા સમુદાય વિશે, હાંસિયામાં ધકેલી દેવાયેલા લોકો વિશે, તેમના વિશે ફેલાવાતા ભ્રમ વિશે સંવાદોમાંથી વિગતો ઉઘડતી જાય છે. કઈ રીતે તેમને યાતનાના કળણમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો અને પછી તેમને રડવાનોય અધિકાર આપવામાં ન આવ્યો કારણ કે તેમના કોઈ માનવાધિકાર નહોતા! એક સામાન્ય કાશ્મીરી માટે હિંદુ અખરોટ, ફિરન, બદામ, કેસર જેવી ચીજવસ્તુઓનો ગ્રાહક છે પણ તે જ માણસ જ્યારે કટ્ટર બની જાય છે ત્યારે તે જ હિંદુ તેમના માટે ‘કાફિર’ બની જાય છે. નોંધનીય એ છે કે એક વાર્તાકાર તરીકે સીધા જ એકપક્ષીય ચૂકાદો આપતા નથી બતાવ્યા પણ કળાની સભાનતા સાથે પીટર જેવા પાત્રને પાકિસ્તાન દેશનો પણ અનુભવ કરાવ્યો છે. જોકે કેટલીક વિગતો લેખિકા સંયત સ્વરે નિરૂપિત કરવાનો પ્રયાસ કરતા દેખાય છે છતાં ક્યાંક મુખરતાનો અનુભવ પણ થાય છે.

‘ગર્ભગૃહ’ વાર્તા જાણે કે ‘પૂર્વલોક’ની જ આગળની શૃંખલા અનુભવાય છે. આ વાર્તાનો આરંભ જે સવાલથી થાય છે તેનો જવાબ શોધતો આખો સમુદાય જાણે કે પોતાની સ્મૃતિગર્ભમાં પોતાના ‘ગૃહ’ની શોધ કરતો રહે છે. એ સવાલ છે - ‘ઘર કહા થા?’ અને આખી વાર્તામાં ‘કહા જાયેંગે?’ની એક મૂંઝવણ ભરી પીડા લઈ જીવતા માણસોની વ્યથા આપણને વિચલિત કરી દે છે. વર્ષો પછી એક પતિ પત્ની પોતાના ઘરને, સ્કૂલને, વિતસ્તા નદીને, પુલને જોવા જાય છે અને શું જુએ છે? - એ જ વેદના, સંવેદનાની તીવ્રતા જુઓ : ‘ઈતની ઠંડ આજ તેઈસ સાલો બાદ લગ રહી હૈ. યહ જાની

પહચાની કિંતુ બિઠ્ઠી ઠંડ. માને ઈસ તાપમાન મેં અપને તેસઠ સાલ ગુજારે, પિતાજીને ચૌસઠ સાલ. નાના નાની, દાદા દાદી કયા ભાગ્ય થા! આરંભિક ક્ષણ સે અંતિમ ક્ષણ તક. ઈસ મિટ્ટી આકાશ મેં. હમ ન ઈધર કે, ન ઉધર કે. હમારે બચ્ચો કે લિયે આશ્ચર્ય લોક. ગહન પીડા, સામૂહિક વચન ઔર... ઔર... પરાજય...' જ્યાં મંદિરોના નામ બદલી નાંખવામાં આવે છે, સુરેશ્વરી સે શહરયાર. ઉર્દૂ તથા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ હિંદુ સમુદાય માટેના અપશબ્દો, સ્કૂલનો એ પરીક્ષાખંડ જે હવે કોઈનું ઘર છે અને ઘર પર પાકિસ્તાની ઝંડો ફરકી રહ્યો છે. જુઓ દૃશ્ય-‘દાઈ તરફ કા પરીક્ષાભવન એવં સભાગૃહ થા તો વહીં, પર વહ કીસી કા ઘર થા અબ. જિસકા વહ ઘર થા ઉસને અપને દ્વાર પર એક હરા ઝંડા લહરા દિયા થા જિસ પર ચંદ્ર ઔર તારા લહરા દિયા થા. એક ગીત ગાયા થા ભારતમાતા કો સમર્પિત. ઉસ ગીત મેં નસરીન બાનો ભારતમાતા બની થી. જો કિ મંચ કે બીચો બીચ તેલ મેં સે એક કમલપુષ્પ મેં પ્રાદુર્ભાવ હુઈ થી. યહ બસ સોચના ઉસકે લિયે વિચિત્ર હો ઊઠા.’ જ્યાં ભારતમાતાની વંદના થતી હોય તે સ્થળ હવે કોઈનું ઘર છે, ના ઘર નહીં પણ કદાચ દ્રોહ-વિદ્રોહનું સ્મારક! નાટકમાં નસરીનબાનું ભારતમાતા બનવું એ પણ ઘણું સૂચક છે. કારણ કે એ સમય હતો જ્યારે કાશ્મીરમાં ન તો ધર્મ ભેદ હતો ન તો વિચારભેદ. પ્રેમથી જીવતી, સૌહાર્દ અને ઉદાત્તાનો પરિચય કરાવતી પ્રજા. પણ ૧૯૮૪-૮૫ પછી ધીમે ધીમે વાતાવરણમાં ઝેર પ્રસરવા લાગ્યું હતું. અહીં લેખિકાએ પ્રચ્છન્ન રીતે આપણને જીનોસાઈડની સાથે સાથે ‘સાંસ્કૃતિક જીનોસાઈડ’ની ઊગી રહેલી નવી પરિભાષા દર્શાવી છે. સાંસ્કૃતિક જીનોસાઈડ - સાંસ્કૃતિક સંહાર, સ્મૃતિઓનો સંહાર... કટ્ટરપંથીઓની કૂરતા, બર્બરતા, આકોશ કે આ સમુદાયનો સંબંધ ન તો તેમની માટી સાથે રહે, ન તેમના આંગણ સાથે અને ન તો સ્મૃતિ સાથે... તેમની પાસે યાદ પણ શેષ ન બચે કારણ કે તેમની ત્રીજી પેઢીનો આ ભૂમિ સાથે કોઈ સંબંધ જ ન રહે! નાયિકા રજની મંદિરની પરિક્રમા કરવા ઈચ્છે છે, પણ પતિ પૂછે છે - કોની પરિક્રમા કરીશ હવે? આ મહાવિધ્વંશની? પત્ની જવાબ આપે છે : ‘ઉન અક્ષુણ્ણ સ્મૃતિયોં કી જીનકી યહ નષ્ટ ભૂમિ હૈ...' સ્મૃતિઓને કોઈ નષ્ટ કરી શક્યું છે? મિટાવી શક્યું છે? તે હંમેશા હોય છે. જે નાયિકા મંદિરના ગર્ભગૃહમાં જવા ઉતાવળી હતી, ઉત્સાહિત હતી તે જ હવે તત્કાળ બહાર નીકળી જવા લાચાર બની જાય છે. અંત જુઓ : ‘ગર્ભગૃહ મેં જુઆ ખેલને વાલે બચ્ચે ટૂટે પથ્થરો સે આગ જલાને કા પ્રયાસ કર વાસ્તવ મેં ઉનકે ગર્ભગૃહ સે નિકાલને કી પ્રતીક્ષા કર રહે થે.’ આ વિધાન જ કેટલું સાંકેતિક છે! એક રીતે જુગાર જ તો રમાયો! ખરાબ નિયતથી ચાલતી રાજનીતિ બાળકબુદ્ધિ જ તો હતી - પથ્થરની આગ સળગાવવાનો પ્રયાસ અને ગર્ભગૃહમાંથી કાઢવાનો પ્રયાસ... બદ નિયત સે ચલતી રાજનીતિ એક બચપના હી તો હૈ! પથ્થરો સે આગ જલાને કા પ્રયાસ ઔર ગર્ભગૃહ સે નિકાલને કા પ્રયાસ-દુર્ભાગ્યપૂર્ણ વક્તા!

‘ડરે હુએ લોગ’ વાર્તા જુઓ. સંવાદરીતિમાં લખાયેલી આ વાર્તામાં મૂળ ચાર પાત્રો. ટ્રેનની યાત્રા દરમિયાન એક સિટ પર બઠેલા કુમાર અને નાથન તો સામેની સિટ પર બેઠેલા મંજૂર અને ફારુખ અબ્દુલ્લા. એક જ માટીના બે રૂપ. એક સમુદાય સૌહાર્દથી

રહેવા ઈચ્છે છે, અહિંસામાં માને છે. પોતાનું નામ કહેતા પણ ડરે છે કે ક્યાંક તેમની હિંદુ હોવાની ઓળખ છતી ન થઈ જાય. જેમની લાગ્યાર આંખોમાં ઘરવાપસીનું સ્વપ્ન છે. દર્દ એક જ છે - ‘યહાં આતંકવાદીયો કો ભી માનવાધિકાર હૈ, હમારે નહીં...’ વાર્તાનો અંત પણ કેટલો માર્મિક ! : ‘જિસ સીટ પર બૈઠ ખાના ખાયા ઉસી સીટ પર બૈઠ અખબાર કા કાગઝ ફેર દિયા, કાટે હુએ કાગઝ કો દિખા કર કહતા હૈ - સી ધીસ ઈઝ ઈન્ડિયન ફ્લેગ...!’ શું વ્યંગ્ય છે ! જે થાળીમાં ખાધું, જેનું ખાધું એ જ અન્ન ઉગાડનારી જમીનને કલંકિત કરી !

આ સંગ્રહમાં જ્યાં બાહ્ય વાસ્તવની સ્થૂળ ઘટનાઓ છે ત્યાં આ જ ઘટનાઓની સમાંતરે સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો પર પડતી અસર તથા આંતરમનના સંચલનો પણ નિરૂપિત થયા છે. ‘ગહરે કથ્થાઈ રંગ કા મખમલી ફિરન’ આવી જ એક સુંદર વાર્તા છે. આ વાર્તા જેટલી વાર વાચો તેટલી વાર નવા નવા પડખો ખૂલતા રહે છે. ૧૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૦ના દિવસ પછી જ્યારે નાયિકા સમજી જાય છે કે હવે ખરેખર જ આ ભૂમિ છોડીને જવું જ પડશે, જો બચવું હશે તો. પોતે આ ભૂમિ છોડવા નહોતી માંગતી. પણ તે ભાઈ માટે ભયભીત છે કે ક્યાંક પિતાની જીદથી ભાઈના જીવન પર કોઈ સંકટ ન આવી જાય. જન્મભૂમિની વિદાયની એ ક્ષણોમાં તે પોતાના ભાઈને કહે છે : ‘મગર ભાઈ... બટુક પૂજા કા નિર્માલ્ય જો વિતસ્તા મેં પ્રવાહિત કરના હૈ વો તો કર લે! નહીં તો અપશગુન હોગા... હૈ ના...!’ આ એક માત્ર વાક્ય કેટકેટલા અર્થ પ્રદાન કરે છે, કેટલા ભાવ પ્રગટ કરે છે, સંસ્કૃતિ, દિનચર્યા, સંસ્કાર... બીજી એક ઘટના જેમાં નાયિકા પોતાની બહેનને પણ પોતાની સાથે નીકળી જવા કહેવા જાય છે. બનેલી પર હુમલો થઈ ચૂક્યો છે. દયા કરીને કોઈકે બચાવી લીધા છે. તોય તે પલાયન માટે તૈયાર નથી. કારણ કે તેમણે લોહી પરસેવાથી એક ઘર બનાવ્યું છે. અને હમણાં જ બનાવ્યું છે. મન ભરીને જીવી પણ નથી તે ઘરમાં. અને આ ઘટનાનું છેલ્લું વાક્ય : ‘બહેનનને અપની ગ્યારહ વર્ષ કી બેટી ઉન્હેં સોંપ દી.’ બહેનના મનમાં જલ્દી ઠીક થઈ જશેનો એક આશાવાદ છે. નાયિકા હવે પલાયન કરી ચૂકી છે. એક એવી સ્ત્રી જે હવે દિલ્લીમાં છે અને કથ્થાઈ રંગનું ફિરન અઠવાડિયામા એક વાર પોતાના પરિવેશની સ્મૃતિમાં પહેરે છે. (ફિરન એટલે કાશ્મીરી લોકો પહેરે છે તે લાંબુ ગાઉન જેવું વસ્ત્ર.) ‘ગહરે કથ્થાઈ રંગ કા મખમલી ફિરન.’ની આ નાયિકા યાદ કરે છે. પોતાના અતીતને, ૧૯૮૦ના દિવસોને, એકવાર પોતાની ઉદાસી દૂર કરવા માટે તે આ ફિરન પહેરીને ઝીલ તરફ ચાલી નીકળી હતી. પતિ સાથે હતો પણ આ એ પતિ હતો જેને પોતાનામાંથી હવે રૂચિ રહી નહોતી. દામ્પત્યજીવન તૂટવાની અણી પર હતું. છતાં એ દિવસે પતિએ તેને કહેલું કે આ ફિરનમાં તારી ડોક ગોરી દેખાય છે. અને અચાનક તે રાત આવે છે જ્યારે તેને પણ બીજાં કાશ્મીરી પંડિતોની સાથે પલાયન કરવું પડ્યું હતું. પલાયનવેળાએ પણ પોતે આ જ ફિરન પહેર્યું હતું. પોતે જાણે કે પોતાની સંપત્તિનો એક ટુકડો લઈને આવી હતી. - ‘સારી સંપત્તિ ઈસકે એક ઈંચ કપડે કે બરાબર ભી ના હો...’ દિલ્લીમાં રહીને તે પતિના પેલા વાક્યને સ્મરે છે. કદાચ આ વાક્ય જ હવે કાંટાળા દિવસોમાં કૈંક સુંવાળપ આપે છે ખરેખર તો આ સ્ત્રી માટે ફિરન

એ માત્ર પહેરણ નથી પણ પોતાના ભવ્ય અતીતની એક સ્મૃતિ છે. સંસ્કૃતિ છે, ઈતિહાસ છે... જેનું લગ્ન તૂટવાની અણી પર છે તેવી સ્ત્રીના જીવનને, પતિ સાથેના સંબંધને ૧૯૯૦ની એ રાતે પ્રભાવિત કરે છે તેનો ચિતાર અત્યંત સુંદર રીતે મળી રહે છે.

‘ન્યૂઝલેટર’ જેવી વાર્તા એક અલગ જ ખૂણા તરફ દૃષ્ટિપાત કરાવે છે અને તે છે ભાષા. આ વાર્તામાં રાજભાષાના શા હાલ છે તેની વાત એક ઉત્સાહી કર્મચારીના ખંડિત થતા સ્વપ્ન દ્વારા કરવામાં આવી છે. ઓફિસના મોટા અધિકારીએ નક્કી કર્યું છે કે રાજભાષાની સેવા કરવી. એ માટે ન્યૂઝલેટર હિન્દી અને અંગ્રેજી બંને ભાષામાં છપાવવા. ઉત્સાહી વિમલ તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ કઈ રીતે કરી શકાય તેના સ્વપ્ન જુએ છે. એક તરફ સંપાદક વિમલ છે તો બીજી તરફ મુખ્ય સંપાદક કૌલ છે. કૌલને પોતાને પણ કોઈ રસ નથી. અગાઉ બધા તાર દેવનાગરીમાં આવે તેવા વિમલની પ્રપોઝલની ફાઈલ તેણે ટેબલ પર દબાવી રાખી હતી. એટલું જ નહીં, ભૂતકાળમાં આકોશમાં સહકર્મીને ઈશારો કરીને ચૂપ રહેવા જણાવેલું : ‘ચૂપ એસા કરો કિ યે દીવારે ભી તુમ્હારી બાત ના સુન સકે. તુમ્હે પરિણામ ભુગતને પડ સકતે હૈ...’ ખાલી સમયમાં વિમલનું પુસ્તક વાંચવું પણ અધિકારીઓને ખટકે છે. ચેતવણી મળે છે. વિમલને સમજાતું નથી કે એક પુસ્તક હિન્દીમાં વાંચી લેવાથી શું ફેર પડે ? વિમલ સ્વમાની છે. અધિકારીઓની જીહજૂરી કરવી તેને ફાવતી નથી. જીહજૂરી કરી ન શકતા કર્મચારીઓને જે પરિણામ મળતું હોય છે તે તેને પણ મળે છે - માનસિક ત્રાસ. કૌલ પોતે હિન્દી વિષયનો વિદ્યાર્થી હતો પણ હવે કેવળ અંગ્રેજીમાં જ વ્યવહાર ચલાવે છે અને ચાલે તેવું ઈચ્છે છે. વાર્તાને અંતે વિમલને સમજાતું જાય છે કે મોટા સાહેબને પણ પત્રિકા, વિશેષાંક કે હિન્દીમાં કોઈ જ રસ નથી. ‘અંક આરામથી કાઢીશું’ કહેતા રેઢિયાળ તંત્ર અને નફફટાઈના દર્શન કરાવે છે. હિન્દીમાં એક નાનકડી પત્રિકા કાઢવાનું વિપુલનું સ્વપ્ન સ્વપ્ન જ રહે છે. નિરાશ થઈને બહાર આવતા વિમલને કૌલનો અવાજ જાણે કે માછલીબજારનો અનુભવ કરાવે છે. અંતે લખાયેલું એક વાક્ય આખી વાર્તાને વળ ચઢાવવામાં સાર્થક અનુભવાય છે. કૌલ કહે છે : ‘મેરા બચ્ચા બહુત જીદી હૈ, ઉસકો ફટકારું તો ઉસકી મા બેહોશ હો જાતી હૈ. બડી સેન્સિટીવ હૈ...’ ત્યાં જ પેલો સહકર્મી વિમલને કહે છે : ‘કૌલ કી આવાઝ ઔર ઢોલ કી આવાઝ મેં કુછ ફર્ક નહીં, દોનો દૂર સે હી સુનને કો મિલે તો ઠીક.’ વિમલને ચૂપ રહેવાનો સંકેત કરી સમજાવે છે - કહીં યે દીવારે ન સુન લે...

‘વબા’ વાર્તા આતંકના ફેલાવાને અને સ્વીકૃતિને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી નિરૂપિત કરે છે. અપરાધબોધ થાય છે પણ તેમાં અંગત સ્વાર્થ કઈ રીતે હાવી થઈ જાય છે તે આ વાર્તાનો મુખ્ય સૂર છે. વાર્તામાં હસનપીરને ત્યાં સમસ્યાઓ અને પીડાઓને લઈને આવતા દર્દીઓ નિમિત્તે ત્યાંની વાસ્તવિકતાને ઉજાગર કરાઈ છે. ક્યાંક ક્યાંક સારા ઘરના મુસલમાન મા-બાપની પીડા છે જ્યાં ભણવાને બદલે, પરીક્ષામાં બેસવાને બદલે જેહાદ તરફ આકર્ષતા હાથમાં બંદૂક ઉઠાવતા સંતાનો પરત્વે ચિંતા પણ છે. જે આવનારી પેઢી માટે તેમજ સમસ્ત દેશની સુરક્ષા માટે પણ ચિંતાનો વિષય છે. જ્યાં હિંદુ સ્ત્રીએ પોતાના હાથે જ ચાંદલો ભૂંસી નાખવો પડે, કાનના છેદને છુપાવવા પડે ! ‘વબા’નો અર્થ

જ થાય છે મહામારી. તો લેખિકાએ અહીં પ્રતીકાત્મક રીતે જે બાબત પર સંકેત કર્યો છે તે બાબત છે સહુથી મોટી મહામારી છેવટે કઈ છે ? પાકિસ્તાન તરફી જેહાદીઓની કટ્ટર માનસિકતા જ તો છે !

‘ઝોજલા’ જેવી વાર્તામાં પલાયન વેળાએ ચાલી નીકળેલા તિતરી અને તેના માતાપિતા નિમિત્તે બે ધારાઓ સમાંતરે આલેખી છે. પુત્રી તિતરીના મનમાં પિતા નિમિત્તે નિહુર પુરુષનું અંકિત થતું જતું રૂપ. એક જ વિધાનમાં પુત્રી ભીતર ખળભળતો સવાલ... - ‘વહ મનુ ઔર હમ પશુ...’ તેને મા પર પણ આકોશ જન્મે છે. પુરુષને મનુ માનનાર પણ છેવટે સ્ત્રી જ તો છે. અલબત્ત આ વાર્તાનો પ્રખર સૂર અહીં છે - ‘વહ ચાહતી થી કિ યાત્રા રત રહે તાકિ યદિ જીવિત રહે તો સામાન્ય જીવન મેં શીઘ્ર લૌટે યદી નહીં તો મહાપ્રાણો મેં શીઘ્ર ખોયે...યહ બીચ કી સ્થિતિ ઉસે બેહદ ખરાબ લગી...’ તિતરીની આ વાર્તા, આ યાત્રા ત્રીસ વર્ષ પહેલા પણ જીવિત હતી અને આજે પણ જીવિત છે. ૧૯ જાન્યુઆરી પછીની જિંદગી સ્વયં ઝોજલા (દુર્ગમ પહાડીઓવાળો ખરબચડો રસ્તો) બની ગઈ છે.

આ સંગ્રહની વાર્તાઓ લેખિકાના અનુભવનું વાસ્તવ છે. શક્ય છે આ વાર્તાઓનું સત્ય ક્યાંક સત્ય ના પણ લાગે કારણ કે ઘણી વાર સત્યને આપણે સત્ય રૂપે સ્વીકાર કરવા ઈચ્છતા નથી. પછી જ્યારે સત્ય લાગે ત્યારે વિશ્વાસ નથી થતો. અને જ્યારે વિશ્વાસ થાય છે ત્યારે આપણે ચિંતન નથી કરવા માંગતા એટલા માટે કે આપણે આપણો જ સામનો કરતા ભયભીત થઈ જઈએ છીએ. ક્ષમા કૌલ મારી સાથેની વાતચીતમાં કહે છે કે મારો હેતુ કેવળ લખવાનો નથી પણ ત્રીસ વર્ષથી ભોગવી રહેલ યાતનાના યથાર્થને જણાવવાનો છે, પહોંચાડવાનો છે. તેમની પીડા વાર્તાએ વાર્તાએ અનુભવી શકાય છે. થોડાંક દૃષ્ટાંત જોઈએ.

- ‘હમારા મસલા હૈ લૌટના, વહ તો લૌટંગે, જહાં ભી રહે ભારતીય હોકર.’ (પૃ. ૪૧)

- ‘વે ઈસ બાત કે લિયે ભી તરસતે થે કિ ઉનકે પૂર્વજન્મ કે ઘર અબ કિનકે ઘર હૈ ઔર મંદિર કિનકે પૂજન સે સુવાસિત ઉદ્ભાસિત’ (પૃ. ૯)

- ‘ઈતિહાસ બિગાડને કે અભિયાન મેં શુરહયાર બના વર્ના ઈસકા નામ સુરેશ્વરી હૈ.’ (પૃ. ૬૮)

- ‘જબ સે હમ અપને કશ્મીર સે બેદખલ હુએ તબ સે જીતની ભી સરકારે આજ તક આઈ હમારી પરેશાનીયો, પીડાઓ, દુખોકી અનદેખી કર બઢાયા હી...’ (પૃ. ૨૨)

આ વાર્તાસંગ્રહ તત્કાલીન સમયનો એક દસ્તાવેજ બની રહે છે જેમાં તત્કાલીન સમયની સરકારની નીતિનિયતનું નિદર્શન છે, સેનાની પરિસ્થિતિનો ચિતાર છે, નવા મુસલમાન અને જૂના મુસલમાન અંગેની લેખિકાની પોતીકી પરિભાષાનું ચિત્રણ છે, કઈ રીતે કાળું નાણું આવે છે, નકલી નોટોનો સમુદ્ર કઈ રીતે વહે છે, પથ્થરબાજીના ષડ્યંત્ર કેવી રીતે રચાતા હોય છે, હિંદુ ઉદ્ઘોષક પછી તે રેડિયામાં કામ કરનારો હોય કે ટીવીમાં પણ તે કઈ રીતે જાનના જોખમે કામ કરે છે તેની ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ પ્રાપ્ત

થાય છે. ક્ષમા કૌલની આ વાર્તાઓનું એક નોંધપાત્ર તત્ત્વ સમયનું પણ છે. મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં સમયનો લાંબો અંતરાલ નથી. ક્યારેક કોઈ યાત્રાની ક્ષણોમાં, ક્યારેક કોઈ સ્થળ મુલાકાત દરમિયાન ક્યારેક સ્મૃતિમાં સમગ્ર વાર્તા કહેવાય છે. જોકે આ જ વિશેષતા ક્યારેક ‘માનવાધિકાર’ જેવી વાર્તાના શિલ્પને ક્યાંક ક્યાંક શિથિલ પણ કરે છે. ક્યાંક નાના બાળકોના મુખે મૂકેલા સંવાદો અપ્રતીતિકર પણ લાગે છે. (દા.ત. નક્લી કરંસી, મુસ્લિમ વોટની રાજનીતિ પર ચર્ચા કરતો બાળક, પૃ. નંબર ૨૦) જોકે લેખિકાની અન્ય એક વિશેષતા તે દૃશ્યાત્મકતા. ઘણી વાર્તાઓ વાંચતા તમને કોઈ થ્રીલર ફિલ્મ જોઈ રહ્યા છો એવી અનુભૂતિ ચોક્કસ થવાની. પછી તે ‘૧૯ જાન્યુઆરી કે બાદ’ હોય કે ‘ગહરે કથ્થાઈ રંગ કા માખમલી ફિરન’ જેવી વાર્તા હોય. ક્યાંક નાના નાના વાક્યો પણ અર્થ ઊંડા. ક્યાંક વસ્તુઓ સ્વયં એક પાત્ર બનીને જીવંત થઈ ઊઠે છે. દા.ત. ફિરન, ઠંડી, વિતસ્તા નદી, પુલ, રજાઈ... ઇત્યાદિ તત્ત્વોમાં સજીવરોપણની જીવંતતાનો સંસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે.

કેટલાંક સત્ય એવા હોય છે જે આપણે સ્વીકારવા નથી ઇચ્છતા કે કાશ આ સત્ય ન હોય, પણ ગુજરાત કે આસામના કોઈ ખૂણામાં બેસીને આપણે આ સમુદાયની વેદના એ સ્તરે નહીં સમજી શકીએ જેટલી તેમણે ભોગવી છે. આપણે કેવળ એટલું જ જાણી કે સમજી શકીશું જેટલું ટેલિવિઝન આપણને બતાવે છે. અસગર વજ્રહતનું નાટક ‘જેણે લાહૌર નથી જોયું તે જન્મ્યો જ નથી’ આપણને ચોક્કસ યાદ આવવાનું. પોતાની માટી અને પોતાનું ઘર તો પોતાનું જ હોય છે. તેના વગર માણસનું અસ્તિત્વ પણ ક્યાં પોતીકું રહી શકે છે ! એક ભાવક તરીકે આ વાર્તાઓના શીર્ષક આપણને આનંદ આપી શકે પણ એક ભારતીય હોવાના નાતે, એક હિંદુસ્તાની હોવાના નાતે હું એમ નહીં કહી શકું કે મને ‘૧૯ જાન્યુઆરી કે બાદ’ સારું લાગ્યું કે મને ‘૩૨ હુએ લોગ’ સારા લાગ્યા ! બેશક, ભારત વિભાજનની કરુણતાનું એક વાસ્તવ છે તો કારુણ્યસભર વાસ્તવનો બીજો એક ચહેરો આ પણ છે. આ વાર્તાઓ સંવેદનશીલ ભારતીય ભાવકોના હૃદયને ચોક્કસ ઝંકૃત કરશે.

દર્શક : શિક્ષણને અજવાળતા સર્જક | મનસુખ સલ્લા

સર્જક પાસે દર્શન અને વર્ણન(અભિવ્યક્તિ)ની કળા હોવી જોઈએ. પરંતુ મૂળમાં તો જીવન વિશેનું દર્શન હોય છે. જેમ સર્જક મોટો તેમ તેનું દર્શન વ્યાપક અને મૌલિક હોવાનું. એ દૃષ્ટિએ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મુનશી, પન્નાલાલ પટેલ અને દર્શક એક સાથે મૂકીએ તો સમજાશે કે ગોવર્ધનરામ પછી દર્શકમાં વ્યાપક અને વૈશ્વિક દર્શન છે.

કારણ કે દર્શક અનેક ક્ષેત્રોના ગહન અભ્યાસી અને ચિંતક હતા. સાહિત્ય, શિક્ષણ, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ગાંધીવિચાર, માર્ક્સવાદ, સર્વોદય, ધર્મ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, રાજનીતિ, ગ્રામોત્થાન અને ખેતી-ગોપાલનમાં તેમની મૌલિક ગતિ હતી.

એક વ્યક્તિ આટલા બધા વિષયોમાં તજજ્ઞતા ધરાવતી હોય ત્યારે તેમનું દર્શન જીવનના મૂળતત્ત્વોને આગવી રીતે જુએ-પારખે છે. એ રીતે ગોવર્ધનરામ પછી મૌલિકતા અને વ્યાપકતા, વીતેલા યુગનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનો આદર અને નવા યુગની પરખ સમાનાસને હોય તેવા દર્શક છે. એટલે મનુભાઈ પંચોલીનું ‘દર્શક’ ઉપનામ અનેક રીતે સાર્થક છે.

વિચારપ્રધાન કૃતિઓમાં વિચાર રૂપે અને નવલકથા-નાટક જેવી સાહિત્ય કૃતિઓમાં તેમનું જીવનદર્શન પ્રગટ થયું છે. અલબત્ત, એ લલિત રીતે, સૂચિત રીતે, ધ્વનિરૂપે પ્રગટ થયું છે. દર્શકની પ્રજ્ઞાની કેળવણીમાં સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોલ, ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, રુસો, બોક, વ્હાઈટહેડ, ટોલ્સ્ટોય અને મહાભારત, રામાયણ, ભગવાન બુદ્ધ, રવીન્દ્રનાથ, ક્ષિતિમોહન સેન, શરદબાબુ, ગાંધીજી, વિનોબાજી, નાનાભાઈ ભટ્ટ, કિશોરલાલ મશરૂવાળાનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સત્સંગ કારણભૂત છે, પ્રેરક છે એટલે દર્શકનું દર્શન સર્વકાલીન તત્ત્વો અને જીવનના મૂલાધારો ઉપર સ્થિર થયેલું છે.

કોઈપણ દર્શનનું અંતિમ લક્ષ્ય માણસ હોય છે. માણસ અવળાઈ છોડીને સવળાઈ તરફ વળે એ કોઈ પણ વિચારણાનું કેન્દ્ર હોય છે. માણસ પોતાનાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ બંધનોમાંથી મુક્ત થતો થતો પોતાના વિશુદ્ધ રૂપને પામે એ દરેક દર્શનની ખોજ હોય છે. દર્શકનું એ સદ્ભાગ્ય કે એમને નાનાભાઈ ભટ્ટ, પંડિત સુખલાલજી અને સ્વામી આનંદ જેવા પ્રેરક, ગુરુ, માર્ગદર્શક મળ્યા. દર્શકનો મિજાજ અને ગતિ એવાં હતાં કે સત્યાગ્રહની લડતના અન્ય સાથીઓની જેમ રાજકારણમાં ગયા હોત. પરંતુ તેઓ જીવનભર રહ્યા શિક્ષણક્ષેત્રમાં. કારણ કે નાનાભાઈ ભટ્ટને કારણે તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે મનુષ્યનાં પડખો ઉતારવામાં અને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટાવવામાં શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. એટલે દર્શકની કૃતિઓમાં પણ સાચું શિક્ષણ, જીવનનું શિક્ષણ કેવું હોય એની ખોજ છે. આ સઘળાના મૂળમાં દેખાશે ‘સાચું જીવન એટલે કેવું જીવન?’ એ સોક્રેટીસનો મહાન પ્રશ્ન. દર્શકનો પણ આ શોધ વિષય બન્યો છે.

દર્શકની દરેક નવલકથામાં પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ પાત્રો આકસ્મિક નથી. વૃદ્ધ પાત્રો જીવનવીર અને પથદર્શક બંને સ્વરૂપમાં છે. તેમાં પિતૃપ્રતિમા (ફાધર ફિલીંગ)નો અનુભવ થાય છે. મોટાભાગના વૃદ્ધો શિક્ષકો કે કુલગુરુઓ છે. તે સૌ કોઈક જીવનભાવના પ્રતીક જેવા છે. તેમના દર્શનની છાંયામાં દર્શકનાં યુવાનયુગલો વિકસ્યાં છે. ‘બંધન અને મુક્તિ’ના વાસુદેવ દુશ્મનને પણ ચાહનારા છે. દુશ્મનાવટ કરતાં માનવતાને મોટી ગણનારા છે. ‘દીપનિર્વાણ’ના ઐલ તો નાનાભાઈ ભટ્ટ અને સ્વામી આનંદના સંયોજન જેવા છે. આદર્શ શિક્ષક, આચાર્ય, કુલગુરુ કેવો હોય તે દર્શક ઐલ દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. દર્શકની મોટા ભાગની કેળવણી વિભાવના ઐલ દ્વારા પ્રગટ થઈ છે.

ઐલ સંસ્કૃતિસંગમના પ્રતિનિધિ જેવા છે. ‘કોઈપણ તૃષ્ણાતુર જ્ઞાન મેળવવા અહીં આવશે; હું તેને શીખવીશ.’ તેઓ જાતિ-ધર્મની ઓળખથી ઉપર ઊઠી ગયા છે. શિક્ષણ સ્વાયત્ત, હોવું જોઈએ એ માટે ઐલ કહે છે કે ‘સરસ્વતી રાજસત્તાની દાસી નથી.’ આ ભૂલ્યા તેથી આપણું વિદ્યાનું તેજ જાંખું પડ્યું છે. મૈનેન્દ્ર અને સરદારોને પીરસવા માટે લેવા ધનભંડારમાં જાય છે. એ જોઈને આનંદ કહે છે, ‘આટલું ધન છતાં આપ કેમ

વિદ્યાલય ઊભું કરતા નથી?’ ત્યારે ઐલનો જવાબ સદીઓ વીંધીને સાચો છે, ‘વિદ્યાલય હું મારા પર ઊભું કરવા માગું છું, ધન પર નહિ.’

રત્નભોજનનો પ્રસંગ તો વિશ્વશાંતિ, યુદ્ધની નિરર્થકતા, મનુષ્યની સત્તા માટેની અંધૈષણાના પ્રતીક રૂપે છે. ઐલ મૈનેન્દ્ર અને સરદારોને ભોજન માટે બોલાવે છે. ઐલ અને આશ્રમવાસીઓની થાળીમાં જમવાની વાનગીઓ પીરસાયેલી છે અને મૈનેન્દ્ર તથા સરદારોની થાળીમાં હીરા, માણેક-મોતી-સોનું પીરસાયું છે. શક સરદારો એને ભેટરૂપ ગણે છે. પણ ઐલ કહે છે, ‘હા, જમવાનું શરૂ કરો.’ સરદારો મૂંઝાય છે, ‘આમાં શું ખાય?’ ‘કેમ, આપને જે રૂચે તે - રત્ન, હીરા, પોખરાજ, સુવર્ણ!’

‘અમે તમારી જેમ અન્ન જ ખાઈએ છીએ.’

ડોકું ધુણાવી ઐલ કહે, ‘બને નહિ!’ પછી ગંભીર થઈને કહે, ‘તમારે ત્યાં વરસાદ વરસે છે.’

વૃદ્ધ સરદારે હસીને કહ્યું, ‘તમારા જેવી જ ધરતી, ગાયો, મેઘ ને મેદાનો છે અમારે ત્યાં.’

ઐલ શકસરદારોને કહે છે, ‘મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે તમે ગામો બાળતા, લોકોને પીડતા, લક્ષ્મી લૂંટતા ફરો છો ત્યારે ધાર્યું હતું કે તમારે ત્યાં સોનું-રૂપું ખાવાનો ચાલ હશે. ને પૂરતું નહિ હોય એટલે આમ કરતા હશો. જાણ્યું કે અમારી જેમ અનાજ ખાઓ છો, અન્ન પાકે છે, વરસાદ વરસે છે... ભગવાન તમારા જેવાને ત્યાં શું કામ વરસાદ વરસાવતો હશે? વરસાદ વરસે છે તે તમારે માટે નહિ પણ પેલી અબોલ ગાયો માટે - તમે તો ભગવાનની દયાને પાત્ર નથી.’ આ નિર્ભયચિત્ત દાર્શનિકની વાણી છે. સાચો શિક્ષક આવો નિર્ભયચિત્ત હોય છે. દર્શક સામે નાનાભાઈનું જીવન હતું.

એવું જ પાત્ર છે મહાકાશ્યપનું. મહાકાશ્યપ મહાન ગુરુ છે. અનેક વિદ્યાઓના જાણકાર છે. એમને ત્યાં ગ્રંથાલય છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે કયા ગ્રંથમાં કેટલામે પાને સંદર્ભ હશે તે તેમને જિહ્વાએ છે. મહાકાશ્યપનો મહિમા છે ગણરાજને (લોકશાહી જીવનભાવનાને) જીવંત રાખવા માટે મગધ સામ્રાજ્ય સામે યુદ્ધ પણ પસંદ કરે છે. નગર ભલે નાશ પામે, ભાવના નાશ ન પામવી જોઈએ એ એમનું દર્શન છે. નંદિગ્રામ ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે મદદ મેળવવા નદીમાં તરીને જાય છે. ચોકીદારોનું બાણ ખભામાં વાગ્યું છે. રાત્રે ગાઠ જંગલમાં આરામ કરવા એક વડ પર ચડે છે ત્યારે વડની ડાળોમાં માળામાં સૂતેલાં પક્ષીનાં બચ્ચાંઓ જાગી ન જાય એની કાળજી મહાકાશ્યપ રાખે છે. અમુક વિષય માત્ર ભણાવી દેનારા શિક્ષકથી શિક્ષણ તેજસ્વી ન થાય. દર્શકના સૌ શિક્ષકો પાસે વૈશ્વિક સંદર્ભ છે. મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર સૃષ્ટિની કાળજી એમને સહજ છે. આજે ગ્લોબલ વોર્મિંગ કે પર્યાવરણની કટોકટીને સમજ્યા વિના આપણે માત્ર ગુજરાતી કે ગણિત ભણાવી દઈએ એ પૂરતું નહિ થાય. મહાકાશ્યપ લોકશાહી ભાવના જીવંત રાખવા યુદ્ધ સ્વીકારે છે. પરંતુ માળામાં સૂતેલાં પક્ષીનાં બચ્ચાંની ઊંઘની કાળજી પણ લે છે.

સુદત્તના પાત્ર દ્વારા વિદ્યા કેવી અસરકારક બને છે એ દર્શકે દર્શાવ્યું છે. વૈરાગ્નિથી બળતો સુદત્ત મગધને લઈ આવ્યો, પણ ગણરાજ્યને બચાવે છે પણ એ જ મૃત્યુ વખતે

તેના હાથમાં સંથાગારની ભગ્નપ્રતિમાનો અંગૂઠો હતો. કલાકારને તેની કલા જ બચાવી શકે છે.

દર્શકે એવું જીવવાનું મન થાય એવાં પાત્રો સર્જ્યાં છે.

સોકેટીસનું સર્જન એ તો દર્શકનું જગતગુરુનું સર્જન છે. આજના કથળેલા સમયમાં સોકેટીસ દ્વારા દર્શકે સાચું જીવન એટલે કેવું જીવન એનું નિદર્શન પૂરું પાડ્યું છે. સોકેટીસ એવી રીતે જીવ્યો છે કે તે પોતાના દેશકાળથી ઉપર ઊઠી ગયો છે. સત્ય માટે, શીલ માટે, કાયદાના પાલન માટે, લોકોને જાગતા રાખવા માટે તેણે શહાદત વહોરી. જોઈ શકાશે કે ‘સોકેટીસ’ નવલકથાની પ્રેરણા સોકેટીસ અને ગાંધીજી બંને છે. અનશ્વર સૌંદર્યની વિભાવના, લોકજાગૃતિ વિના લોકોને સત્તા અપાય તો એ કેવી મારક બને તેનો અનુભવ, એમાંથી લોકોને પ્રશ્નો પૂછીપૂછીને સતત જાગૃત રાખવાનો જીવનધર્મ પાળ્યો છે. રેમોસમાં કોઈપણ માણસ સાથે વાત ન કરવાની શરતે છોડી મુકવાની દરખાસ્ત અસ્વીકારતા સોકેટીસ કહે છે કે ‘તમે એકવાર મારો કે હજારવાર, પણ હું અહીંથી નીકળીને જ પહેલો માણસ મળશે એને પૂછવાનો કે સાચું જીવન એટલે કેવું જીવન?’ આવું મૃત્યુથી ઉપર ઊઠેલ વ્યક્તિ જ કહી-કરી શકે.

સોકેટીસે મીડિયાને યુદ્ધનું કારણ અદ્ભુત રીતે સમજાવ્યું છે : ‘જાડાં લૂગાં, સાદો ખોરાક એ સહજ મળતો આનંદથી વધુની અપેક્ષા રાખો એટલે યુદ્ધ આવે જ.’ ૨૩૦૦ વર્ષ પછી પણ આ દર્શન સાચું છે. અહીં સોકેટીસ અને ગાંધી એક થઈ જાય છે. એટલે એમ કહેવું યથાર્થ છે કે સોકેટીસ જેટલો સર્જક દર્શકનો છે, એટલો જ લોકશિક્ષક દર્શકનો છે.

જે કૃતિ ૩૫ વર્ષ સુધી લેખકના ચિત્તમાં ઘૂંટાયા કરી એ ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ નવલકથા કેવળ દર્શકની નહિ. ગુજરાતી સાહિત્યની પણ શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. ગોપાળબાપાની વાડી દ્વારા લેખકે પ્રકૃતિ સાથે અભિન્નત્વ મૂર્ત કર્યું છે. એમાં ગ્રામસંસ્કૃતિનું મોણ છે. દર્શકે વાડી અને આંબા ઉછેર્યાં છે એટલે વર્ણનોમાં સ્વાભાવિકતા છે. ગોપાળબાપા બેરિસ્ટરને પત્ર દ્વારા રોહિણી માટેનું માગું પાછું ઠેલતાં લખે છે : ‘રોહિણી લક્ષ્મી વગરના માણસને વરશે પણ માણસ વિનાની લક્ષ્મીને નહિ.’ આ નિરૂપણો સાચા જીવન માટેનાં છે.

દર્શકે ‘ઝેર તો પીધાં છે’માં કેવળ ભારતને નહિ, વિશ્વ અને વિશ્વયુદ્ધને સાંકળ્યાં છે. દર્શકની તમામ નવલકથાઓમાં યુદ્ધ અને તેનાં પરિણામો વર્ણવાયાં છે. એ કેવળ કથાને રમ્ય બનાવવા માટે નથી, પણ યુદ્ધને દર્શક પાંચમું સત્ય ગણે છે. યુદ્ધને ઓળખ્યા વિના યુદ્ધનો નાશ નહિ કરી શકાય. યુદ્ધ એટલે અહંકાર, આક્રમકતા અને બદલાની ભાવના. એ જ્યાંથી જન્મે છે એ મનોરચનાને શિક્ષણ દ્વારા બદલવા દર્શક જીવનભર શિક્ષણક્ષેત્રે રહ્યા છે. મનુષ્યના ભાવો નરવા અને ગરવા બને એ સાચા શિક્ષકની શોધ હોય છે. એટલે મનુભાઈએ બાળશિક્ષણને વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી ગણાવ્યું છે. મડેમ મોન્ટેસોરીએ કહ્યું છે તેમ ‘ડંખ વગરનો માણસ કેમ થાય એ મારી શોધ છે.’ આ તમામ શિક્ષકોનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

‘ઝેર તો પીધાં છે’માં સ્પેન, ઈઝરાયલ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં પ્રત્યક્ષીકૃત વર્ણનો એ ગુજરાતી નવલકથાની અપૂર્વ સિદ્ધિ છે. દર્શકે ટોલ્સટોયની મહાકથા ‘વૉર એન્ડ

પીસ'ના આસ્વાદલેખનું શીર્ષક આપ્યું છે 'યુદ્ધમાંથી શાંતિ' યુદ્ધ છે જ, પણ લક્ષ્ય શાંતિ છે. મનુષ્ય સાંકડી વફાદારી, સંકુચિત મનોવૃત્તિ અને અંધ રાષ્ટ્રભક્તિ તરફ વળે છે ત્યારે નાઝીવાદ અને હિટલર જન્મે છે, જે આખા જગતને ધમરોળે છે. આ દરેક કાળ અને દરેક દેશ માટે સાચું છે. એટલે દર્શક માટે કવિ ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે કે 'મનુભાઈ શાળા-મહાશાળાના વર્ગના કે વાડીના શિક્ષક નથી, પણ માનવબંધુઓના નમ્ર શિક્ષક છે.'

'કુરુક્ષેત્ર' નવલકથા અને 'પરિત્રાણ' નાટકને એક સાથે જોવા જેવાં છે. બંનેનો આધાર મહાભારત છે. એમાં ધૌમ્ય ઋષિના આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓ ખેતરમાં કામ કરે છે અને તક્ષક જેવો વિદ્યાર્થી ઉપવનમાં આગ પણ લગાડે છે. એ દર્શકનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. જાતિ અને વર્ણનાં પડળો ઊતાર્યા વિના આપણે મનુષ્યને પામી નહિ શકીએ તેનું નિરૂપણ દર્શકને તક્ષક અને તપતી (અનાર્ય અને આર્ય)ના લગ્ન કરાવીને, બે જાતિઓનું સંમિલન કરાવીને, નવા ભારતની દિશા ચીંધી છે.

'કુરુક્ષેત્ર' અને 'પરિત્રાણ' બંનેમાં મહાભારતનું યુદ્ધ છે. બંનેમાં બે દર્શન મુખ્ય છે. (૧) ગાંધારી અને કુંતીનો વાર્તાલાપ ચાલે છે ત્યારે કહે છે, 'માતાઓ નિર્ણાયક થશે ત્યારે યુદ્ધનો અંત આવશે.' (૨) શકુનિ બળનું પ્રતીક છે અને શ્રીકૃષ્ણ સત્યના પ્રતીક છે. 'પરિત્રાણ'નો પાયાનો પ્રશ્ન એ છે કે, બળ, મોટું કે સત્ય? શકુનિ બળ માટે જ જીવનભર મથ્યો છે. તે માને છે કે બળ કહે તે સત્ય છે. અને તેનાં પાસાં અવળાં પડે છે. આ બંને કૃતિનો ગર્ભસાર છે - આખરે સત્ય જ જીવનનું ધારક બળ છે.

મહાન શિક્ષક માત્ર વર્તમાન અને વાસ્તવિકતાને જ નજર સમક્ષ નથી રાખતો, પણ આવતી કાલ અને આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રવૃત્ત હોય છે. સર્જક દર્શકના અંતઃસ્તલમાં શિક્ષક મનુભાઈ બેઠેલા છે. એટલે એક સરજક તરીકે તેમણે ઉત્તમ કૃતિઓ અર્પણ કરી છે, તે સાથે શિક્ષણના સ્વરૂપને પણ અજવાળ્યું છે. સાચું જીવન એટલે કેવું જીવન એનો જવાબ સાચા શિક્ષણથી જ આપી શકાશે. વર્ણી દર્શક જીવનભર લોકશાહી જીવનભાવનાના, મનુષ્યના ગૌરવના અને સર્વોદયના ઉપાસક રહ્યા છે એટલે આવી કૃતિઓનું સર્જન કરી શક્યા છે.

હવે સાંકડાં પરિમાણ નહિ ચાલે, જો માનવજાતે ટકવું હોય તો વ્યાપક થવું જ પડશે. રાષ્ટ્રના સીમાડાને ઓળંગતું, મનુષ્યના મનુષ્યત્વને પ્રગટાવતું, જગત આખાને બાથમાં લેતું દર્શન જ ટકી શકશે. વાસુદેવ, મહાકાશ્યપ, ઐલ, સોક્રેટીસ, શ્રીકૃષ્ણ, ધૌમ્ય, ગોપાળબાપા, શાંતિમતિ, સત્યકામ રેથન્યુની માતા વગેરે પાત્રો આ જીવનભાવના પ્રતિનિધિઓ છે.

એટલે કવિ ઉમાશંકર જોશીનો દર્શકના માહત્ત્યને પ્રગટાવતો આ અભિપ્રાય સર્વથા સાચો છે : 'સમકાલીન જગતને તોડનાર અને ધારણ કરનાર મૂલ્યોની ઝીણી સૂઝ મેળવવાને પરિણામે 'દર્શક એક સાચા જગતનાગરિક બન્યા છે.'

['સમન્વય' શુભ દ્વારા યોજાયેલ વેબિનારનું વક્તવ્ય, ૧૦/૧/૨૦૨૧]



કાળી શાહીના એક ટીપાનું એન્લાઈમેન્ટ

સંજુ વાળા

રાત

અલકમલક સીમને છેડે
વડની તળે જલમાં કાળી શાહીનું ટીપું ભળે.

મસ-મોટાં મસ એકબીજામાં હાથ ગૂંથીને
ચોરમલાનાં ઝાડ ઊભાં તે પડતાં કડડભૂસ;
થાંભલા ખભે મોભ ધરીને ગામ વસાવે
ટપ દઈને પડતું સૂકું પાન તે કડડભૂસ.

ગામનો ઝાંપો
કડડ-કડડ બંધ
ને પવન અંધ લઈને ઘૂમરી ગગન ચડે.
આંબો-આમલી, બાવળ-બોરડી, ખેર ખજૂરી
હાથ કરીને હળવે હિયે પગ વાળીને બેઠાં;
ચકલી-ચામાચીડિયાં ધરી ચાંચમાં કિરણ એક
હવે તો આભથી ઊતર્યા હેઠાં.

રાનની મેરે સાંઢ ઊભેલો,
ખાઈ બદેલો
શીંગડે ભેરવી કપડું કાળું ગામમાં પાછો વળે.

(‘રાનેરી’માંથી)

- મણિલાલ દેસાઈ

આપણા કવિ મણિલાલ ભગવાનજી દેસાઈ (૧૯-૦૭-૧૯૩૯ - ૦૪-૦૫-૧૯૬૬) બહુ નાની વયે અવસાન પામેલા આપણા કવિઓ પૈકીના છે. વલસાડનાં ગોરેગાંવમાં જન્મેલા આ કવિ અમદાવાદમાં થોડો સમય અધ્યાપક તરીકે જોડાય છે અને અકાળે વિદાય લે છે. શ્રી જયંત પારેખ દ્વારા આ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ આપણી ભાષાને મળે છે. રાવજી પટેલની જેમ મણિલાલનો પણ સંગ્રહ મરણોપરાંત પ્રગટે છે. ગીત અને લયાન્વિતનો આપણો આ કવિ એના આગવા કલ્પનાવૈભવ અને નિરૂપણની નિરાળી છટાઓના કારણે આપણી ભાષામાં આજે તો અમર છે. મણિલાલ પાસેથી આપણને અંધકારનાં કેટલાંક પ્રછન્ન રૂપોની સુંદર ભાવકલ્પનાઓ મળી છે. એટલે જ કદાચ શ્રી

સુરેશ દલાલ એમને અંધકારનાં રંગ, લય અને ગતિના કવિ તરીકે ઓળખાવે છે.

આ કવિએ અલગ-અલગ પ્રકૃતિપરિમાણથી અને પોતીકા અભિવ્યક્તિ-કૌશલ્યથી વિવિધ ભાવાકૃતિઓ અને લયછટાઓ સિદ્ધ કરી છે તે જુદાજુદા પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસવા જેવી છે. મણિલાલની બહુધા રચનાઓમાં કાવ્યવિચાર કે વસ્તુ તરીકે તો અંધકાર કે રાતનાં અનેકાનેક રૂપો છે. આમ તો કવિનો આશય આમ કરીને પણ આપણને એક ભાવકલ્પની સામે મૂકી આપવાનો અને કાવ્ય સિદ્ધ કરવાનો છે, પરંતુ આ અનેકાવિધ પરિસ્થિતિઓ છે. રાત કે અંધકારની રમણા છે. કવિએ પોતાની ભાવસંગતિમાં ભોગવેલ રાતની અંધકારલીલા છે. પણ તેનો કલ્પન-પ્રતીક તરીકેના તાણાવાણામાં વણી લઈને કવિએ બિછાવેલી પછેડી કેવી તો અનુપમ ભાસે છે તે આ કવિતામાં સામેલ થનારને કાવ્યોચિત સિદ્ધ થતા પરિમાણ તરીકે સાંપડે છે, જેથી કવિનો એક આગવો અવાજ પ્રમાણી શકાય છે, એટલું જ નહીં, કવિની કાવ્યસમજ અને તેમના આગવા નિરૂપણકૌશલ્યનો પણ સુપેરે પરિચય થાય છે. અહીં પણ આવા જ એક કાવ્ય ‘રાત’ વિશેની આપણે થોડી આસ્વાદમૂલક ક્ષણોના સાક્ષી થવાનું છે.

આમ તો અહીં ‘રાત’ એવું ખુલ્લું શીર્ષક આપીને કવિએ ભાવકને સીધો જ કાવ્યપ્રવેશ નિશ્ચિત કરી આપ્યો છે, પણ તેની ભાવસંવેદનામાં ઊંડા ઊતરનાર જાણી શકે કે કવિએ કેવી મનોહર કલ્પનગૂંથણીથી ભાવકને રાતના અનુષંગે એક પ્રવાસ કરાવ્યો છે, રાતના રૂપ દેખાડ્યાં છે. રાતને કલ્પનામાં મઢીને કોઈ નવોઢા જેવી તો ક્યારેક વિકરાળ કોઈ પશુ સમ કવિકલ્પનમાં કવિકર્મના ઉન્મેષોથી આલેખાય છે. અહીં રાતની વ્યાપ્તિની ભૂમિકા એક ગ્રામ્યચિત્રના ટેકેટેકે અને કવિની કલ્પનાના બળે ચીતરાતી અનુભવાય છે. આખો આ ચિત્રાત્મક પરિવેશ સ્થળમાંથી ઊંચકાઈને કોઈ ભાવચિત્રમાં અંકાઈ જતો અનુભવાય એ આ કાવ્યનો વિશેષ ગણાય. આપણે એને જરાક જુદી રીતે જાણીએ.

અલકમલક સીમને છેડે,
વડની તળે જલ...

કવિને નિરૂપવું તો છે અંધકારનું વિરાટ સામ્રાજ્ય. ત્યાં કોઈ એક નક્કી થયેલું સ્થળ નથી, જેમ કે તળાવની પાળ, નદીનો કિનારો કે અન્ય આવું કશું પણ. વાત તો છે અલકમલકની. આ અલકમલકમાં જ એક અવઢવ-અનિશ્ચિતતાનો આવિર્ભાવ રહેલો છે. એ પોતે જ આપણને થોડા હચમચાવે છે. પાછું આ અલકમલક છે તો ‘સીમના છેડે’. વળી બીજું ચિત્ર. સીમ નથી, સીમનો છેડો છે. આ છેડો એટલે સીમનાં બધાં રૂપનો છેડો. સીમ એનાથી કશુંય વધારે ન હોય. બધી ભૂતકથામાં આવતો હોય એવો વડ. કાવ્યની શરૂઆતની આ સામગ્રી આપણા મનમાં એક પ્રકારની ઉત્કંઠા જગાવે છે. કોઈ નાનકડું ગામ, ગામની ભાગોળે પણ સીમના છેડે પોતાની આગવી ઘેઘૂરતાથી ઓપતો વડ અને આ વડની નીચે દિવસના તડકે-છાંયે ઝળકતું-ઝબકતું નાનકડી તળાવડીનું જળ. કેટલી ઝડપથી ચિત્રો બદલાય છે ! કાવ્યનિમિત્તને પાત્ર દોઢેક પંક્તિના... એક લસરકે કવિએ નિર્દેશી લીધાં! પણ એની રમણીયતા અને રાતના કારણે બદલતી દૃશ્યસંયોજના. એક મોટા કેનવાસનો ભાવ હોવા છતા કવિની સંકલના એને દોઢ પંક્તિથી આંકી આપે છે.

આ પ્રારંભ તો કવિને જે નિર્દેશવું છે એની નાનીઅમથી ભૂમિકા-માત્ર છે. કવિના વિચારવસ્તુને તો પછીની અરધી પંક્તિની જ જરૂર પડી :

...માં કાળી શાહીનું ટીપું ભળે.

કવિની આંખોએ ભાવ્યું ત્યારે પેલા જલે એનો સ્વભાવ મૂકી ઝળકવું-ઝબકવું છોડી દીધું અને કશીક એના સામા છેડાની વાત અહીં ઊભી થઈ. એક તો રાતનું અંધારું. એમાં આ જળરાશિ વડના ઓછાયાથી ઢબૂરાયેલો. કવિ કહે છે કે કોઈ કાળી શાહીનું ટીપું એમાં પડી ગયું છે. આ ટીપાની વિરાટતા જુઓ. આખાએ જળરાશિને પોતાનું કરી લીધું. વિચારો કે આ એક ટીપાનો પ્રસાર છે, એની પ્રક્રિયા છે, શાહીની આ સામેલગીરીથી આવેલો બદલાવ છે. હવે આ શાહીના ટીપાના અસ્તિત્વનો આપણી પાસે એક માપદંડ કે હયાતીના વિસ્તારનો આખો આલેખ સામે આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી અને કવિતા એવું કહે પણ નહીં કે આ ટીપું તો નિયતિનો એક આછો ધબકારો છે. કાવ્યનિયતિનો ધબકારો છે એમ કહો. એને ભાવકે પોતાની પહોળી છાતીમાં ઝીલવાનો છે, અનુભવવાનો છે અને કાવ્યનો પોતીકો ઉઘાડ પણ માણવાનો છે. જુઓ કે એક ટીપું અંધારું આ જળમાં ત્રાટક્યું છે અને એની વ્યાપ્તિ કે વિસ્તરવાની છટાથી આપણી સામે એક જાદુઈ કે ચમત્કારભરી સ્થિતિ હાજર થાય છે.

કાવ્યપ્રારંભ આમ એક નોખા-નિરાળા કલ્પનાચિત્રથી થાય છે, પણ એમાં કારણભૂત તો છે કવિની લાઘવભરી અને ઝીણા નકશીકામવાળી નિરૂપણા. એની ઉપસ્થિતિ પણ અદૃશ્ય રહીને ય ટીપાની હયાતીને ઓળંગી જાય છે. હવે આ ‘અલકમલક’ ન હોય તો બીજું શું હોય? એમ કહીને પણ દરેક ગામ અને દરેક સીમનું અહીં કેવું મોટું આશ્ચર્ય આપણી સામે મૂકી દીધું એ છે કવિની આગવી દર્શનાથી ઊભી થતી નિર્દેશના. આ સાંકેતિક નિરૂપણાથી કવિએ કેવા ખૂબીદાર કલ્પનની ભવ્યતા દેખાડી! અને એણે ભાવકના મનમાં કેટલા સંદર્ભો રચી દીધા! એક ઉત્તમ કાવ્યની આ મજા હોય છે.

કાવ્યના આવા ઉઘાડ પછીના પ્રથમ ખંડમાં બે બાબતો તરત આપણા ધ્યાને ચડે તેવી છે. એ આખો ઈન્દ્રિયાનુભૂતિમાં અવતરતો રમણીય પ્રદેશ છે. જરા વ્યાપ્તિથી આલેખીએ તો કહી શકાય કે પછીથી તો દૃશ્ય અને શ્રવણેન્દ્રિય એકબીજામાં ઓતપ્રોત થાય છે. પણ એનાથી જે માહોલ ઊભો થયો તે કેવો કુતૂહલપ્રેરક, થોડો ભયમિશ્રિત અને કંઈક અંશે અજાણ્યો છે! આપણે એ તો જાણીએ જ છીએ કે કાવ્યનો સ્થળપરિવેશ જાનપદી છે. ગામની ભાગોળે અને સીમના છેડે માંઘમાંઘ ડાળો લંબાવીને, કહો કે એકબીજાને બાથમાં લઈને ઊભેલો વડ દિવસે તો કવિતા આ ‘જલ’ સાથે લળીલળીને વાતો કરતો હતો. એ એકાએક પડી ભાંગ્યો. કેમ? કવિ કહે ‘કડડભૂસ’. એકસાથે અહીં ઘણુંબધું કડડભૂસ થયું છે. એમ કહો ને કે આખોય માહોલ કડડભૂસ થયો. જે દૃશ્ય હતું તે હવે અદૃશ્યના ખોળે છે.

કવિએ સઘળી દૃશ્યાત્મકતાનું અહીં વિલિનીકરણ કર્યું. વાત તો એટલી જ છે કે વૃક્ષો પોતાની હયાતી ખોઈ બેઠાં. આ કંઈ નાના છોડ નહોતા. કવિએ બેવડાવીને કહ્યું છે કે ‘મસ-મોટામસ’ એટલે આ વિલિનીકરણ પણ સામૂહિક સંચેતનાનું પડી ભાંગવું છે.

આ નિયોજનામાં કવિએ કોઈ એકના આશરે ઊભી થતી બીજી દૃશ્યતાના નિર્દેશથી વણઆલેખ્યો એક પરિવેશ સહાયક કેવું કામ કરે તે ચીંધ્યું છે. ખુલ્લી રીતે કહીએ તો ‘મસ-મોટામસ’ એવા વિશેષણથી કોઈ એક વસ્તુના નિરૂપણમાં આ અજાણતાં કેવો ભાગ ભજવે તે દર્શાવ્યું છે. આ અંધકારને અવકાશમાં તોળાઈ રહેલો દર્શાવવા માટે, તેની વ્યાપકતા દર્શાવવા માટે કોઈ થાંભલાઓના ટેકે અવકાશમાં આખું ગામ વસ્તું હોય એવો આ અંધકાર કહીને આપણી આંખોનેય ચકળવકળ કરી દીધી. એક પાંદડું પડે તોપણ એનો અવાજ કેવો? કડડભૂસ જેવો. હવે આ ‘કડડભૂસ’ કેટલાંય વૃક્ષોએ જે હયાતી ગુમાવી હતી તે ‘કડડભૂસ’ સાથે સાંભળો. આ કવિની કલ્પના જ તો આપણને જ્યાં હોઈએ ત્યાંથી આવા દૃશ્યમાં અને ત્યાંથી કડડભૂસ હેઠા પછાડે. આ કલ્પનસૃષ્ટિથી રચાયેલું અનુપમ દૃશ્ય નિહાળો-ન-નિહાળો ત્યાં વળી બીજું આવે. શું? આગળ વધીએ...

આવું જ સરસ આલેખન ઝાડ ઉપરથી ખરતાં પાંદડાંના શ્રાવ્ય નિરૂપણથી રચાય છે. પાંદડાંનાં ખરવાથી ટપ... ટપ... આવતા અવાજને કવિ ‘કડડભૂસ’ કહે છે. આ ધ્વનિસંકેત દ્વારા અંધકારની સઘનતાથી સર્જાયેલું નીરવ વાતાવરણ નિર્દેશાય છે. ‘ટપ’ અને ‘કડડભૂસ’ બંને ધ્વનિસીમાઓને એકસાથે પ્રયોજી કવિ અંધકારની સંકુલ સ્થિતિનું અનુભૂતિજન્ય ચિત્ર આલેખે છે. આ ઈન્દ્રિયગોચર ચમત્કૃતિયુક્ત ચિત્રામકતામાં વધુ એક અવાજ ભળે અને એ છે ઝાંપા સાથે અથડાતા પવનથી ઉદ્ભવતો અવાજ. ગામડાંનું પ્રવેશદ્વાર એટલે ઝાંપો. આ ઝાંપો ખીલા-મિજાગરાં-સહિત લાકડાનો હોય છે. રાત્રીના સમયે પવનથી થતાં હલનચલનને કારણે તેમાંથી કડડ... કડડડ... અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અહીં ખૂબી એ છે કે પવન આ ઝાંપા સાથે અથડાઈ ઢળી પડતો નથી બલકે વધુ ઉન્મત બનીને ગગને ચડે છે. અહીં કલ્પેલા પવનના મૂર્ત સ્વરૂપ અને તેની ક્રિયાત્મકતાથી કવિની કમનીય અભિવ્યક્તિ પ્રકટે છે. પવનને અંધ કહેવા પાછળ કવિની કામચાબ દૃષ્ટિકે શ્રવણેન્દ્રિય? પથરાયેલા ગાઢ અંધકારના સંદર્ભની કલામ વરતાઈ આવે છે.

પછીના ખંડમાં ગ્રામ્યજીવનનું પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ થયું છે. જેમાં કવિ કેટલાંક વૃક્ષોને પ્રયોજી ગ્રામજનોનો નિર્દેશ કરે છે. અહીં જાળવેલી વર્ણસગાઈ તથા લિંગસગાઈ દ્વારા ગામડાની જુદી જુદી વસ્તીનાં કુટુંબનો નિર્દેશ છે. ગ્રામજનોના આરામ-થાક ઉતારવાની ક્રિયા વૃક્ષોના સજીવારોપણ દ્વારા ઉલ્લેખનીય બની છે. તે જ રીતે પક્ષીઓ પણ તેમના માટે ખોરાક લઈને માળા તરફ પાછાં ફરે છે તેને કવિ રાતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં છેલ્લું કિરણ લઈને પાછા ફરતાં દર્શાવે છે, કારણ કે કવિને આંકવું છે રાતનું સઘન ચિત્ર. પરંતુ ચકલી સાથે આવેલ ચામાચીડિયું એક પ્રશ્ન પૂછવા પ્રેરે છે, કારણ કે ચામાચીડિયાને તો રાત્રી પડે ત્યારે જ દિવસ ઊગે છે. પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા કવિ ક્યાં?

કાવ્યના છેલ્લા બંધમાં રાત્રીના પ્રવેશનું ગાઢ-સશક્ત-રૂપકાત્મક ચિત્ર આલેખાય છે.

રાતની મેરે સાંઢ ઊભેલો

ખાઈ બદેલો

શીંગડે ભેરવી કપડું કાળું ગામમાં પાછો વળે.

વગડામાંથી પાછો ફરતો સાંઢ શીંગડે કાળું કપડું ભેરવીને પાછો ફરે છે. કવિ

સાંઢને ‘ખાઈ બઢેલો’ જેવું વિશેષણ આપે છે અને તે ઢ્વારા અંધકારનું સશક્ત ચિત્ર ઊપસે છે. આ માંસલ અભિવ્યક્તિ મણિલાલની સર્જન-પકડનો ખ્યાલ આપે છે. અહીં સાંઢ ખુઢ અંધકાર બનીને ઊભો છે અને તેના આવવાથી રાત્રીના પ્રવેશની પ્રતીતિ ગાઢ થાય છે. અંધકારના આ ગતિસંકેતથી પણ કાવ્યને ગતિ મળે છે.

કટાવની લાંબી-ટૂંકી પંક્તિઓથી અવતરેલા આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા ‘અલકમલક’, ‘મસ-મોટાંમસ’, ‘કડડભૂસ’, ‘ઝાંપો’, ‘હળવે હિયે’, ‘હેઠાં’, ‘પગ વાળીને’, ‘રાનની મેરે’, ‘ખાઈ બઢેલો’ અને ‘ભૈરવી’ જેવા શબ્દસમૂહને કારણે ગ્રામ્ય પરિવેશ રચાયો છે. તો રચનારીતિ અને કલ્પન-પ્રતીકોની ગૂંથણીમાં આવેલ ઊર્મિઉદ્વેકને કારણે કાવ્ય વારંવાર વાયવું ગમે છે.

મણિલાલ ખરેખર આપણી ભાષાનો એક સક્ષમ કલ્પનનિયોજનની કાબિલેદાઢ કળા ધરાવતો અને ઈન્દ્રિયવ્યત્યયની આગવી હથોટી ધરાવતો કવિ છે એમ આવા કાવ્યના સહારે બેઘડક આપણે કહી શકીએ.



નવા આજીવન સભ્યોની યાદી

| નામ | ગામ |
|--------------------------|----------|
| કમલેશકુમાર ચાવડા | અડાલજ |
| પ્રીતિ ભાવેશ મહેતા | સુરત |
| કૃણાલ જે. શાહ | અમઢાવાઢ |
| પૂજા ત્રિવેઢી રાવલ | અમઢાવાઢ |
| ઢિપા સંજીવ શાહ | અમઢાવાઢ |
| ઢિનકર પ્રભાકર જાની | અમઢાવાઢ |
| નિલેશ એમ. શાહ | અમઢાવાઢ |
| કેતન કનૈયાલાલ પંડ્યા | અમઢાવાઢ |
| નરેન્ઢ્રકુમાર ઢિવેઢી | અમઢાવાઢ |
| કાલિન્ઢી પરીખ | અમરેલી |
| મફતલાલ ડી. સિરોયા | સુરત |
| નરેન્ઢ્રશાંતિલાલ જરીવાળા | સુરત |
| ભરત આર. વાણાવાળા | સુરત |
| માયાબેન પી. ઝાલા | સાણંઢ |
| સંજય થોરાત | ગાંધીનગર |
| વિપુલકુમાર આર. પટેલ | કલોલ |

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના (પરબ) નવનિયુક્ત સંપાદક પ્રો. ભરત મહેતાએ સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’ માટે કેફિયત લખવાનું નિમંત્રણ આપ્યું છે. નવોદિત સર્જકોને આવું પ્લેટફોર્મ મળે તેનાથી રૂંડું બીજું શું? મેં થોડીક વાર્તાઓ રચી છે એટલે મારી વાત મારી વાર્તાપ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં કરીશ. જીવનના બાલ્યવયથી માંડીને સ્પર્શી ગયેલા અનુભવો કે ભાવસંવેદનો વ્યક્તિમાત્રના અચેતન મનની મૂડી છે, જે સર્જનક્ષણોમાં સહજ વર્તમાન-અતીતની સેળભેળ રૂપે ફરકી જાય છે ત્યારે ખુદ સર્જક પણ આશ્ચર્યચકિત થતો હોય છે. અતીત-વર્તમાનની સેળભેળ કથાસ્વરૂપોમાં સવિશેષ જોવા મળે છે. કોઈ સંવેદનને ઘટના, પ્રસંગ કે પાત્રના સંવેદન રૂપે મૂર્ત કરવા માંગતા વાર્તાકારની સર્જન ક્ષણોમાં પણ અતીત-વર્તમાન જીવનના સંવેદનો સેળભેળ થઈને છેવટે કલામાં મૂર્ત થાય છે ત્યારે શું લખવું હતું ને શું લખાઈ ગયું? એવું અનુભવાય અને વાર્તાસર્જન સંકુલ અને રહસ્યમયી લાગે છે... તેમાં સામગ્રી તરીકે જીવેલું - અનુભવેલું જીવન, વાસ્તવિક જીવનના પ્રશ્નો... સેળભેળ હોય જ છે. તેથી ક્યાંક સર્જકનું જીવન, નિર્ણાયક ઘટનાઓ, શિક્ષણ, અનુભવો કેફિયત તરીકે આવ્યાં હોય તો તેના સર્જનો સમજવામાં ભાવકને વિશેષ ઉપયોગી બને. વળી જુદાજુદા સર્જકોની કેફિયત દ્વારા ભાવક કે વાચકને સાહિત્ય સ્વરૂપો કેવા અવ્યાખ્યેય કે સંકુલ છે., તે તો પમાય જ પણ સર્જકની એકાધિક રચનાઓની સર્જનગડ ઉકેલવામાં પણ ઉપયોગી બને. એ અર્થમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સર્જકોને નિમંત્રીને કેફિયત રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ મને તો સરાહનીય-નવતર પ્રયોગ લાગ્યો છે. વાર્તા એ મારું રસનું સ્વરૂપ છે. મારી વાર્તાની સર્જનપ્રક્રિયા કેવી છે? મારી વાર્તામાં જીવન કેવું અને કેટલું? હું સર્જન સક્રિયપણે કે અભાનપણે કેવી રીતે કરું છું? મારા વાર્તાસર્જનમાં કઈ વસ્તુને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપું છું?

હું વાર્તા શા માટે લખું છું? આવા પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રાખીને મારી વાત મૂકી આપું છું. શક્ય છે કે મારો પ્રયત્ન પરબના વાચકોને ગમશે.

મારો જન્મ અને ઉછેર સાબરકાંઠા જિલ્લાના અતિ અંતરિયાળ અને પર્વતીય વિસ્તાર એવા વિજયનગર તાલુકાના રાજપુર ગામમાં થયો હતો. મેં મારું પ્રાથમિકથી માંડીને કોલેજ સુધીનું શિક્ષણ આ વિસ્તારમાં રહીને જ મેળવ્યું છે. એટલે કે મારો જન્મ-ઉછેર અને વર્તમાનજીવન આ પર્વતીય પ્રદેશમાં જ ગુજર્યું છે. ૧૧ વર્ષ જેટલી પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકેની ફરજ બજાવી, તે પણ વિજયનગરમાં જ. વળી ત્યારપછી વડાલી કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો પ્રાધ્યાપક બન્યો, પરંતુ વતનથી નોકરીનું સ્થળ માંડ પચાસેક

કિલોમીટર દૂર હોઈ મોટેભાગે વગડાનો જ શ્વાસ લેવાનું નસીબ સાંપડ્યું છે. આ ડુંગરાળ વિસ્તારમાં મોટાભાગની વસ્તી આદિવાસીઓની એટલે આદિવાસી મિત્રો, ખેતરના સીમ છેડે પણ આદિવાસીમિત્રો એમ મોટેભાગે આદિવાસી મિત્રો અને સ્વજનો સાથે જીવવાનું બન્યું છે. વિજયનગર તાલુકાનું ભૂગોળ એવું છે કે ચારે બાજુ ડુંગરો વચ્ચે મગરીઓને લીધે ડુંગરાળ વિસ્તાર જ લાગે. આ વિસ્તારમાં આદિવાસીઓના રહેઠાણો મોટેભાગે ડુંગરીઓ ઉપર માટીઘરમાં એકલ-દોકલ વસ્તી રૂપે હોય છે, તો આખાય પંથકમાં દસથી બાર નાનાનાના ગામો પટેલોની સામુદાયિક વસ્તીના છે. અને ખેતી પણ માંડ પેટગુજારો થાય તેવી આગાસિયા ખેતરોમાં. મારા કુટુંબમાં પાંચ બહેનો વચ્ચે એક જ ભાઈ હતું. તેથી મારો પણ ઉછેર આર્થિક અભાવ વચ્ચે થયો. તે સમયમાં ભણતરનું મૂલ્ય ઓછું, તેથી ભણતરની સાથેસાથે કુટુંબને મદદરૂપ થવા માટે ખેતમજૂરી કરવી, વગડે લાકડા લેવા જવું, રજાને દિવસે ગોવાળું કરવું એતો સહજ કામ હતું. વળી મોટા વિસ્તારમાં એકાદ પ્રાથમિક સ્કૂલ કે હાઈસ્કૂલ હોય, તેથી મોટેભાગે ભણવાથી માંડીને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં આદિવાસી મિત્રો વચ્ચે પાંગરવાનું બન્યું છે. પણ તેને હું જીવન અનુભવ માટે કે જીવન જીવવા માટે મહત્ત્વની મૂડી ગણું છું. લાકડા લાવવા, ગોવાળ જવું જેવા કામોમાંય કેવી મજા પડતી ! ડુંગરમાં લાકડાં કાપતાં-ફાડતાંય ગીતોની લ્હાણી થતી હોય અને ડુંગરો ગુંજારવે ચડતો. આદિવાસી-પટેલના ભેદ ભૂંસાઈ જતા... ગોવાળે પણ અવનવી રમતો, નિર્દોષ ઠહા-મશ્કરી, ગાવું-નાયવું, ઝરણા કુંડ કે નદીએ ન્હાવું. ડુંગરમાં ફરીફરીને અવનવા ફળ ખાવા... આવા ઘણાઘણા અનુભવ વચ્ચે ક્યાંક કુંપળની જેમ ખીલતી મૈત્રી અને પ્રેમનેય પાંગરતો જોયો-અનુભવ્યો છે. આવા અનુભવો આજેય હૈયાદાબડીમાં અકબંધ છે, જે વાર્તાસર્જનની ક્ષણોમાં અનાયાસે જ આવી વાર્તામાં સ્થાન લઈ લે છે. આદિવાસી પ્રજાના તહેવારો મોટેભાગે પરંપરાગત ઢબે ઉજવાતા, જોકે આજે એ ઢબની ઉજવણીમાં ભારે પરિવર્તન જોવા મળે છે. પરંતુ એ પરંપરાગત ઢબની ઉજવણીમાં મજા જ કંઈ જુદી હતી. આદિવાસી નવરાત્રી હોય, ઉત્તરાયણ હોય, હોળી કે દિવાળી - તે તહેવારોમાં એક પ્રકારનો દબદબો ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા અને ભાઈચારાનો માહોલ સર્જતો. તેની ઝલક પણ સર્જનમાં રોકી શકાતી નથી. તેને કોઈને કોઈ રૂપે અવતારતાં મન પ્રફુલ્લિત રહે છે. લગ્નપ્રસંગે ગવાતા ગીત માત્ર લગ્નપ્રસંગમાં જ નહીં, મેળામાં, શ્રમકાર્ય, ઉત્તરાયણ... બધે જ. આદિવાસી ગામો ક્યાં દૂર હતા ? અને આદિવાસી બાળગોઠિયાઓ પણ ક્યાં દુર્લભ હતા ? પહાડી સૂરમાં ગુંજતા ગીતો દોડી જવા મજબૂર કરતા... ટૂકોમાં નીકળતી જાનોમાં જામતો ગીતોનો તડાકો ડુંગરા ને ટેકરીઓમાં પડઘાઈને નાયવા ઉન્મત કરતો. કૌતુકથી જોયું, ક્યાંક સાથેસાથે સૂર પુરાવ્યો... ને મિત્રો સાથે ઠેકતા-નાયતાય આવડી ગયેલું... બોલી પણ અમારા કરતાં સહેજજુદી પણ ભાવભરી... આદિવાસી ગીતો અને બોલી જાણે અસ્તિત્વનો અંશ બની ગયો છે. મારા મલકના મનેખ, વાતાવરણને ભોંયમાં રાખી વાર્તા રચતો હોઉં ને વાર્તાને ઉપયોગી ગીતો અને બોલી ન આવે તો વાર્તા માંડવાના શું અર્થ ? અનુભવ જ એવા છે કે ક્યાંક ને ક્યાંક વાર્તારીતિમાં સંયોજઈ જાય છે. ગોવાળા દરમિયાન મારા મોટા બાપા કુરા ભગતે

માંડેલી લાંબીલાંબી વાર્તાઓ ને ભજનો કેમ વિસરાય ? તેમની લોકવાર્તાઓ અને ભજનોએ મનમાં અમીટ છાપ ઊભી કરેલી. કબીરપંથી એવા તેઓ અમારી પાસે ઢોર ડુંગરમાં ચરાવે વળાવડાવીને તેઓ મોટા વૃક્ષ નીચે બેઠક જમાવીને આંખો બંધ કરીને સુરતાએ લાગી જતા, અને અમે રમતોમાં. અમે રમતોમાંથી થાક્યાપાક્યા તેમની સમાધિમાં ભંગ પાડી વાર્તા સંભળાવવાનું કહેતા, તો તેઓ એકાદ ભજન લલકારી ક્ષણિક સમાધિમાં ખોવાઈ જતા અને લાંબી વાર્તા માંડતા. મોટેબાગે રાજા રજવાડાની વાતોમાં પાત્રોના સુખ-દુઃખે તેઓ કરુણ કડીઓ લલકારતા અમે એમાં ખેંચાયે જતા. તેમની હલક, ગાયકી અને મુખભાવ આજેય કુરાબાપા એવાને એવા દેખાઈ આવે છે. ત્યાં જ મારી વાર્તાસની ગંગોત્રી. એટલે તો ‘ઉજાસ’ વાર્તામાં નિરાશ નાયકને બાપા તાદ્રશ થઈ વાર્તા દ્વારા જીવનમર્મનાં અજવાળાં પાથરે છે ! કેળવાયેલો એ વાર્તાસ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અધૂરો રહેલો. ક્યાંથી સંતોષાય ? બે શિક્ષક અને સાત ધોરણ. આગળના વર્ગોના મોનિટર અમને એકડો-બગડો ઘૂંટાવતા અને આગળના વર્ગોમાં જતા મારા મનોરથ પૂરા થયેલા. ન્યુ એસએસસીમાં ૧૯૮૦માં ૭૩ ટકા જેટલા માર્ક છતાં આર્થિક અભાવને કારણે ptc થઈને શિક્ષક બનવાનું સ્વીકાર્યું. પરંતુ અંદરની સાહિત્યપ્રીતિએ કોલેજ કરવાની લેહ લાગી તે નવી જ શરૂ થયેલી આર્ટ્સ કોલેજ, વિજયનગરમાં ચાલુ નોકરીએ એડમિશન લીધું. અને બી.એ.ના ત્રણેય વર્ષમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાએ ૧ થી ૧૦માં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ સમયમાં ‘ગુજરાતનો નાથ’ મુનશીની નવલકથાએ એવી લેહ લગાડી કે મુનશીની ‘રાજાધિરાજ’ અને ‘પાટણની પ્રભુતા’ વાંચી ગયેલો. મુનશીની નવલકથાનાં પાત્રોએ મન પર ગજબની ભૂરકી છાંટેલી. પછી તો ધૂમકેતુની ગુર્જરપતિ મૂલરાજદેવ...માં બહુ મન ન ચોંટ્યું તે પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ અને ‘મળેલા જીવ’ જેવી નવલકથાઓમાં પોતીકાપણું લાગેલું. સાચું કહું તો મેં કોલેજકાળમાં અને પછી ભાગ્યે જ ટૂંકી વાર્તાઓ વાંચી છે. હા, પ્રાધ્યાપક બન્યા પછી ફરજના ભાગરૂપે ‘દ્વિરેફની વાતો’, ‘સ્નેહરશ્મિની વાર્તાઓ’, ‘સુંદરમૂની વાર્તાઓ’ વંચાયેલી. તે જ વાર્તાના સંસ્કાર કે સમજ, પરંતુ પીએચડીના અભ્યાસ દરમિયાન વાર્તાનો ચસ્કો થઈ આવતા એકાદ-બે કાચી વાર્તાઓ સડસડાટ લખાયેલી. જે મારા ગુરુવર્ષ દીપક રાવલને બતાવતા, તેમણે મારી ઉજાસ વાર્તામાં સુધારા-વધારા સૂચવેલા. મેં નવેસર વાર્તા લખી. વળી જોગાનુજોગ એ સમયમાં અમારી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડો. દક્ષેશ ઠાકરના નિમંત્રણથી વાર્તાકાર માય ડિયર જયુ અમારી કોલેજમાં કલાપી વિશે વ્યાખ્યાન આપવા આવેલા. મેં સંકોચ સાથે તેમને વાર્તાની પ્રત આપી જરૂરી સૂચનો કરવા વિનંતી કરેલી, અને પ્રત્યુત્તર રૂપે આવેલી એ પ્રતની પાછળ લાલ અક્ષરે લખાયેલા સૂચનો નજરે દેખાય છે. તેમણે લખેલું : ‘તમારામાં આશાસ્પદ વાર્તાકાર છુપાયેલો છે. પરંતુ એક પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડણી દોષને માફ ન કરી શકાય’ માય ડિયર જયુનું પ્રોત્સાહન મને પ્રેરક બન્યું. પછી તો ડો. દીપક રાવલસાહેબે સુ.જો. સા. ફો. સુધી પહોંચાડ્યો અને મને જાણે દોડવું હતું ને ઢાળ મળી ગયો ! પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં નાટકો અને એકપાત્રીય અભિનયમાં મળેલી તકને લીધે નાટકો ભજવવા ગમતા. કોલેજ કક્ષાએ

એકપાત્રીય અભિનયમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાની સ્પર્ધા સુધી જવાની તક મળેલી. નાટકની રુચિ અને લગાવને લીધે જ પી.એચ.ડી.માં ‘સાઠોત્તરી મૌલિક દીર્ઘ નાટક’ વિષયને અનુસંગે પાંચ ગુજરાતીના આધુનિક નાટ્યકારોના નાટકોનો અભ્યાસ કરવાની તક મળી. નાટકોના અભ્યાસે પણ મારામાં છૂપાયેલા વાર્તાકારને સમય અને પરિસ્થિતિ અનુસાર પાત્ર કેવું વર્તે તે બરાબર શીખવ્યું છે.

મેં મારી અધ્યાપકીય કારકિર્દી દરમ્યાન સાતેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ‘સાઠોત્તરી ગુજરાતી મૌલિક દીર્ઘ નાટક’, ‘નાટ્યનિકષ’ અને ‘શબ્દ વિમર્શ’ - આ ત્રણ મારાં વિવેચનના પુસ્તકો છે., જેમાં ‘નાટ્યનિકષ’ પુસ્તકને કુમાર આર્ટ્સ ફાઉન્ડેશન, ગોધરા સંસ્થાએ ‘વિવેચક સુરેશ જોશી એવોર્ડ’ અર્પણ કર્યો છે. ‘અરવલ્લીની લોકસંપદા’ અને ‘ડુંગરી ગરાસિયા : સામાજિક-સાંસ્કૃતિક લોકજીવન અને લોકસાહિત્ય સંદર્ભે’ - આ બંને પુસ્તકો મારા વિસ્તારની આદિવાસી પ્રજાના સંશોધન-લોકસાહિત્યના છે. મને UGC દિલ્હી દ્વારા રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ મળેલો તે અંતર્ગત આદિવાસીઓ વિષયક સંશોધન દ્વારા આ પ્રજાને બાહ્ય-ભીતર પામવાનો જે અવકાશ મળ્યો તેપણ મારી વાર્તાવૃત્તિને ભીતરથી પ્રેરવા-જગાડવામાં નિમિત્ત બન્યો છે. જે ક્યાંક વાર્તાનું ઉપકરણ બનીને યોજાઈ પણ જતું અનુભવાય છે. વળી ‘અરવલ્લીની લોકસંપદા’ના કેટલાક લોકગીતો તો સ્વયંમ વાર્તા લાગે તેવા છે.

‘વન્યરાગ’ (૨૦૧૪) મારો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ. અને હવે એકાદ મહિનામાં મારો બીજો વાર્તાસંગ્રહ ‘દેવચકલી’ (૨૦૨૧) ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ દ્વારા ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થવાનો છે. ‘ઉજાસ’ મારી પ્રથમ વાર્તા, જે ૨૦૦૨ ઢસા મુકામે યોજાયેલા સુ. જો. સા. ફો.માં ખૂબ સરાહના પામેલી ત્યાંથી માંડીને ૨૦૧૪ સુધી મોટેભાગે શિબિરોમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓ મારા ‘વન્યરાગ’ - ૨૦૧૪ વાર્તાસંગ્રહ રૂપે પ્રગટ થઈ છે. જ્યારે ૨૦૧૪ પછી જુદાજુદા સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓ હવે ‘દેવચકલી’ રૂપે પ્રગટ થશે. આમ, પ્રથમ સંગ્રહની પંદર અને બીજા સંગ્રહની તેર કુલ મળીને આજસુધી માત્ર અઢાવીસ જ વાર્તાઓ મારી સર્જનમૂડી છે. આ વાર્તાઓ મોટે ભાગે સુ. જો. સા. ફો.માં પ્રત્યક્ષ વિવેચના પામીને પ્રગટ થયેલી રચનાઓ છે. ‘વન્યરાગ’ વાર્તાસંગ્રહ વિવિધ સાહિત્યસંસ્થાઓ દ્વારા પુરસ્કૃત થઈને મને વાર્તા પ્રત્યે વધુ સજ્જ અને પ્રોત્સાહિત રાખ્યો છે. આ વાર્તાસંગ્રહને ૨૦૧૪ના ગુ.સા. પરિષદ (ધનરાજ કોઠારી પુરસ્કાર), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી (શ્રેષ્ઠ વાર્તા પુસ્તક-૨૦૧૪), ધૂમકેતુ નવલિકા ગૌરવ પુરસ્કાર સમિતિ (ધૂમકેતુ નવલિકા ગૌરવ પુરસ્કાર ૨૦૧૪-૧૫-૧૬) અને નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરત દ્વારા (નંદશંકર નવલિકા સુવર્ણ ચંદ્રક) પ્રાપ્ત થયો તેને હું મારા જીવનની ધન્ય ક્ષણો માનું છું. વન્ય રાગની વાર્તાઓની જુદાજુદા વાર્તાચયનોમાં પસંદગીને લીધે પણ ખુશ થવાયું છે. આ વાર્તાઓમાંથી ‘ઉજાસ’ નવલિકા ચયન ૨૦૦૩ સં. દીપક રાવલ, ‘તાપ તરહ અને ઊ’ : આકાશી નક્ષત્રો - સતીશ ડણાક ૨૦૧૦, ‘ખાખી જીવડા’ નવલિકા ચયન ૨૦૧૨ સં. ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘માસુમ’, ‘કૂતરા હું ખોટા?’ : વાર્તા રે વાર્તા ૨૦૧૫ સં. સુમન શાહ, તો મણિલાલ હ. પટેલ સંપાદિત ‘ટૂંકી વાર્તા-સંપદા’ (૧૯૧૮થી

૨૦૧૮)માં ‘ખાખી જીવડાં’, ‘હડકેટ’ અને ‘ફારગતી’ વગેરે વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. તો ‘થીગડું’ વાર્તા પ્રિ. સુરેશ ગઢવી દ્વારા અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પામીને ‘the patch’ના નામે ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીના જર્નલ-ઓગસ્ટ ૨૦૧૫માં પ્રગટ થઈ છે. વળી આ જ સંગ્રહ માટે કે કોઈ વાર્તા માટે જ્ઞાનપીઠ વિજેતા સર્જક આદરણીય રઘુવીર ચૌધરી સાહેબ, સુમન શાહ સર, ભરત મહેતા, મોહન પરમાર જેવા વિદ્વાન અભ્યાસીઓ અને તે ઉપરાંત સતીષ ડણાક, દીપક પટેલ, ગણપત સોઢા, દીનેશ પટેલિયા, નીતિન રાઠોડ, ઉત્પલ પટેલ, વિક્રમ સોલંકી, પંકજ પરમાર... જેવા અનેક અભ્યાસીઓએ અભ્યાસલેખો કે સમીક્ષા લેખો લખ્યા છે. ઉપર્યુક્ત બધી જ પ્રતિક્રિયાઓને લીધે હું વાર્તા પ્રતિ વધુ ને વધુ પ્રતિબદ્ધ બન્યો છું. જુદીજુદી વાર્તાઓના વાંચન અને વિવેચનાઓ વાંચીને મારો અંદરનો કલાકાર વધુ સજ્જ બન્યો છે - એમ સભાનપણે હું કબૂલ કરું છું અને તેનો પુરાવો મારી આગામી દેવચકલીની વાર્તાઓ છે.

અગાઉ કહ્યું તેમ, વાર્તા મારા રસ અને આકર્ષણનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ, ‘આજે મારે વાર્તા રચવી છે’ - આવા નિશ્ચય સાથે મને કદી વાર્તા મળી નથી. અને પ્રયત્ન કર્યો છે તો હંમેશા નિષ્ફળ વાર્તા મળી છે. પ્રત્યેક સર્જક પોતાના અનુભવને ઉત્તમ રીતે અભિવ્યક્ત કરવા માટે પોતીકી સૂઝ - સમઝથી મથામણ કરતો હોય છે. વન્યરાગની વાર્તાઓની વાત કરું તો એ વાર્તાઓ મારા પરિસરના લોકના જીવનના તીવ્ર ભાવાવેગોમાંથી જન્મી છે. અલબત્ત, તેમાં પાત્રો, પ્રસંગોનું સીધું અનુકરણ નથી. સંવેદનને અનુરૂપ પાત્ર - પ્રસંગ - બોલી - વાતાવરણ બધું પોતીકું રૂપાંતર પામ્યું છે. તે સમયમાં તો સર્જન માટે કેટકેટલી સામગ્રી ? નર્ચો પ્રાકૃતિક પરિવેશ, તંદુરસ્ત લોકપરંપરાઓ, ઉત્સવો - મેળા - લગ્નો, અભાવગ્રસ્ત અને કુદરતને આધિન જીવન, છતાંય ઓરતા-ઉમળકા - વટ, વચન ને વેર, લોકબોલીની નજાકત - બરછટપણું અને બળુકી તાકાત... સામૂહિક જીવનના કે વ્યક્તિગત પ્રશ્નો ઘેરાઈ ઘુમરાઈને વાર્તા રૂપ પામવા થનગનતા. ત્યારે (વન્ય રાગ) અને આજે (દેવ ચકલી)ની મારી સર્જનપ્રક્રિયામાં સજ્જતા સિવાય ખાસ ફેર નથી પડ્યો. ક્યારેક વાસ્તવિક જીવનની ઘટના કે પ્રસંગથી પ્રભાવિત થયેલું ચિત્ત દિવસો સુધી ચિત્તમાં સંવેદન રૂપે ઘૂંટાયા કરે છે. અને ચિત્ત પાત્ર - પરિસ્થિતિ કે આકાર માટે મથામણો આદરે છે. પરંતુ એ સંવેદનને કોઈ પાત્ર કે પ્રસંગમાં ઢાળતા પહેલા મને ઉચિત વાર્તા ક્ષણનો ઝુરાપો રહે છે. એવી વાર્તા ક્ષણ સહજમાં નથી સાંપડતી. ક્યારેક ઓચિંતી તો મોટેભાગે વ્યસ્તતામાં વાર્તાક્ષણ લાધે છે ત્યારે બને એટલી ત્વરાથી તેને અલપ ઝલપ ક્રિયા - પાત્ર - મનોગત સમેત કાગળ ઉપર અવતારી લેવાની તસ્દી લઉં છું ત્યારે વાર્તાનું ડોળિયું સાંપડ્યાનો પરિતોષ થઈ આવે છે. ત્યારપછી એ કાચી સામગ્રીના વારંવાર વાંચન, અવનવા સ્ફૂરણને અનુરૂપ ચેક-ભૂંસ અને પુનર્લેખન થતું રહે છે. અને મોકળાશે સ્વચ્છ-સુઘડ-મરોડદાર અક્ષરે તત્કાળ સુધારા સમેત ત્રણ-ચાર દિવસે જે ડ્રાફ્ટ તૈયાર થાય તે મારી વાર્તા. આ રીતે તૈયાર થયેલી ઘણી વાર્તા મેં મનોહર ત્રિવેદી, નવનીત જાની, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, અજય સોની અને જયંત રાઠોડ જેવા મિત્રોને શેર કરી પરામર્શન મેળવી સુધારા-વધારા કર્યાનું પણ સ્મરણ છે. પછી મોટેભાગે વાર્તા

શિબિરમાં ખાસ વાંધો પડ્યો નથી. આમ, સડસડાટ વાર્તા મારાથી શક્ય નથી. તે માટે તો મારે ખાસ્સું ઝડુમવું પડે છે. મારી વાર્તાના પાત્રો - પરિવેશની રંગપૂરણી મારા મલકની હોય છે, તો વાર્તાના સંવેદનો મારા જ મલકના છે - એમ તો કઈ રીતે કહી શકું ? કેમ કે, ભાવ સંવેદન એ તો માણસમાત્રની જણસ છે, તેને ભાવક કૃતિ રૂપે પામે છે ત્યારે સંવેદન કોઈ વિસ્તાર કે કોમનું કે સ્થળનું ક્યાં રહે છે ?

જોતજોતામાં મારો ડુંગરાળ મલક પણ વિકાસને રવાડે ચડ્યો છે... કે બદલાઈ રહ્યો છે. લાંબા પહોળા રસ્તાઓની વેતરણમાં વૃક્ષો-ડુંગરો અને ડુંગરીઓ કપાઈ રહી છે, ક્યાંક ફેલાવા માંગતા ખેતરો પણ વૃક્ષો અને ડુંગરીઓનો કચ્ચરઘાણ વાળી રહ્યા છે, ક્યાંક રૂપાળી હોટેલો ડોકું કાઢવા થનગની રહી છે, રાતોરાત જમીનના ભાવો ઉંચકાયા છે. માટીઘરોને પાકા મકાન બનાવવાના સપના જાગ્યા છે. મોંઘીદાટ બાઈકો... મોબાઈલ મચડતું ભણેલું-અભણ-પુરુષ-સ્ત્રી... જુવાનિયાં મનેખ... આટલા પરિવર્તન વચ્ચે સમાજ, કુટુંબ, સામાજિક-ધાર્મિક પરંપરાઓ કેમ બાકાત રહી શકે ? અહીંની રંગભોંય પર બાલ્ય-કિશોર-યુવાવસ્થાના પાઠ ભજવી ચૂકેલા વૃદ્ધ-આધેડોને અવશ્ય થઈ આવે : એ તહેવારો અને સામાજિક પ્રસંગોની મજા ક્યાં ગઈ ? ક્યાં ગયા માન અને મર્યાદા ?... સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો, જૂની નવી પેઢીનું ઘર્ષણ, સંબંધો... મૂલ્યો...ક્યાં ? હા, મારા મલકને પણ વિકાસનો એરુ આભડ્યો છે. આ બદલાવ તે દેવચકલીની મોટાભાગની વાર્તાઓની સામગ્રી છે. આવા નવ્ય વિષયના આલેખન માટે મારે વાર્તાના કથનકેન્દ્ર, ઘટનાનિર્વહણ, પાત્ર મનોગત, કથન વર્ણનની ભાષા તથા પાત્ર બોલીના વિનિયોગ સંદર્ભે વિશેષ સભાન રહેવું પડ્યું છે.

સુ.જો.સા.ફો.ની વાર્તા શિબિરોમાં આદરણીય સુમન શાહ સાહેબ હંમેશા ટપાયા કરે કે, વાર્તાકારને પોતાને પ્રશ્ન થવો જોઈએ કે - હું વાર્તા શા માટે રચું છું ? પ્રશ્ન સાચો અને વાજબી છે, છતાં તેનો જવાબ આપવો સહજ નથી. માણસ એકકેય કામ ઉદ્દેશ વગર કરતો નથી, તો હું આ વાર્તા સર્જનમાં શા માટે આટલી મથામણો કરું છું ? જોકે, મારી મોટાભાગની વાર્તાઓના સર્જન દરમિયાન મને તો આવો કોઈ પ્રશ્ન થયો નથી. કશુંક સ્પર્શી જાય છે ત્યારે આનંદવિભોર કે દુઃખીદુઃખી થઈ જવાય છે. તેના મનમાં ઉત્તર શોધું છું. મોટે ભાગે નિષ્ફળ રહું છું. જે તે અનુભવને સામગ્રીમાં ગોઠવવાનો ચસ્કો ઊપડે છે. અને એવી તક અભિવ્યક્તિમાં મળે છે ત્યારે તેને નવા રૂપે અવતરવાનો આનંદ કેંક જુદો હોય છે. એ અભિવ્યક્તિમાં પણ ક્યાંક જીવનનું સત્ય સમજાયું છે. કે નથી પણ સમજાયું.

તીવ્ર ભાવાવેગની અભિવ્યક્તિમાં મને તો આનંદ ને સુખ મળ્યો છે. પણ મારી જાતને આ સવાલ પૂછું છું ત્યારે મને સમજાય છે કે ઉત્તમ કૃતિઓના ભાવન દરમિયાન હું જગતના દુઃખો ભૂલી જાઉં છું. તેમ સર્જન દરમિયાન પણ... જુદીજુદી મથામણોમાં બધું ભૂલીને આનંદમાં તરબોળ રહેવાય છે. અને કૃતિ પૂરી થયા પછીનો આનંદ તો કેટલાય દિવસ સુધી વાગોળ્યા કરું છું. એનો મતલબ કે અદષ્ટ આનંદ માટે સર્જન ગમે છે. મને વાર્તાની સર્જનપ્રક્રિયા અને એ ક્ષણો અનોખી અને રહસ્યમય લાગે છે. કોઈ સંવેદનને અનુસંગે મારી વાર્તાનું પાત્ર કોઈ સમસ્યા કે જીવનપ્રશ્નના ઉકેલ માટે કાં તો પરિસ્થિતિ

યા તો પોતાની મનોવૃત્તિ સામે લડે છે. તેનો અંતિમ અંજામ શું થશે કે પાત્રે શું કરવું જોઈએ ? એક સર્જક તરીકે હું તેની પંચાતમાં પડતો નથી. એક માણસની જેમ પાત્ર પણ પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરે કે નિયતિની ચૂંગાલમાં ફસાઈ જાય - સંયોગોમાં ઘેરાયેલું પાત્ર શું કરે ? તેનો ભાર હું પાત્ર અને પરિસ્થિતિને જ સોંપી દઉં છું. આ રીતે થયેલું સર્જન મને કૃતિ રચ્યા પછી જીવનના કોઈ અર્થ કે સત્ય પમાડે તેનો મને આનંદ - પરિતોષ અનુભવાય છે. પ્રત્યેક વાર્તામાં આવી સભાનતાને લીધે અલગ વિષય પણ મલે છે. વળી મથામણમાં કેંક ને કેંક નવું સાંપડે તેનોય આનંદ હોય છે. જીવનની આવી રહસ્યમયતા જાદુ જેવી લાગે છે. તેથી વાર્તા રચવાની ઈચ્છા થાય છે. વર્ષે દહાડે એકાદ-બે ઓછામાં ઓછી આ રીતની યાત્રા ગમે છે. (જોકે, દરોરજ ગમે પણ એવું શક્ય નથી) આ જવાબ તળે પેટા પ્રશ્નો પણ ઊભા થાય : શું હું આ વિશ્વ માટે કશુંક રહસ્ય ચિંધવા-સમાજને કશું આપવા કે અમર થઈ જવા સર્જન કરું છું કે કેમ ? પ્રત્યુત્તર આવો છે :

મારે કૃતિના માધ્યમ દ્વારા આ જીવનનો અનુભવ અને સત્ય કળાના ધોરણે મૂકી આપવાં છે. બસ, મારું કામ પૂરું. હું તો બસ એ કાર્ય દ્વારા આનંદ ને સંતોષ પામ્યો છું... ભાવક પણ પામે.



નવા આજીવન સભ્યોની યાદી

| નામ | ગામ |
|----------------------|---------|
| લાલાભાઈ ગોહિલ | ચલોડા |
| આરતીબા ગોહિલ | ભાવનગર |
| તન્મય એસ. શેઠ | અમદાવાદ |
| ઋષિક પી. ઠાકર | અમદાવાદ |
| નરેશ અંતાણી | ભૂજ |
| પૂર્વી બી. બાબરિયા | ભુજ |
| હેમરાજ શાહ | મુંબઈ |
| મેહુલ ડી. સુરતી | સુરત |
| કિરીટ સી. પાનવાલા | સુરત |
| તુષાર વ્યાસ | વડોદરા |
| ડો. ગૌરી સી. નાગરાજ | સુરત |
| નરેશ કાપડિયા | સુરત |
| નજમુદ્દીન આર. મેઘાણી | સુરત |
| શ્રેયસ એસ. દેસાઈ | સુરત |
| ચંદ્રકાન્ત જરીવાલા | સુરત |

ધીરુભાઈ પરીખની ચિરવિદાય

પ્રફુલ્લ રાવલ



ધીરુભાઈ પરીખે ૮મી મે-૨૦૨૧ના રોજ સાંજે ૬.૩૦ વાગે છેલ્લા શ્વાસ લીધા ને આપણી વચ્ચેથી ચિરવિદાય લીધી. એક કાવ્યજ્ઞ-કાવ્યપ્રેમી તરીકે સહુને ધીરુભાઈ યાદ રહેશે. ચાલીસ વર્ષ એમણે બુધસભાનું નિવ્યાજપણે સંચાલન કર્યું અને નવોદિતોની સિસૃક્ષાને પ્રોત્સાહન આપ્યું. એમ સાચી કાવ્યદીક્ષા આપી. કાવ્ય સારું હોય કે નરસુ-નબળું હોય પણ ધીરુભાઈ એનો સરસ પાઠ કરે. એમના કાવ્યપાઠથી કાવ્યની ખૂબી-ખામી આપોઆપ ઉઘડી રહે, સાથે એમનું વાર્તિક ચાલે. કાવ્યના પ્રકાર-સ્વરૂપની સાચી સમજ આપતા રહે. તેઓ કોઈ સાહિત્યિકવાદના પુરસ્કર્તા નહોતા કે આંધળું અનુકરણ નહોતા કરતા. અલબત્ત બધા વાદોથી સુપરિચિત ખરા. એ જ રીતે કોઈ વાડામાં બંધાયા નહોતા. કેવળ કાવ્યના ચાહક. કાવ્યસર્જનને એ ગંભીર પ્રવૃત્તિ લેખતા. પૂરા આદરથી કાવ્ય-કલાને માણતા-પામતા-અવલોકતા.

ચારેક દાયકાથી એમનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી તો હું ‘કુમાર’ અને ‘કવિલોક’ના પ્રકાશનમાં એમનો સહયોગી રહ્યો છું. વળી એમના કાવ્યસર્જનનો સાક્ષી પણ રહ્યો છું. ઊર્મિનો ઉદ્દાળ શમ્યા પછી એમની કાવ્યસર્જનયાત્રામાં ‘વિચાર’નું તત્ત્વ પ્રધાન સ્થાને રહ્યું. એ જ કાવ્યરૂપે કોણ્યું. ‘શિખરે બેઠા સ્થિતપ્રજ્ઞ’માંનાં કાવ્યો એની સાખ પૂરે છે. એમણે મોટાભાગે છંદોબદ્ધ કાવ્યો રચ્યાં છે. અછાંદસ કાવ્યો પણ એમની પાસેથી મળ્યાં પરંતુ એમને લગાવ તો છંદનો જ રહ્યો - આજીવન, એમાંય માત્રામેળ છંદમાં એમની કવિપ્રતિભાનો ઉન્મેષ સવિશેષ વર્તાતો. એમની કવિતામાં વિંબનાનું તત્ત્વ પણ હતું. અખાની છપ્પાશૈલીમાં એમણે ‘અંગપચીસી’નાં કાવ્યો લખ્યાં. એમાં જાતને પણ બાકાત ન રાખી. કટાક્ષ એમની પ્રકૃતિમાં હતો. અધ્યાત્મની કવિતા દોહ્યલી છે એવું એ માનતા એટલે લખાતી અધ્યાત્મ કવિતા એમને આભાસી ને અસત્યાર્થી લાગી હતી. એવી કવિતાનો ગંજ ખડકાય છે ત્યારે કવિતાના એ ખડકલાને ‘વ્યંગથી વીંધ્યા સિવાય બીજો કોઈ આરો - ઓવારો’ ધીરુભાઈને કારગત લાગતો નથી. આ વિભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખીને એમણે ‘હરિ ચડયા

હડકેટે’ (૨૦૦૫)માંનાં ગીતો રચ્યાં છે. ‘સ્ટેશન અને ટ્રેન’ (૨૦૦૭) દ્વારા સ્થિરતા ને ગતિનો નિર્દેશ છે. બન્ને પ્રતીક તરીકે પ્રયોજ્યાં છે. ‘સંવાદ-વિસંવાદ’ (૨૦૧૭) એમનો છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ. જીવનસંગિની કમળાબહેનને અનુલક્ષીને દીર્ઘકાવ્ય લખવાનું વિચારેલું. અડધું લખ્યું પછી અન્ય કામમાં બાજુએ મૂક્યું. એ બાજુએ જ રહ્યું. જેટલું લખાયું તેમાં જીવનસંગિનીના મૃત્યુ પછીનો ઠરેલો શોક છે. વિયોગ છે. ત્યાં વનવેલી છંદનો વિનયોગ ધ્યાનપાત્ર છે. એ કરુણપ્રશસ્તિ -elegy- છે.

ધીરુભાઈ આજીવન સર્જકની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તતાના પુરસ્કર્તા રહ્યા. વળી સાહિત્યમાં શાસકની શાસક રૂપની ઉપસ્થિતિના વિનમ્ર વિરોધી રહ્યા હતા. ધાર્મિકનેતાની હાજરી પણ એમની પ્રિય નહોતી. અનાદાર ન કરે પણ આકર્ષણ નહીં. સર્જક માત્ર પ્રત્યે એમને અહોભાવ હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૪૭મા અધિવેશનના અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનમાં એમણે સર્જકની સ્વતંત્રતા ને સ્વાયત્તતાને અનુલક્ષીને પાયાની વાત કરી હતી. એમણે કહેલું :

“કોઈપણ સર્જક કોઈપણ કાળે, જો એ સાચો સર્જક હોય તો, કોઈની પણ શેહશરમમાં આવતો નથી. ક્યારેક તો એ પોતાની ચિત્તાવસ્થા ટાણે પોતાને પણ વશ ના હોય તેવું બની શકે. આ જ છે ખરા અર્થમાં સર્જકની સ્વાયત્તતા.”

એ વ્યાખ્યાનમાં પણ એમની વિદ્વત્તાના દર્શન થયા વગર ન રહે. સ્વતંત્રતા - સ્વાયત્તતાની એમની સમજનાં મૂળ એમની જન્મભૂમિ વીરમગામમાં પડેલાં છે. રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં વીરમગામ સક્રિય હતું. ૩૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૭માં જન્મેલા ધીરુભાઈને નાની વયે સ્વાતંત્ર્યની ચળવળનો પ્રત્યક્ષ પરિચય હતો. એમના મહોલ્લાની નજીકની શાળા નંબર-૩માં એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આરંભાયું. ચાર ધોરણ સુધી ત્યાં ભણીને પાંચમાં ધોરણમાં તાલુકા શાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં એકાદ વર્ષ અભ્યાસ કરીને વીરમગામની સુખ્યાત શેઠ એમ. જે. હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવીને મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ ત્યાં કર્યો. ૧૯૫૧માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી દ્વારા લેવાતી મેટ્રિકની પરીક્ષાઓ ઉત્તીર્ણ થઈને ઉચ્ચશિક્ષણ લેવા અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં જોડાયા. ૧૯૫૫માં સ્નાતક થયા. ૧૯૫૮માં અનુસ્નાતક થયા. કે. કા. શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ ‘રાસયુગમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ’ એ વિષય પર મહાનિબંધ લખીને પીએચ. ડી. ઉપાધિ મેળવી. પછી પ્રારંભે સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજમાં ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક થયા. વચ્ચે બે વર્ષ એ જ ટ્રસ્ટે સુરેન્દ્રનગર શરૂ કરેલી મહિલા કોલેજના આચાર્યની જવાબદારી સંભાળી. સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાંથી સરપ્લસ થતાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં અધ્યાપક થયા ને ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા. નિવૃત્તિટાણે ધીરુભાઈ ભાષાભવનમાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ હતા.

મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ દરમિયાન ધીરુભાઈએ વીરમગામમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરેલી. પિતા ઈશ્વરભાઈ પરીખ ડોક્ટર હતા. પ્રખર ગાંધીવાદી અને પરમ વૈષ્ણવ. પિતાનો ગાંધીવાદી વારસો ધીરુભાઈમાં બરાબર ઊતર્યો પણ વૈષ્ણવધારાનો કોઈ પ્રભાવ એમણે ના ઝીલ્યો. નાસ્તિક નહીં પણ આસ્તિક તો નહીં જ.

ધીરુભાઈએ લેખનનો પ્રારંભ કવિતાથી કરેલો પરંતુ એમનું પહેલું પ્રકાશન ટૂંકી

વાર્તાનું. સંગ્રહનું નામ ‘કંટકની પુશબો’ (૧૯૬૪), ‘ચાંદની’, ‘આરામ’, ‘અખંડ આનંદ’ જેવા સામયિકોમાં એમની વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી. ઉચ્ચ અભ્યાસ સાથે લેખન થતું રહ્યું, પરંતુ પછી આજીવિકા કમાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવી પડી. પિતાની આર્થિક સ્થિતિ સદ્ધર પણ ધીરુભાઈએ આર્ટ્સ કોલેજમાં પ્રવેશ લીધો એ પસંદ નહીં. એમને તો પુત્ર ડોક્ટર બને તેવી ઈચ્છા-આગ્રહ, ધીરુભાઈએ એમ ન કર્યું એટલે માત્ર એક ટર્મની જ ફી આપેલી. કોલેજની ફી ને અન્ય ખર્ચ માટે ધીરુભાઈએ ટ્યુશન ક્લાસ શરૂ કરેલા. લાગે ધીરુભાઈ સંયત પણ હતા ક્રાન્તિકારી સ્વભાવના. લગ્ન કર્યાં તે પણ ત્યકતા પાટીદાર સ્ત્રી સાથે, નામ કમળાબહેન. એ વયમાં પણ મોટાં. એમના થકી એક પુત્રી જન્મી. નામ નિયતિ. હાલમાં અમેરિકા રહે છે. કમળાબહેન અધ્યાપિકા હતાં.

ધીરુભાઈ ‘બુધસભા’ના કવિ. પહેલાં દોરમાં એમની પ્રકૃતિએ થોડા સમયમાં બુધસભા જવાનું બંધ કર્યું પણ બચુભાઈ રાવતના ઈજને પુનઃ ‘બુધસભા’માં જતા થયા. પછી તો ‘બુધસભા’ સાથે આજીવન નાતો રહ્યો. ૧૯૮૦માં બચુભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને વિધિવત ‘બુધસભા’ સોંપી ત્યારથી જીવનના અંતિમ વર્ષ સુધી.

ધીરુભાઈ પાસેથી આઠ કાવ્યસંગ્રહો મળ્યા. ‘ઉઘાડ’ (૧૯૭૯), ‘અંગ પચ્ચીસી’ (૧૯૮૨), ‘આગિયા’ (૧૯૮૨), ‘ઉડાન’ (૨૦૦૧), ‘શિખરે બેઠા સ્થિતપ્રજ્ઞ’ (૨૦૦૩), ‘હરિ ચડ્યા હડકેટે’ (૨૦૦૫), ‘સ્ટેશન અને ટ્રેન’ (૨૦૦૭), ‘સંવાદ-વિસંવાદ’ (૨૦૧૭). એમની કવિતાનો અભ્યાસ કરતા પરંપરાથી આરંભાયેલી એમની સર્જનયાત્રા બદલાતી કાવ્યરચનારીતિ ને વિભાવના મુજબ બદલાતી રહી છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં વનવેલી છંદ તરફનો એમનો ઝુકાવ ને વિચારલક્ષી કવિતા તરફની ગતિના દર્શન થાય છે.

ધીરુભાઈ પશ્ચિમના સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી હતા. ટી.એસ. એલિયટ એમનો ગમતો કવિ. વીસમી સદીના પશ્ચિમના કવિઓની કવિતાથી એ ખાસ્સા પરિચિત. એમના એ પરિચય ને પરિશીલનનો લાભ ‘બુધસભા’ના કવિઓને મળેલો.

પ્રત્યેક મહિનાના છેલ્લા બુધવારે વિશ્વ કવિતા કેન્દ્રના ઉપક્રમે એમનું વ્યાખ્યાન હોય જ. એમણે ભગવદ્ગીતાને એક કાવ્ય રૂપે મૂલવવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો તો આપણી ભાષાની સંપદા સમાં છે. મનીષ પાઠકે એ સાચવી રાખ્યાં છે. ચરિત્રકાર, અનુવાદક ધીરુભાઈ પરીખનું મૂલ્યાંકન તો હવે થશે. એમનાં સંપાદનો મૂઠી સમાન છે.

ધીરુભાઈ પરીખ એક ઉત્તમ શિક્ષક હતા. પૂરી નિષ્ઠાથી એમણે અધ્યાપનકાર્ય કર્યું. પ્રોફેસર શબ્દ એમને શોભતો. ભરત મહેતાએ આ વાત આદરથી નોંધી છે.

‘કુમાર’ અને ‘કવિલોક’ના તંત્રી તરીકેની એમની કામગીરી ગુજરાતી સામયિક પત્રકારત્વનું એક નોખું પ્રકરણ બની રહ્યું છે. ધીરુભાઈએ ‘કુમાર’ને જતનથી જાળવ્યું. એનું મૂળ રૂપ એમ જ રાખીને પણ એમણે અનેક ફેરફાર કર્યા. ૧૯૯૦થી ૨૦૨૧ સુધીના ‘કુમાર’ના અંકો જોતાં એમની દૃષ્ટિને પરિશ્રમનો પરિચય મળી રહેશે. એમના તંત્રીકાળના દીપોત્સવી અંકો અને શતાંકોમાં આપણા સાહિત્યનું વિત્ત સચવાયું છે. નવી કલમ ને નવી કોલમના દર્શન થાય છે. નવોદિતોને પોંખવાનું કામ એમણે કર્યું તો એમની સિસૃક્ષાને સંકોરવાનું કામ પણ કર્યું. ગુજરાતી લઘુકથાનું તો ‘કુમાર’ પારણું બની રહ્યું. ધીરુભાઈ

અને ‘કુમાર’ વચ્ચે અદ્વૈત હતું. ‘કુમાર’ને સમર્પિત હતા. છેલ્લી ઘડી સુધી ‘કુમાર’ની ચિંતા સેવી. ૨૯ એપ્રિલે મને કહેલું : ‘કુમાર’ને સાચવજો. છોડશો નહીં. એપ્રિલનો અંક જોઈને ખુશી વ્યક્ત કરેલી. હું એમની સાથે રહ્યો. કદી એ મોટા છે એવો ભાવ ન વર્તાય. વિદેશ જાય ત્યારે બધું મારે સંભાળવાનું - પૂરું સ્વાતંત્ર્ય આપે. ત્યાંથી કોઈની કૃતિ લેવાનો આગ્રહ ન રાખે કે આદેશ ન કરે.

ધીરુભાઈ એટલે નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, નિયમિતતા ને સચ્ચાઈ. એ નામ પ્રમાણે ધીર હતા તો ક્યારેક એમનું આખાબોલાપણું પણ પ્રકટ થતું. લાગણીશીલ ખરા પણ ભોળા નહીં. એમના વ્યક્તિત્વને આકારિત કરતી હરિકૃષ્ણ પાઠકની આ પંક્તિ પાસે વિરમું છું :

“ ‘અંગપચીસી’ રચી ભલે, મૂળે તો ઘનગંભીર,
કહેવા જેવું ચોખ્ખું કહેશે, ધીરુભાઈ તો ધીર”

સુધીર દેસાઈ | બિનીત મોદી

લેખક-સર્જક-કવિ, મુંબઈના રહેવાસી સુધીર દેસાઈનું વતન ગોધરામાં અવસાન. તેમને કોરોના વાઈરસથી સંક્રમિત થયાના સામાન્ય લક્ષણો હતા અને ગોધરામાં જ હોસ્પિટલમાં સારવાર મેળવી રહ્યા હતા. ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મોના નિર્માણ સાથે સંકળાયેલ પુત્ર સંસ્કાર દેસાઈ તેમની સાથે હતા. સંદેશ ટૈનિકના એક સમયના કોલમ લેખક સુધીરભાઈ દેસાઈનું ૮૮ વર્ષની વયે સોમવાર, ૧૨ એપ્રિલ ૨૦૨૧ના રોજ વતન ગોધરા ખાતે અવસાન થયું છે. ‘મબલખનો મેળો’ નામની તેમની અઠવાડિક કોલમ વાચકોમાં ખૂબ લોકપ્રિય બની હતી. આ કોલમ સમય જતાં ‘મુંબઈ સમાચાર’માં પ્રકાશિત થતી હતી. સુધીરભાઈની કોલમની લોકપ્રિયતાના બે દાખલા છે. તેઓ જે જમાનામાં કોલમ લખતા હતા એ સમયે કોઈ કારણસર જે-તે અઠવાડિયે લેખ ન મોકલી શકે તો વાચકો તંત્રીને ફોન કરીને લેખ કેમ નથી પ્રકટ થયો એની પૃચ્છા કરતા હતા. સંદેશ અને મુંબઈ સમાચારને એ મતલબના ઢગલો પોસ્ટકાર્ડ પત્રો પણ મળતા.

બીજો દાખલો જાહેર-અંગત પ્રકારનો છે. જિંદગીથી કંટાળેલા, રોજિંદી સમસ્યાઓનો સામનો નહીં કરી શકતા કેટલાક લોકો જિંદગીનો અંત આણવાનું નક્કી કરતા. સુધીરભાઈના વાચક લેખે તેઓ પોતાના પ્રિય લેખકને પણ છેલ્લીવાર મળી લઈએ એમ નક્કી કરીને રૂબરૂ થવા આવતા. સુધીરભાઈ એમને પોતાના ઘરે, ઘર બહાર કે વ્યક્તિ ઈચ્છે ત્યાં મળવા જતા અને તેને આત્મહત્યાના વિચારોથી દૂર કરી રોજિંદી ઘટમાળમાં પાછો ગોઠવતા. એ માટે શક્ય તમામ રીતે મદદરૂપ થતા. વકીલાતના અભ્યાસ કર્યા પછી સુધીર દેસાઈ પેકેજિંગ ક્ષેત્રના વ્યવસાય માટે મુંબઈ સ્થાયી થયા હતા. એ વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી તેઓ વતન ગોધરામાં રહેવાનું પસંદ કરતા હતા. સુધીરભાઈએ લગભગ એસી પારની વયે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં પીએચ.ડીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ડોક્ટરેટની પદવી મેળવી હતી. જ્યોતિષવિદ્યાના જાણકાર હતા.

મિત્રો વચ્ચે એ જ્ઞાન મર્યાદિત માત્રામાં વહેંચતા હતા.

ત્રીસથી વધુ પુસ્તકોમાં તેમનું સર્જન સંગ્રહિત થયું છે. જેમાં સંદેશ અને મુંબઈ સમાચાર દૈનિકના લેખોના પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તેમજ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા તેમના સર્જનને પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા હતા. અમદાવાદ સ્થિત લેખકોની સંસ્થા 'ગુજરાતી લેખક મંડળ'ના આજીવન સભ્ય હતા. સુધીરભાઈ દેસાઈના પત્ની તારિણીબહેન અને પુત્રી સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ પણ સાહિત્ય સર્જન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે, નામના ધરાવે છે. અમારા બન્નેનું વતન એક - ગોધરા. મારા મમ્મી સુધાબહેન મોદી તેમની યુવાન વયે સુધીરભાઈના માતા-પિતા ઉપેન્દ્રબાળા ઉર્ફે બકુબહેન અને સુરેન્દ્રરાય દેસાઈના પરિચયમાં હતા. મમ્મી અને મોસાળ પક્ષના પરિવારજનોના જણાવ્યા મુજબ સુધીરભાઈના દાદા ભાઉરાય દેસાઈ અને પિતા સુરેન્દ્રરાય દેસાઈ ગર્ભશ્રીમંત પરિવારના હતા. ભાઉરાય દેસાઈ તેમના જમાનામાં બ્રિટીશરાજ સમયે ગોધરાના નગરશેઠ કહેવાતા હતા. પંચમહાલ જિલ્લાના આદિવાસીઓ માટે તેમણે કામ કર્યું હતું. ગોધરામાં લાઈબ્રેરી બનાવવા માટે સૌથી મોટી રકમનું દાન ભાઉરાય દેસાઈ તરફથી મળ્યું હતું. ગોધરાની સ્મશાનભૂમિ માટે જમીનનું દાન તેમના તરફથી મળ્યું હતું. એ જ જગ્યામાં સુધીરભાઈના અંતિમ સંસ્કાર થયા.

સુધીરભાઈના પિતા સુરેન્દ્રરાય દેસાઈ ગોધરાના જાહેરજીવનમાં સક્રિય હતા અને એ ક્રમમાં રાજકીય ઓળખ ધરાવતા હતા. ૧૯૬૨માં બીજી ગુજરાત વિધાનસભાની ચૂંટણી યોજાઈ ત્યારે ગોધરા નજીકના સાલિઆ ગામની વિધાનસભા બેઠક પરથી તેમણે કોંગ્રેસ પક્ષમાંથી ઉમેદવારી કરી હતી. જોકે તેઓ સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવાર ડૉ. રામુભાઈ ભાટીઆ સામે પરાજિત થયા હતા.

અમદાવાદની મુલાકાતે આવતા સુધીર દેસાઈ હાસ્યલેખક તારક મહેતાને મળવાનું ચૂકતા નહીં. તારકભાઈ મુંબઈમાં રહેતા હતા એ સમયથી તેમની દોસ્તી-સંપર્ક ચાલ્યા આવતા હતા. તારકભાઈ સાથેની તેમની મૈત્રીનો વાતખજાનો ખૂલે એ સાંભળવાનો લાભ મને પણ મળતો હતો.

સંસ્થા લેખે ગુજરાતી લેખક મંડળના પૂર્વ તેમજ વર્તમાન સંવાહકો અમદાવાદ, મુંબઈ અને ગુજરાતના નાના-મોટા કોઈપણ ગામમાં લેખન શિબિરોનું વખતોવખત આયોજન કરે છે. એવી એક શિબિર ડિસેમ્બર ૨૦૦૬માં ગોધરા ખાતે આયોજિત થઈ હતી. એ સમયે શિબિર સંચાલકોની અમારી મંડળીએ સુધીરભાઈ - શ્રીમતી તારિણીબહેન દેસાઈના ઘરની મહેમાનગતિ માણી હતી. મૂળ તો અમારી મંડળીમાં સામેલ કવિ યોસેફ મેકવાનના તેઓ જિગરી દોસ્ત હતા. યોસેફભાઈની એ દોસ્તીનો લાભ અમને મળ્યો હતો.

અલવિદા ડૉ. સુધીર દેસાઈ.



સ્મૃતિના આભલામાં દેખાતાં પ્રતિબિંબોની કથા

ચૈતાલી ઠક્કર

['એક હતો વીનેશ' : લેખક : વીનેશ અંતાણી, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, આવૃત્તિ : પ્રથમ, ૨૦૧૭, કિં. રૂ. ૨૦૦]

નર્મદથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી આત્મકથાલેખનની પરંપરામાં તેમની આત્મકથા નોખી ભાત પાડે છે. લેખકના જન્મથી માંડીને સિત્તેરમા વરસ સુધીની કથા પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સમાવી છે. તેમનું જીવન અનેક વિવિધતાઓથી સભર રહ્યું છે અને એક 'મોડર્ન ટચ' એમની કૃતિમાંથી પસાર થતાં ભાવકને અનુભવાય છે.

કથાવસ્તુ સ્મૃતિકથા હોવાને કારણે કાલ્પનિક નહીં પરંતુ વાસ્તવિક છે. જન્મ મોસાળ માંડવી (કચ્છ)ના દુર્ગાપુર ગામમાં. ઉછેર, પિતાની નોકરી નખત્રાણા (કચ્છ) હોતાં ત્યાં. તેમજ જીવનના સુવર્ણકાળ સમાન બાળપણનાં વર્ષોને ચિત્રાત્મક શૈલીથી આલેખ્યા છે. બા નાનાકાકા (પિતા), સરલા (મોટીબેન-બબી) સતત સાથેસાથે યાદોમાં આવતાં જાય છે. આરંભમાં હૈદરાબાદના સતાવીસમા ઘરમાં બેઠેલ સર્જક—એક સાંજે પોતાના અતીતને સંભારે છે અને યાદોનો પટારો ખૂલતો જ જાય છે. કચ્છની રાજાશાહીની અસવારીનો પરિવેશ, દાદા સાથેનો તંતુ, માતા-પિતા વિશેની વાત, પોતાના જન્મની વાત અને આગળ જતાં નખત્રાણા સાથેનાં સ્મરણોનું સુંદર આલેખન અહીં થયું છે. મોસાળમાં નાના, મામાનો પણ તેમના પર પ્રભાવ રહ્યો છે. મામા સાહિત્યસર્જન કરતા એટલે એમને એવું વાતાવરણ પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત થયું. લેખકે સૌપ્રથમ બાળપણમાં 'મીનીમાસી' કાવ્ય લખ્યું. એ કાવ્યની નીચે પોતાનું નામ વાંચીને જે આનંદ થતો. તે વિશે તેઓ કહે છે,

'નીચે લેખકનું નામ લખ્યું હતું : વિનુ અંતાણી. તે સમયે હું આખેઆખો વીનેશ નહોતો. માત્ર વિનુ જ હતો.' (પૃ. ૪૬)

નિરૂપણની આગવી શૈલી દ્વારા લેખકે વાચકોને જકડી રાખ્યા છે. મોટી બહેન સરલા, તેના સાથેનો અનુબંધ અને તેનું પ્રસૂતિ પછી થતું મૃત્યુ લેખકને દુઃખી કરી મૂકે છે. ખૂબ નાની વયથી જ વિષાદ એમનો સ્થાયીભાવ રહ્યો છે. ભુજ, અમદાવાદ, વડોદરા, મુંબઈ, ચંડીગઢ એમ જુદે જુદે સ્થાને — શહેરોમાં રહેવાનું થાય છે. આધુનિક યુગમાં જીવતા લેખક અને આકાશવાણીનો તેમનો વ્યવસાય તેમની સ્મૃતિકથાને નોખી ભાતની કૃતિ બનાવે છે.

ક્યાંક સ્વાભાવિકપણે એક અચ્છા નવલકથાકાર હોવાને નાતે આત્મકથાની રજૂઆતમાં રસિકતાનું તત્ત્વ જોવા મળે છે. ભાવક જાણે કોઈ નવલકથા વાંચતો હોય એવું લાગે છે.

માતા અને પિતાનાં શબ્દચિત્રો આંખ સમક્ષ આબેહૂબ પણ થાય છે. માતા વિશે તેઓ કહે છે,

‘મને વહેમ છે કે મારી મોટી બહેન ગઈ પછી બાની આંખો રોજ થોડીથોડી પથરીલી બનતી જતી હતી, જાણે છાતીમાં દબાવી રાખેલી બધી જ પીડા મોતિયાની જેમ એની આંખમાં જમા થવા લાગી હતી.’ (પૃ.૪૪).

આલંકારિક રજૂઆત, લેખકના મનના ભાવોને ઊંડાણથી વ્યક્ત કરી જાય છે. પુષ્પાબહેન સાથેનાં તેમનાં આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન અને એ જમાના સામે પડકાર ઝીલી, સ્વીકાર પ્રાપ્ત કરવો એ વાસ્તવની વાત પણ લેખક પારદર્શક રીતે રજૂ કરે છે. આરંભના કેટલાક ખંડોમાં સ્મૃતિકથાકાર વીનેશ અંતાણીને નવલકથાકાર વીનેશ અંતાણી જાણે પરસ્પર એકરૂપ થઈ ગયા છે અને પછી આકાશવાણીની નોકરી અને જીવનમાં અનેક ચડાવ-ઉતારની કથા આગળ ચાલે છે. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે પરિજનો સાથે લાગણીભીનો સંબંધ સ્મૃતિકથાને માત્ર ને માત્ર વિગતદોષથી દૂર રાખે છે. એક કથાનો પ્રવાહ સળંગ વહેતો જાય છે.

પરિજનો જેટલો જ નાતો મિત્રો સાથેનો રહ્યો છે. બાળપણનો મિત્ર અભલો હોય કે હરિ — લેખક તો બસ અતીતરણમાં ગળાડૂબ છે. મિત્રો સાથે કાર દ્વારા કરેલ દિલ્હીના પ્રવાસની પણ રોમાંચક કથા આવે છે. કોલેજકાળના મિત્રો, સંગીતશોખીન સાથીદારો અને વર્તમાન સમયમાં પણ જે મિત્રો છે, તે માનવ સાથેનો માનવનો ગાઢ સંબંધ દર્શાવી જાય છે. ધીરેન્દ્ર મહેતા સાથેનો મિત્રતાનો નાતો તેમણે ખાસ જુદી તરાહે વ્યક્ત કર્યો છે. એક ગણમાન્ય સર્જક અન્ય મિત્રસર્જકને ચકાસે — એ પ્રકારની નિખાલસ મૈત્રીનો એકરાર અહીં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે સર્જન અને આકાશવાણીમાં નોકરી બંને સમાંતરે ચાલે છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારોનો પરિચય, પોતાના સર્જન વિશે અન્ય સર્જકો વડે લેવાયેલી નોંધ, પ્રાપ્ત થયેલ પુરસ્કારો — આ બધાંની પાછળ ક્યાંક જુદાંજુદાં શહેરોમાં કરેલ વસવાટ, ત્યાંની આધુનિક હવા, બદલાવને — પરિવર્તનને સ્વીકારી સહજ આગળ ધપવાની નવીન દૃષ્ટિ, વિવિધતાભર્યા પરિવેશમાં જીવનનો દોર આગળ ધપતો ગયો છે.

દરેક શહેરની અલગ છબી, નવા અનુભવો, સંઘર્ષોમાંથી પસાર થવાનું આવે છે. અને એમાંથી જ ક્યાંક કોઈ નવલકથાનું બીજ મળે છે. કચ્છના કોઈ ગામની વાત હોય કે પસાર થતો કોઈ કાફલો ‘કાફલો’ સર્જવા પ્રેરે છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના સર્જકોના સાહિત્યનું વાચન એમની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિની વિશદતા વધુ વિસ્તૃત બનાવે છે. જમાનાની સાથે ચાલતાં ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક યુગનો એબ્સર્ડનો સંદર્ભ ‘હિંમતલાલ, હિંમતલાલ, હિંમતલાલ’માં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત રેડિયોનાટકો જે ખૂબ સફળ રહ્યાં, જેમ કે ‘માલિપા’, ‘વલય’ પણ નોંધપાત્ર છે. મોટા ભાગનાં રેડિયો-નાટકનાં સ્ત્રીપાત્રોને પત્ની પુષ્પાબહેનનો અવાજ મળ્યો. એક ચીફ એનાઉન્સરનો સાથ જીવનમાં પણ એટલો ને એટલો રહ્યો.

જેમ-જેમ આકાશવાણી નિમિત્તે જુદે જુદે સ્થળે રહેવાનું બન્યું એમ તે તે સ્થાન અને

પરિવેશ મુજબ ભાષાનું તત્ત્વ પણ ભળતું જાય છે. કચ્છનું વાતાવરણ ખાસ ભાષાને પ્રભાવ કરનારું રહ્યું છે. કચ્છીભાષી શબ્દો અને વર્ણનમાં કચ્છ પ્રદેશની લઢણ જોવા મળે છે. લેખકને કચ્છ માટે વિશેષ લગાવ છે, તે અવારનવાર જોઈ શકાય છે. એક જગ્યાએ કચ્છ છોડ્યા પછીની અનુભૂતિ કંઈક આ રીતે રજૂ થઈ છે,

‘હું કચ્છમાંથી ઊભડીને અમદાવાદ આવ્યો, જાણે કચ્છના પશુપાલકોની જેમ વખાનો માર્યો મારી વાંઢ, મારું વતન છોડીને અજાણ્યા પ્રદેશમાં પડાવ શોધવા નીકળી પડ્યો હતો. કચ્છ મારી રગેરગમાં હતું. મારા અભિગમ, મારી જીવનદૃષ્ટિ, મારા સમગ્ર હોવાપણામાં કચ્છના સંસ્કાર હતા. મારી કેળવાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં પણ કચ્છીની છાંટ હતી...’ (પૃ.૧૩૮)

છૂટા પડી ગયાની વેદના, અતીતરાગ, વતન સાથેનો અનુબંધ, ભાષા - એકસાથે કેટલું બધું અહીં વ્યક્ત થયેલું જોઈ શકાય છે. જોકે આત્મકથાના મધ્ય સુધીમાં કચ્છ સાથેનાં સ્મરણો તેમજ અંગત જીવનના સંબંધો, સંઘર્ષો, શૈશવ, નોકરી, સર્જન એમ જુદાજુદા તરાહે કથાનો પ્રવાહ વહે છે. પછીની કથામાં આકાશવાણીની નોકરી, તેમાં આવેલાં પરિવર્તનો વિશેષ કેન્દ્રમાં રહે છે. જુદાં જુદાં સર્જકો સાથેની મુલાકાત, ઘનિષ્ઠ નાતો તેમજ સાહિત્ય સિવાયની અન્ય ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ સાથેનો મેળાપ - આ બધું જ સર્જકને અનાયાસે ઘડતું રહ્યું છે. આધુનિક યુગનો એક સંદર્ભ એમના વ્યક્તિત્વમાંથી મળે છે. આ બધું જ કથન-વર્ણન રસાળ શૈલીમાં છે. સહજરીતે જ, ક્યાંય આડંબર કે દંભ નહીં, નરી પારદર્શકતા, પોતા વિશે થયેલી ફરિયાદની વાત, એમાંથી પાર ઉતાર્યા તે પણ વર્ણવે, તો ચંડીગઢની કઠિન પરિસ્થિતિની વાત પણ કરે, નિજ સંતાનોના જીવનની કોઈ ખાસ ઘટનાનું આલેખન કરતાં કરતાં ભાવવાહી રીતે કલમ ચાલતી જાય છે.

આકાશવાણીમાંથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ, ‘ઈન્ડિયા ટુડે’નું ગુજરાતીમાં સંપાદન, ‘દિવ્યભાસ્કર’માં સલાહકાર. સર્જક તરીકેની યાત્રામાં બદલાવ, ઠહેરાવ, ફરી આગળ ધપવું, એ જ ગતિ. સમયાંતરે પુત્રો સાથે ભારત અને બ્રિટનમાં રહેવાનું બન્યું અને ત્યાંના સર્જકો સાથે વાચનથી અનુબંધ બંધાયો. ફરી ભારતમાં રહેવાનું થયું. ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર. નાવીન્ય, પરિવર્તનને જીવનમાં સ્વીકાર અને આવકાર આપતા ચાલ્યા છે સર્જક. એટલે તો શૈલી, કથન, વર્ણન, ભાષામાં આજના જમાનાનો સ્પર્શ ભાવકને પાનેપાને અનુભવાય.

એક સાંજે હૈદરાબાદમાં સતાવીસમા ઘરના પોર્યમાં બેઠેલ કચક ભૂતકાળની યાદોમાં ખોવાય છે. અને મોડી રાત સુધીમાં સમગ્ર સ્મૃતિકથાનો પટ પથરાયો છે. એ સ્મૃતિઓનો સમય લેખકના જન્મથી સિતેર વર્ષ સુધીનો રહ્યો છે. જ્યારે એ કલમ દ્વારા પુસ્તક રૂપે આકારિત થાય છે, ત્યારે ભૂતકાળના વીનેશનું આલેખન કરે છે. જાણે કે સાક્ષીભાવે તો ઊભા રહીને જીવનનાવને હંકારતો કોઈ નાવિક પોતે ન હોય !

કૃતિનું શીર્ષક વીતેલા વીનેશને વ્યક્ત કરે છે. આજના વીનેશ સમક્ષ એ વીનેશ પસાર થતો ગયો છે. તદ્દન નિર્લેપતાથી. આ અર્થમાં શીર્ષકનું ઔચિત્ય નોંધપાત્ર બન્યું છે.



...અને છેલ્લે

‘સનાતન’ : સરસ્વતી સન્માનથી પુરસ્કૃત નવલકથા

ભરત મહેતા

જે દલિત સમાજને ભારતીય સમાજ સદીઓથી જળાશયો, કૂવા, વિદ્યાલયો, ધર્મ સ્થળોથી માંડી સ્મશાન લગી દૂર રાખીને જે ભેદભાવ કર્યો એ દલિત સમાજ સનાતન સમયથી ભેદભાવમાંથી મુક્તિની ઝંખના સેવી રહ્યો છે. છતાંય ઊના, હાથરસ જેવાં કે અમેરિકામાં કાળા નાગરિક લોઈડની હત્યા જેવાં બનાવો બનતાં જ રહે છે. લોકતંત્રની દુહાઈ દેતાં અમેરિકામાં હજુય સંસદનું નામ ‘વ્હાઈટ હાઉસ’ જ છે ! ભેદભાવથી પીડિત આ વર્ગને આવી તક ન મળતાં કેટલીક શક્તિ અને સર્જકતા રુંધાઈ ગઈ. ક્યાંક તક મળી તો ક્ષણ કે એકલવ્યની જેમ છીનવી લીધી ! યોગેશ જોશીની વાર્તામાં આવે છે તેમ, ‘બડી દૂર નગરી. માં ઓફિસમાં પટાવાળાનું કામ કરતો કથાનાયક ઓફિસના એક કાર્યક્રમમાં ગીત ગાવાનો હોય છે. એ પત્ની, બાળકો સમેત હોલમાં ઉપસ્થિત છે. એનો દીકરો વારેવારે માને પૂછે છે - ‘બાપા, ચાંણે ગાશે ?’ કાર્યક્રમમાં સમય ન જળવાતાં કથાનાયક ‘બડી દૂર નગરી’ ગીત ગાઈ શક્યો નહીં ! વાર્તાનું શીર્ષક આપણને વીંધી નાંખે છે. આ રીતે શસ્ત્ર/શાસ્ત્રથી દૂર આ વર્ગ ખેતી, વણાટકામ, લોકકળા, લોકવાદ્યોમાં સિદ્ધિ હાંસલ કરી જ હતી. મુસ્લિમશાસન અને બ્રિટીશકાળ એમને થોડી રાહત આપનાર નીવડ્યા. જ્યોતિબા ફૂલે કે આંબેડકરે જે કામ કર્યું એ - બ્રિટીશશાસનમાં જ શક્ય બની શકે. આ બેઉ કાળમાં ભેદભાવથી પીડિત આ સમાજ મુસ્લિમ અને ઈસાઈ સમાજમાં ધર્માતરિત પણ થયો પરંતુ સમાંતરે કહેવાતો સવર્ણસમાજ પણ સત્તાના વર્ચસ્વની નજીક રહેવા ધર્માતરિત થયેલો એણે તો આ દલિતસમાજ સાથે પહેલાંની જેમ જ વહેવાર કર્યો ! ઈ. ૧૮૧૮માં બ્રિટીશસેનામાં મહાર દલિતોની ભરતી કરવામાં આવી. જ્યારે બ્રાહ્મણ રાજા પેશ્વાઓ અને બ્રિટીશરો વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે પેશ્વાઓની હાર થઈ. ભીમા કોરેગાંવની. આ ઘટના દલિત અસ્મિતા સંદર્ભે મહત્વની છે. બસો વર્ષ પૂર્વેની આ ઘટનામાં ‘સનાતન’ નવલકથાનું બીજ છે. ઈ. ૨૦૧૮માં ‘સનાતન’ નવલકથા લખાઈ. શરણકુમાર લિંબાલે યુવાવયે ‘અક્કરમાશી’ આત્મકથા દ્વારા ભારતભરના વાચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. દલિત સૌંદર્યશાસ્ત્ર પર પુસ્તિકા લખી. બ્લેક લિટરેચર પર Ph.D. કર્યું. મરાઠાવાડા યુનિવર્સિટીને ઔરંગાબાદ બાબાસાહેબનું કર્મક્ષેત્ર હોઈ એમના નામ સાથે જોડવા આંદોલન થયું. અનેકોએ જીવ ખોયાં પછી ‘બાબાસાહેબ આંબેડકર મરાઠાવાડા વિશ્વ વિદ્યાલય’ નામ મળ્યું આટલો નાનકડો હકદાવો પણ બલિદાન વગર નથી મળતો. જ્ઞાતિજંતુની આ સનાતનતા આ નવલકથાનો વિષય છે. એ આંદોલનમાં લેખક પણ યુવાવયે જોડાયેલાં.

કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન તરફથી અપાતો પુરસ્કાર ‘૯૧થી અપાય છે. અત્યારે આ પુરસ્કારની રકમ પંદર લાખ રૂપિયા છે. ત્રણ દાયકામાં પ્રથમવાર આ પુરસ્કાર દલિત

સાહિત્યકારને મળ્યો છે. જ્ઞાનપીઠની સમાંતરે ભારતમાં આ બહુ મોટો સાહિત્યિક પુરસ્કાર ગણાય છે. દલિત સાહિત્યકારને જ્યારે પુરસ્કાર મળે છે ત્યારે એક વ્યક્તિને નહીં જાણે સમગ્ર દલિતસમાજને પુરસ્કાર મળ્યો હોય એવું અનુભવાય છે. આ પુરસ્કાર ગુજરાતીમાં ‘કુરુક્ષેત્ર’ (દર્શક) અને ‘વખાર’ (સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર)ને મળ્યાં છે. બેઉરચનામાં દલિતવાસ્તવ છે પરંતુ ‘સનાતન’ની દલિતચેતના આ બેઉ રચનાથી ભિન્ન અને વ્યાપક છે.

શું છે આ ‘સનાતન’નું કથાવસ્તુ ? ઇતિહાસના સરવૈયામાંથી બાકાત રહી ગયેલી દલિતચેતનાને આ નવલકથા રેખાંકિત કરે છે. વંચિતોની સમૃદ્ધિ અને સંપન્નોની વંચિતતા દર્શાવે છે. થોડાં ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરું તો ૧૮૫૭માં જે વિપ્લવ થયો એનો પ્રારંભ મંગલ પાંડેથી ગણાય છે. મંગલ પાંડેની સાથોસાથ માતાદીન ભંગીને પણ ફાંસી મળેલી. આ માતાદીન ભંગીએ જ સૈનિક તરીકે કારતૂસ પર લગાડાતી ગાય અને ડુક્કરની ચરબીવાળી વાત ફેલાવેલી. આપણે તો આ માતાદીનનું નામ જ જાણતા નથી ! એ જ રીતે એ વખતે જાંસીની રાણીએ બ્રિટીશરોનો મુકાબલો કર્યો ત્યારે એમની સાથે મરનાર એમની દલિતસખી ઝલકારીબાઈ પણ સાથોસાથ લડવૈયા તરીકે શહીદ થયેલાં ! ઝલકારીબાઈનું બલિદાન ઇતિહાસમાંથી કાંકરા કસ્તરની જેમ ફેંકાઈ ગયું. હિંદીમાં મોહનદાસ નૈમિષરાયે ‘ઝલકારીબાઈ’ નામની આખી નવલકથા લખી છે. આમ, આ નવલકથા ઇતિહાસની પાલખીમાં બેઠેલાં રાજા-રાણીઓને નહીં પણ એ પાલખી ઉપાડનારાં, ઇતિહાસના અન્ય નિર્માતાઓને આલેખે છે.

આપણે ત્યાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સંપાદિત કરેલી ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માં એક લોકકથા ‘કાનિયો જાંપડો’ છે. સુદામડાની આ લોકકથામાં બાજુના ગામમાં આવેલી ભવાઈ જોવા ગામ આખું ગયેલું અને બહારવટિયાં ત્રાટક્યાં ! કાનિયાએ મુકાબલો કર્યો, શહીદ થયો, બહારવટિયાં ભાગ્યાં. બીજે દિવસે ચારણે આવીને ઘરડાં ગામઘણી બાપુએ ગામ બચાવ્યાની કવિતા કરી. ત્યારે દરબારે ત્રાડ પાડી હતી - ‘ગઢવા, તારી સરસ્વતી પણ અભડાય છે ? તારા કવિતમાં મારો કાનિયો ક્યાં છે ?’ ભલું થજો આવી લોકકથાનું કે એમણે ઇતિહાસમાંથી ધકેલાઈ ગયેલાં કાનિયાઓને સન્માન આપ્યું. આના જેવી અનેક વિગતો ‘સનાતન’માં છે. ‘સનાતન’ નવલકથાનું એ રીતે દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ છે.

નવલકથાનો પ્રારંભ મહારાષ્ટ્રના એક અંતરિયાળ ગામ સોનઈથી થાય છે. કથાનાયક ભીમનાથ બ્રિટીશ સૈનિક બને છે તેથી કથા પૂના-મુંબઈ-દિલ્હીથી છેક લંડન સુધી પહોંચે છે. ‘ગાગરમાં સાગર’ની માફક સમકાલીન ઘટનાઓ સમાવાતી જાય છે. પ્રારંભે સાંસ્થાનિક શોષણ અનુભવતી પ્રજામાંથી દલિતોને તો બેવડો માર વેઠવાનો હતો. એમાં ધર્મ એ સામંતી શોષણને યોગ્યતાની મહોર મારી આપતો. બે પાંદડે થયેલું દલિત કુટુંબ લગ્નમાં ઘી વાપરે તોય હત્યા લગી વાત પહોંચી જતી ! રજવાડાના સામંતોના ષડ્યંત્રો પ્રારંભે છે. દલિત સ્ત્રીનું શોષણ વૃંદાની પુરાકથાથી સૂચવાયું છે. હોળી વખતે દહન તો દલિતો દ્વારા જ કરાવવાનું ! એ વિધિ પાછળની માનસિકતા અને એને ઈશ્વરપ્રણિત ઠેરવતો ધર્મ અહીં નિરૂપાયો છે.

દલિતોની સાથોસાથ સ્ત્રીઓ, આદિવાસીઓનું પણ નિરૂપણ થયું છે. સુબેદાર મહિપતરાવના મૃત્યુ પછી સોળ વર્ષની સહુથી નાની રાણી પ્રમિલાનું સતી થવું એનું

ઉદાહરણ છે. એ ઘટના જોઈને અંગ્રેજ અધિકારી જ્યોર્જ થોમસ કહે છે કે - ‘હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મના નામ પર જ લોકો સૌથી વધુ ખૂનખરાબા કરે છે.’ જાણે આ કાલાતીત અખંડ સત્ય હોય એમ આ વાક્ય બોલાય છે. ધીવાળી ઘટના પછી જ્યારે દલિતકુટુંબ ઈસાઈ બને છે તો દીકરા-દીકરીના લગ્નના પ્રસંગો ગૂંચવાઈ જાય છે. ક્યાંક આશરો આપનાર સ્વીડિશ ફાધર એડમંડની સનાતન ધર્મ બચાવવા નરસોપંત હત્યા કરે છે. હત્યા કર્યા પછી એ જે દલીલો કરે છે એ દલીલો મહાત્મા ગાંધીથી માંડી ફાધર ગ્રેહામ સ્ટેઈન, દાભોલકર, પાનસરે કે કુલબર્ગીની થયેલી હત્યા પછી કરાતી - દલીલોની જેમ જ સંભળાય છે.

કથાનાયક ભીમનાથના દીકરાની પત્ની બાર્બરા નાઈજીરીઅન છે. એની પત્ની કહે છે કે ઈંગ્લેંડમાં આવીને કોઈની મદદ માંગીએ અને એ જો ભારતીય હોય તો સહુથી પહેલા જ્ઞાતિ પૂછાય છે ! જ્ઞાતિજંતુ, વાયરસની બિમારી વિશ્વ નાગરિક બનવા છતાં મટતી નથી. અમેરિકામાં કાળા નાગરિકના સમર્થનમાં જોડાતાં ભારતીયો ભારતના દલિતોને ક્યારે સમજશે એવો પ્રશ્ન બાર્બરાને થાય છે.

નવલકથાનો અંત પણ એક કરુણ ઘટનાથી થાય છે. ભીમનાથ જ્યારે બ્રિટનથી પાછો આવે છે ત્યારે એનો પૌત્ર પીટર ખૂબ ખુશ હોય છે. જે વતન એણે દીઠ્યું જ નથી ત્યાં આવી રહ્યો છે. આ પૌત્ર કાર્ટરને પોતે મહાર હોવાનું પણ ગૌરવ છે. જ્યારે વાસમાં મરેલી ગાય આવે છે ત્યારે એ કાપે છે પણ એ ખ્રિસ્તી હોવાથી એના હાથનું માંસ દલિતો લેતાં નથી ! બીજી તરફ એ ખ્રિસ્તી હોવા છતાં મરી ગયેલી ગાય કેમ ચીરી એવો વિવાદ થાય છે. કાર્ટરનું ઉશ્કેરાયેલાં ટોળાં દ્વારા મોત થાય છે. વાયકના મનમાં અખલાક જેવી ઘટના ચાલતી થઈ જાય છે. અઝગર વજાહતની એક લઘુકથા છે રોડ પર માંસનો લોચો પડ્યો હોય છે. ટોળું ભેગું થાય છે. હિંદુ કહે છે કે ગાયનું નથી, જવા દો. મુસલમાન કહે છે કે ડુક્કરનું નથી, જવા દો. કોઈ પૂછે છે તો છે કોનું ? જવાબ હતો - ‘માણસનું’ ! ભીમનાથના ખોળામાં હિંદુવાહિની દ્વારા મરેલો કાર્ટર, મોબલીચિંગનો ભોગ બનેલો કાર્ટર આપણા દેશની નવી આબોહવાને સૂચવી રહે છે.

‘સનાતન’ નવલકથા ઈ.૨૦૧૮માં મરાઠી ભાષામાં લખાઈ. પદ્મજા ઘોરપરેએ એનો હિંદી અનુવાદ કર્યો છે. છેલ્લાં દસ વર્ષની ઉત્તમ કૃતિ તરીકે મળતો સરસ્વતી પુરસ્કાર એને મળ્યો છે. લેખકને ખૂબ અભિનંદન. સાંપ્રત પીડાથી વ્યથિત થઈ કોઈ સ્થાપિત હિતોને આવડે એવી કવિતાવાણીમાં પડકારે તોય હક્કાબક્કા થઈ જનારાઓને એકવાર રવીન્દ્રનાથની ‘ગોરા’ની જેમ શરણકુમાર લિંબાળેની ‘સનાતન’માંથી પસાર થવા હાર્દિક નિમંત્રણ છે. Cesar Cruz નામના વિવેચકનું એક વિધાન આજના દિવસોમાં નિરાંતે સાંભળવા જેવું છે.

‘Art should comfort the disturbed and disturb the comfortable.’

સ્મરણાંજલિ
ભરત દવે - ધીરુ પરીખ



મિત્રો,

નમસ્તે,

છેલ્લા દિવસોમાં મહામારીએ આપણા બીજાં કેટલાક મિત્રોથી પણ આપણો વિયોગ કરાવ્યો છે. એ સૌ મિત્રોની ચેતનાને સાદર વંદન કરીએ છીએ. પરમચેતનાએ માનવજાતિની પ્રાર્થના સાંભળી હોવાનો અનુભવ આપણને થઈ રહ્યો છે. મહામારીના વળતા પાણી ત્વરિત થવાની સૌને શુભકામનાઓ.

મુખોમુખ આપણો સાક્ષાત્કાર થાય એવું માધ્યમ આપણી ઓનલાઇન કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા છે. આ વ્યવસ્થામાં વિકાસમંત્રીશ્રીના પ્રયત્ન અને સહાયથી પ્રત્યેક મહિને ઓનલાઇન યોજાતો ‘વાર્તા રે વાર્તા’ કાર્યક્રમ રવિવાર, ૧૬મેના રોજ યોજાયો. કાર્યક્રમમાં ગુજરાતી સાહિત્યના જાણિતા વાર્તાકારો સર્વશ્રી ડૉ. ભારતી રાણે અને દીવાન ઠાકોરની વાર્તાઓનું રસમય પઠન શ્રી યામિની વ્યાસ અને શ્રી પ્રજ્ઞા વશીએ કર્યું. ત્યાર પછી બંને વાર્તાકારોએ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી. બંને વાર્તાકાર વિશે એક વાત ધ્યાનપાત્ર બની. બંને મિત્રો સાહિત્યના સીધા વિદ્યાર્થીઓ ન હોવા છતાં તેમની વાર્તા અને તેમની કેફિયત રસાળ બની રહ્યા. વાર્તારસિયા ઘણા મિત્રો કાર્યક્રમમાં જોડાયા અને રસપ્રદ પ્રશ્નોત્તરીથી કાર્યક્રમ જીવંત બની રહ્યો.

પરિષદની વેબસાઇટ પર આપ સૌને વિઝીટ કરવા આમંત્રણ છે. આપણે રૂબરૂ થઈ શકતા નથી ત્યારે સાઇટ પર એક ‘શ્રદ્ધાંજલિ’નું આયોજન કર્યું છે. અહીં આપણા દિવંગત મિત્રોને અંજલિ આપી છીએ.

ટપાલખાતામાં વારંવાર રૂબરૂમાં ફરિયાદ કર્યા છતાં ઘણા મિત્રોની ‘પરબ’ ન મળ્યાની અથવા મોડું મળ્યાની ફરિયાદ મળે છે. એવું ન થાય એ માટે પરિષદ સતત પ્રયત્ન કરે છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આપણે ‘પરબ’ પ્રત્યેક મહિનાની દસ તારીખે આપણી સાઇટ પર મૂકીએ છીએ. આપ ત્યાંથી ‘પરબ’ ડાઉનલોડ કરી વાંચી શકશો.

જો કોઈ મિત્રો એમના પોતાના મેલઆઈડી પર ‘પરબ’નો અંક મેળવવા ઈચ્છતા હોય તો તમારો મેલઆઈડી પરિષદને મોકલશો. અમે મેલમાં ‘પરબ’ દસ તારીખે જ મોકલીશું.

કસોટીના કપરાકાળમાંથી સમગ્ર માનવજાત પસાર થઈ રહી છે. ઘણા સ્વજનો-મિત્રોની ચેતનાને વંદન કરવા માટે પરિષદે ૩૦ મે ૨૦૨૧ના રોજ ઓનલાઇન ‘શબ્દસ્મરણાંજલિ સભા’નું આયોજન કર્યું છે. જેની લિંક સાઇટ પરથી મળશે.

આજીવન સત્યપદ સુધારણાનું ફોર્મ ભરીને નીચે જણાવેલ નંબર પર મોકલવા વિનંતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું નવું ઈ-મેઇલ આઇડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઇલ આઇડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઇલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઇલ આઇડી :

parabgsp@gmail.com

વોટ્સએપ નંબર : 97732 22425, 95376 71073

શુભેચ્છા અભિનંદન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યશ્રી પાડલ બારોટના બાળકાવ્ય સંગ્રહ ‘ખો ખો રમતું કબૂતર’ની પસંદગી ૨૦૧૯-૨૦ના ‘અંજુ-નરશી પારિતોષિક માટે થઈ છે. વિજેતા પાડલબહેનને પરિષદ પરિવાર અભિનંદન અને શુભકામનાઓ પાઠવે છે.



સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત યુનિ. ભાષા સાહિત્ય ભવનના ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા
પ્રો. ધીરુભાઈ પરીખને શ્રદ્ધાંજલિ

તા. ૧૫-૫-૨૦૨૧ના રોજ ભાષાસાહિત્ય ભવનના ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા વિભાગના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ પ્રો. ધીરુભાઈ પરીખની શ્રદ્ધાંજલિસભા ઓનલાઇન યોજાઈ હતી. ધીરુભાઈનું તા. ૯-૫-૨૦૨૧ના રોજ કોરોનાને કારણે નિધન થયું હતું. કવિ, વાર્તાકાર, વિવેચક, સંપાદક, ચરિત્રલેખક, નિબંધકાર અને અનુવાદક જેવી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ધીરુભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી સાહિત્યકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. કોલેજના અધ્યાપક, આચાર્ય, પ્રોફેસર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ જેવા પદો ઉપર સેવા આપી હતી. ઈ.સ. ૧૯૬૭માં કે. કા. શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ ‘રાસયુગમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ’ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૬૭થી ૧૯૬૯ દરમિયાન સુરેન્દ્રનગરની મહિલા કોલેજમાં આચાર્યપદે રહ્યા બાદ પુનઃ સી. યુ. શાહ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા હતા. ૧૯૭૭માં ગુજરાત યુનિ.ના ગુજરાતી વિભાગમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયા હતા અને ઈ.સ. ૧૯૮૭થી

ઈ.સ. ૧૯૯૩ સુધી ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ પદે રહ્યા હતા.

ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ કાંતિ માલસતરે પ્રો. ધીરુભાઈની સાહિત્યસેવાની સિદ્ધિઓ વર્ણવી હતી તેમજ તેમણે કહ્યું કે પ્રો. પરીખ નખશિખ અધ્યાપક હતા અને વિદ્યાર્થીઓની એક સમૃદ્ધ પેઢી તૈયાર કરી હતી તો ‘કુમાર’, ‘કવિલોક’ અને ‘બુધસભા’ દ્વારા નવોદિતોને મદારવાની મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ભાષા સાહિત્ય ભવનના નિયામકશ્રી પ્રો. કમલેશ ચોકસીએ ધીરુભાઈ સાથેના સ્મરણો રજૂ કર્યા હતા તેમજ પ્રો. ધીરુભાઈની વિષયના મૂળમાં જવાની સજ્જતા અને ધીરજના ગુણોને યાદ કરી શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવી હતી.

ગુજરાતી વિભાગના અધ્યાપક ડૉ. આનંદ વસાવાએ પ્રો. ધીરુભાઈ પરીખના જીવન અને સાહિત્યના પ્રદાનનો વિગતે પરિચય કરાવ્યો હતો. ધીરુભાઈ પરીખની અધ્યાપક તરીકેની વિશેષતાઓ ઉપરાંત ‘બુધસભા’ની સેવાઓ તથા ‘કુમાર’ અને ‘કવિલોક’ સામયિકના સંપાદક તરીકેનતી સેવાઓ વિશે રસપ્રદ માહિતી આપી હતી. સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ધીરુભાઈની સેવાનો પરિચય આપીને સાહિત્યકાર તરીકેની તેમની પ્રમુખ વિશેષતાઓ રજૂ કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે ધીરુભાઈ માત્ર સાહિત્યકાર નહોતા સમકાલીન સાહિત્યકારોના ઘડતર કરનાર કવિગુરુ હતા. કાર્યક્રમના અંતે સ્વર્ગસ્થની સ્મૃતિમાં બે મિનિટનું મૌન પાળવામાં આવ્યું હતું. ભાષા સાહિત્ય ભવનના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી વિભાગના પૂર્વ અધ્યક્ષને નમ્ર શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી.

સ્મિતા પારેખ સાહિત્ય સ્પર્ધાની રૂપરેખા અને શરતો

અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા ટ્રસ્ટના વાયકમંચના ઉપક્રમે સ્મિતા પારેખ સાહિત્ય લેખનસ્પર્ધા ૨૦૨૧માં વાર્તા, કવિતા અને બાળવાર્તા મોકલવાનું આમંત્રણ છે. શ્રેષ્ઠ કૃતિને રૂ. ૫૦૦૦/-નું રોકડ પારિતોષિક આપવામાં આવશે. ગુજરાતીમાં લખતા દરેક સર્જક માટે આ ખુલ્લી સ્પર્ધા છે.

વાર્તા, કવિતા, બાળવાર્તા.

કૃતિને શીર્ષક આપવું જરૂરી છે. કૃતિ પર લેખકે પોતાનું નામ લખવું નહિ, નામ લખનારની કૃતિ અમાન્ય ગણાશે. નામ, સરનામું, ટેલિફોન નંબર વગેરે અલાયદા કાગળ પર લખવું. સ્પર્ધકે પોતાની કૃતિ બે નકલ મોકલવી ફરજિયાત છે. (ટાઈપ કરીને અથવા ફુલસ્કેપ પેપર પર સુવાચ્ય અક્ષરે લખીને મોકલવી) સ્વરચિત તેમજ અપ્રગટ કૃતિ જ માન્ય ગણાશે. કૃતિ મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૧૫-૯-૨૦૨૧ છે. કૃતિ અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ ગૃહ સુરત શાખા, શાલીભદ્ર કોમ્પ્લેક્સ, કાદરશાની નાળ, ટીમલિયાવાડ, નાનપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧ (ફોન નં. ૨૪૭૦૧૩/૨૪૬૨૯૩૦)ના સરનામે મોકલવાની રહેશે.



આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

અશોક ભૌમિક, હિન્દીમાંથી અનુવાદ : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : અશોક ભૌમિક (જન્મ : ૩૧ જુલાઈ ૧૯૫૩, નાગપુર)
આવરણચિત્રનું શીર્ષક : ઘન અંધકારમાં હું - ૫ (સ્યાહ અંધેરે મેં મૈં - ૫)
માધ્યમ : આઈવરી કાગળ પર પેન અને શાહી. ● માપ : ૨૨ × ૨૮ ઈંચ ● વર્ષ : ૧૯૮૨

(અશોક ભૌમિક : ચિત્રકાર, કળા-લેખક, વાર્તાકાર અને સંસ્કૃતિચિંતક તરીકે હિન્દી ભાષી જગતનું એક પ્રતિષ્ઠિત નામ છે.)

પ્રગતિશીલ સાંસ્કૃતિક રાજનીતિ સાથે તેઓની સઘનપણે સંલગ્નતા રહી છે. જન સંસ્કૃતિ મંચના સંસ્થાપક સભ્યોમાંના તેઓ એક છે. પ્રગતિશીલ કાવ્યો પર આધારિત પોસ્ટરો માટે કાર્યશિબિરોનું આયોજન કરતા રહ્યા છે અને આજપર્યન્ત એ ઉદ્દેશ્યને તેઓ સમર્પિત છે. દેશ-વિદેશમાં એમનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો યોજાયાં છે. નવલકથાઓ, વાર્તાસંગ્રહ, કળાવિષયક ગ્રંથો તદ્દુપરાંત જૈનુલ આબેદિન, ચિત્તોપ્રસાદ, બાદલ સરકાર અને ગુલઝાર પર તેમણે સ્વતંત્ર પુસ્તકો આપ્યાં છે. ગાજિયાબાદમાં નિવાસ અને સ્વતંત્ર લેખન-ચિત્રકર્મ.

અશોક ભૌમિકના ચિત્રોની ભાષા કથનાત્મક છે. ચિત્રોમાં જીવાતા જીવનનાં પાત્રો-પ્રસંગો, પ્રતિકો અને બિંબોનો પ્રતીતિકારક સંયોગ તેઓ રચે છે. એમાં વાસ્તવ અને કલ્પનાનો સંયોગ એની નાટ્યાત્મક રજૂઆતને કારણે અનુભવગમ્ય બને છે. ઓછા રંગોમાં ચિત્રવસ્તુનું ચિત્રાવકાશમાં અંકન સઘન-બિંબ રચનામાં પરિણમે છે. સામાન્યજન અને કલાકર્મ વચ્ચે સંવાદસેતુ ચિત્રો અને લેખન દ્વારા તેઓ રચતા રહ્યા છે. આ સાથે ચિત્રકારે પોતે જ લખી આપેલી ચિત્રવિષયક નોંધ અનુવાદરૂપે મૂકું છું.)

આ ચિત્ર (પરબ-આવરણ) મેં ૧૯૮૨માં બનાવેલું, એટલે કે ચાળીસ વરસ પહેલાં ! ચાળીસ વરસ આમ જુઓ તો લાંબો સમય કહેવાય. આ દરમ્યાન મારી અંદર અને બહાર ઘણાં પરિવર્તનો થયાં છે. જેનાથી મારા સિવાય મને ઓળખનારા બધાં પરિચિત છે. પોતાનાં ચિત્રો વિશે રવીન્દ્રનાથે ક્યારેક કહેલું, ‘રેખાઓ અને રંગોને જિહ્વા નથી હોતી માટે જ એ મૌન હોય છે.’ એમની આ વાતે હું સમ્મત છું અને માનું છું કે ચિત્રને વાસ્તવમાં સમજવા-સમજાવવાનું નહીં બલ્કે અનુભવ કરવાનું હોય છે.

એટલે જ હું અહીં આ ચિત્રને સમજાવવાની કોશિશ નહીં કરું.

જોકે, આપણે સૌ સપનાઓ પર ભરોસો મૂકીએ છીએ તો આપણી વિતેલી કાલને પણ ખૂબ યાદિએ છીએ. કોક જૂના ચિત્રને જોઈ કેટકેટલી વાતો યાદ આવી જાય છે જેનો સંબંધ ચિત્રના રચનાસમય સાથે હોય છે. એ ઘટનાઓ યાદ આવે છે જેના કારણે આ

ચિત્ર બનેલું. એ લોકો યાદ આવે છે જેમણે પ્રશંસા કરેલી અને સાથોસાથ એ લોકો પણ યાદ આવે છે જેમને આ ચિત્ર પસંદ પડ્યું ન હતું.

ખેર, એ બધી વાતોને જાણવાની ઈચ્છા ભલા આજે કોઈને શા માટે હોય ? તેમ છતાં આ ચિત્ર વિશે બે શબ્દો જરૂર તમને જણાવીશ.

૧૯૭૫થી ૧૯૭૭ની વચ્ચે એકવીસ મહિનાનો કટોકટીનો સમય પૂરો થઈ ચૂકેલો. હું એ દિવસોમાં આજમગઢમાં હતો અને નિષ્ક્રિયતાના એક લાંબા સમય પછી ફરી પાછો ચિત્રો કરતો થયેલો. બધાં જ ચિત્રો આઈવરી કાગળ પર શાહી અને પેનથી બનાવેલાં. જેમાં વીતેલાં અંધારિયા સમયના ઝખમ કદાચ હજીયે સાફસાફ જોઈ શકાતા. આજમગઢ અને કોલકાતામાં આયોજિત મારા ‘સૂર્ય અને ભિખારી’ શીર્ષક એકલ પ્રદર્શનમાં મેં આ ચિત્રોનો સમાવેશ કરેલો. આ પ્રદર્શનનાં ચિત્રો જોઈને ઘણાંયને મુક્તિબોધનાં કાવ્યો જેવો અનુભવ થયેલો. ત્યાં સુધી મેં મુક્તિબોધ વાંચ્યા નહોતા. જોકે જ્યારે વાંચવા શરૂ કર્યું તો એમને ક્યારેય મૂકી શક્યો નથી. આજે પણ એ કાવ્યો મારી સાથે જ છે અને જેમ જેમ હું મોટો થયો એ પણ મારી સાથે જ (મારા માટે) મોટાં થતાં ગયાં છે. મેં એમનાં કાવ્યો પર ચિત્ર બનાવવાં શરૂ કર્યાં પણ એ કાવ્યોને આલેખવાનાં બદલે મારા પર પડેલાં એ કાવ્યોનાં પ્રભાવને અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. મારાં આ ચિત્રો ‘ઘન અંધકારમાં હું’ શીર્ષકથી ઈલાહાબાદ વિશ્વવિદ્યાલયના સેનેટ હોલમાં પ્રદર્શિત થયેલાં.

આ (આવરણ) ચિત્ર એ જ પ્રદર્શનીમાં સમ્મિલિત ચિત્રોમાંનું એક છે.

જેમ કે મેં આગળ કહ્યું છે કે, પુરાણાં ચિત્રો જૂની વાતોની યાદ અપાવી જાય છે. આ ચિત્રની સાથે મને કટોકટી અને મુક્તિબોધનાં કાવ્યોનું અંધારું યાદ આવે છે. મને આફ્રિકી કવિ U Tamsinું એક કાવ્ય પણ યાદ આવે છે - ‘my race remembers the taste of bronze drunk hot.’ (મારી જાતિને હજીય યાદ છે ઉકળતાં કાંસાને પીધાંનો સ્વાદ...).

સમય વહે છે. યાંચમાં ઈંડુ લઈને સમય એક અંધારી ગૂંઝાથી બીજી અંધારી ગૂંઝામાં પ્રવેશ કરે છે. આકાશમાં સપાટ અજવાળાનો મંડપ ભાળી આપણને સારા દિવસોનો ભ્રમ થાય છે. જોકે સમયના નહોર આપણા કાળજે ઉજરડા કરી જાય છે. ઈંડાની ઉપર રોપાયેલાં, એક જોડ કાંટા વડે કદમતાલ કરતા સૈનિકોનાં જોડાંનો અવાજ આવે છે.

શું આ અવાજ તમને પણ સંભાળાય છે કે ?

*

ચિત્રકારનું સરનામું : અશોક ભૌમિક, ફ્લેટ નં. બી-૩૦૧, જનસત્તા એપાર્ટમેન્ટ, સેક્ટર-૧૯, વસુંધરા, ગાજિયાબાદ (ઉત્તરપ્રદેશ) ૨૦૧૦૧૨. મો. ૯૮૧૧૧૨૦૧૮૪



આ અંકના લેખકો

- અરવિંદ બારોટ : ૨/૨, જહાનવી બંગ્લોઝ, સરકારી બોરની સામે, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- કીર્તિદા શાહ : ૧, એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ગિરિમા ધારેખાન : ૧૦, ઈશાન બંગ્લોઝ, સુરધારા-સત્તાધાર રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- ચૈતાલી ઠક્કર : મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, આર. આર. લાલન કોલેજ, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧, કચ્છ.
- દિલીપ ભટ્ટ : સિમ્પલ એડ એન્ડ કોમ્યુનિકેશન, બ્રહ્મકોમ્પ્લેક્સ, સરદારનગર મેઈન રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧
- પન્ના ત્રિવેદી : એ/૧, પ્રોફેસર્સ ક્વાર્ટર, વીરનર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી કેમ્પસ, મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૭
- પીયૂષ ઠક્કર : ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વડાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
- પ્રકાશ ન. શાહ : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા પો.ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રભુદાસ પટેલ : અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ, બી. સી. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, વડાલી-૩૮૩૨૩૫
- બિનીત મોદી : ૩, રામવન એપાર્ટમેન્ટ, ફાલ્ગુની ગૃહ ઉદ્યોગની પાસે, તળાવથી માનસી રોડ, ૬૭ નહેરુ પાર્ક, વસાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/૮૭, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-૩૮૧૭૪૦
- ભીમજી ખાચરિયા : ૩૦૫, શિવગંગા, શામનાથ મંદિર પાસે, જેતપુર, જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૭૦
- મનસુખ સલ્લા : સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ, દેવાશિષ સ્કૂલ સામે, જજસબંગલા વિસ્તાર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- યોગેશ વૈદ્ય : 'હૃદયુજ' યોગેશ્વર સોસાયટી, ૬૦ ફૂટ રોડ, રાજ ડેરી પાસે, વેરાવળ-૩૬૨૨૬૫
- રામચંદ્ર પટેલ : સી/૨૦૨, લક્ષ્મીરિયા ફ્લેટ, આનંદનિકેતન સ્કૂલ પાસે, થલતેજ, શીલજ રોડ, અમદાવાદ-૫૬
- વિનોદ જોશી : પ્રયાગ, ૩૨, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- સંજુ વાળા : એ/૭૭, આલાપ એવન્યૂ, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

શ્રેષ્ઠ સર્જકોના
સમગ્ર સાહિત્યમાંથી
શ્રેષ્ઠ સંપાદકો દ્વારા
પસંદ કરેલું
શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય

| | | |
|----------------------|--|-----|
| શ્રેષ્ઠ બલવન્તરાય | સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી | 450 |
| શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર | સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ | 400 |
| શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક | સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ | 400 |
| શ્રેષ્ઠ ન્હાનાલાલ | સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ | 400 |

મહિલાઓ માટે ઉપયોગી મહિલાઓનાં જીવનચરિત્રો

| | | |
|---------------------------------------|-------------------------------|-----|
| ગુજરાતનાં નારીરત્નો | યશવંત મહેતા, ગાર્ગી વૈદ્ય | 120 |
| પરોઢના પ્રકાશરૂપ મહિલાઓ | યશવંત મહેતા, ગાર્ગી વૈદ્ય | 100 |
| ત્રણ વિરલ ઇસાઈ નારીઓ | યશવંત મહેતા, ગાર્ગી વૈદ્ય | 35 |
| યુગમૂર્તિ પુષ્પાબહેન મહેતા | ગિરા ધોળક્રિયા | 150 |
| સ્ત્રીઓ મારી આસપાસ જીવનના વિવિધ પડાવે | બકુલા ઘાસવાલા | 180 |
| વડોદરાની તેજસ્વી મહિલાઓ | નીલમ કુલશ્રેષ્ઠી | 150 |
| એક ઝુઝારુ નારી નાસિરા શર્મા | નાસિર શર્મા અનુ. મોહન દાંડીકર | 300 |

માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપતાં સુગંધમય સંસ્મરણો

| | | |
|-----------------------------|--------------------|-----|
| ઝમણ | અનિલ વાઘેલા | 150 |
| જીવનસફરનાં સંભારણાં | રસિક મહેતા (પારેખ) | 170 |
| અમારો શેખનો પાડો (પુરસ્કૃત) | ચંદ્રકાન્ત કડિયા | 160 |
| સ્મરણવિથીકા | ભાનુપ્રસાદ પુરાણી | 80 |
| રોંઢાવેળા | બાબુભાઈ ડોલરિયા | 100 |
| સ્મરણયાત્રા | જશીબહેન નાયક | 160 |
| સળગતી આગના ઊડતા પડછાયા | કાર્તિક ત્રિવેદી | 200 |
| બંસરી વાગે રે આ વનમાં | ખીમાભાઈ કરામદા | 150 |



ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

ફોન : 079-22144663, 09227044777

email : goorjar@yahoo.com website : www.gurjar.biz

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com



રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

વાર્તાસંગ્રહો

માવજી કે. સાવલા

| પુસ્તકનું નામ | કિંમત રૂ. |
|--|-----------|
| મુગ્ધ અબોધ પ્રેમની અનોખી દાસ્તાન (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ) | ૨૦૦.૦૦ |
| સ્વપ્ન : એક બુદ્ધનું (દોસ્તોયવ્સ્કીની The Dream of a Ridiculous Manનો OLGA SHARTSE દ્વારા અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયેલ વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ) | ૩૫.૦૦ |

પન્ના ત્રિવેદી

| પુસ્તકનું નામ | કિંમત રૂ. |
|--|-----------|
| સાતમો દિવસ | ૧૬૦.૦૦ |
| રંગ વિનાનો રંગ | ૭૫.૦૦ |
| આકાશની એક ચીસ (ટૂંકી વાર્તાઓ) (એજન્સી) | ૩૫.૦૦ |

સાંકળચંદ પટેલ

| પુસ્તકનું નામ | કિંમત રૂ. |
|--|-----------|
| સદાચાર ખોવાયો છે | ૧૦૦.૦૦ |
| ભારતીય ભાષાઓની પ્રથમ ૧૫ વાર્તાઓ (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ) | ૭૦.૦૦ |

સુમંત રાવલ

| પુસ્તકનું નામ | કિંમત રૂ. |
|--------------------------|-----------|
| કોરા કેનવાસના રેખાચિત્રો | ૧૩૨.૦૦ |
| વાર્તાક્રમણ | ૮૫.૦૦ |

અરૂણ ત્રિવેદી

| પુસ્તકનું નામ | કિંમત રૂ. | |
|---|---------------------|-----------|
| અષાઢની એક મેઘલી રાત | ૯૫.૦૦ | |
| અલ્પવિરામ | ૧૩૦.૦૦ | |
| પુસ્તકનું નામ | લેખકનું નામ | કિંમત રૂ. |
| બા વગરનું ઘર (વાર્તાસંગ્રહ) | ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ | ૧૨૫.૦૦ |
| આસપાસની વાતો (વાર્તાસંગ્રહ) | શીતલ ગોસ્વામી | ૮૫.૦૦ |
| એ હું જ છું (વાર્તાસંગ્રહ) | અમિત શાહ | ૧૩૦.૦૦ |
| પીઠી (વાર્તાસંગ્રહ) | ધરમાભાઈ શ્રીમાળી | ૧૬૫.૦૦ |
| મને સૂરજ થવાના કોડ (એજન્સી) (વાર્તાસંગ્રહ) | કિરીટકુમાર પી. જોશી | ૧૮૦.૦૦ |
| ઉષ્ણાખ્યાન (ટૂંકી વાર્તાઓ) | રમેશ ત્રિવેદી | ૧૨૫.૦૦ |
| અનંત એકાંત (વાર્તાસંગ્રહ) | અશોક જાની | ૧૬૦.૦૦ |
| પૃથ્વી પહેલાનું અંધારું (વાર્તાસંગ્રહ) | સતીષ વૈષ્ણવ | ૨૧૫.૦૦ |
| લોહીનાં આંસું (વાર્તાસંગ્રહ) | ફાધર વર્ગીસ પોલ | ૮૫.૦૦ |
| ઊઘડતું આકાશ (વાર્તાસંગ્રહ) | ઈન્દુ રાવ | ૧૫૦.૦૦ |
| રણખજૂરીની છાયામાં (વાર્તાસંગ્રહ) | મોહનલાલ પટેલ | ૧૯૫.૦૦ |
| બંધ બારણા (વાર્તાસંગ્રહ) | ઘનશ્યામ દેસાઈ | ૧૩૦.૦૦ |
| ક્ષણોનું આલ્બમ (વાર્તાસંગ્રહ) | વીણાબહેન ઉપાધ્યાય | ૯૦.૦૦ |
| આરસીમાં પ્રતિબિંબ (વાર્તાસંગ્રહ) | જયંતિ એમ. દલાલ | ૧૩૦.૦૦ |
| બારી (વાર્તાસંગ્રહ) | ફિલિપ ક્લાર્ક | ૮૦.૦૦ |
| નકશીદાર નવલિકાઓ (વાર્તાસંગ્રહ) | યોસેફ મેકવાન | ૧૧૦.૦૦ |
| મારે કંઈક કહેવું છે (વાર્તાસંગ્રહ) | ઈન્દુબહેન મહેતા | ૧૪૦.૦૦ |
| પછીતના પથ્થરો (વાર્તાસંગ્રહ) | હસુ યાજ્ઞિક | ૧૩૫.૦૦ |
| આગાહી (વાર્તાસંગ્રહ) | કેશુભાઈ દેસાઈ | ૧૨૦.૦૦ |

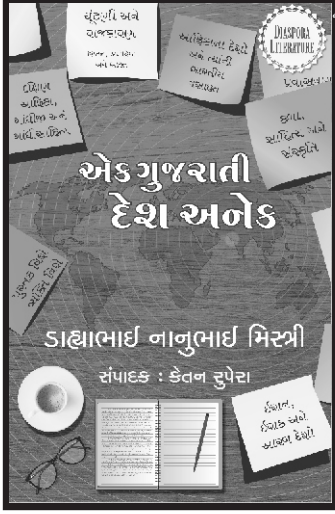
રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

| | | | |
|--|--------------------------|--------------|-----|
| દર્શકના દેશમાં | રઘુવીર ચૌધરી | વિવેચન | 300 |
| દૂરથી સાથે | રઘુવીર ચૌધરી | વાર્તાસંગ્રહ | 120 |
| બીજી બાજુ | જગદીપ ઉપાધ્યાય | વાર્તાસંગ્રહ | 150 |
| ઑસ્ટ્રેલિયાનો પ્રવાસ | કાલિન્દી પરીખ | પ્રવાસ | 130 |
| માનસથી લોકમાનસ | રઘુવીર ચૌધરી | ચરિત્ર | 300 |
| ઉપરવાસ કથાત્રયીનો સેટ | રઘુવીર ચૌધરી | નવલકથા | 700 |
| સપના જેવો છે સંસાર | વિરલ મહેતા | ફિલ્મ આસ્વાદ | 220 |
| તણખા વિનાનું તાપણું | અનુપમ બૂચ | સંસ્મરણો | 220 |
| સાદ ભીતરનો | કંદર્પ દેસાઈ | વાર્તાસંગ્રહ | 160 |
| ઝળઝળિયાંને કાંઠે | અરવિંદ બારોટ | કાવ્યસંગ્રહ | 160 |
| રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ | સં. પારુલ - કંદર્પ દેસાઈ | વાર્તાસંગ્રહ | 200 |
| લાગણી | રઘુવીર ચૌધરી | નવલકથા | 100 |
| ટાઈમ કેપ્સ્યુલ | મોહનભાઈ પટેલ | આત્મકથા | 400 |
| ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ | રઘુવીર ચૌધરી | નવલકથા | 520 |
| થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabin) અનુ. રે. પરમાર | | નવલકથા | 360 |
| ઉપરવાસ વિશે | સં. સંજય ચૌધરી | વિવેચન | 200 |
| વિરહિણી ગણિકા | રઘુવીર ચૌધરી | વાર્તાસંગ્રહ | 200 |
| વેણુ વત્સલા | રઘુવીર ચૌધરી | નવલકથા | 150 |
| ઈચ્છાવર | રઘુવીર ચૌધરી | નવલકથા | 150 |



એપ્રિલ 2021
પાકું પૂરું
કદ : 5.5" x 8.5"
પૃ. 352
₹ 500 • £ 15

કેવ્યા
યુગાન્ડા
ટાન્ઝાનિકા
ઝાંઝીબાર
દક્ષિણ આફ્રિકા
બ્રિટન
અમેરિકા
આરબ અમીરાત
સિંગાપોર
ઉત્તર આફ્રિકા
દક્ષિણ એશિયા

તથા યુરોપના અન્ય દેશોનાં
રાજકારણ, અર્થકારણ, ધર્મકારણ
ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય-
પત્રકારત્વ
અને બીજાં કેટકેટલાંય પાસાં
સરળ, સ્પષ્ટ અને સટીક
માતૃભાષામાં જાણવા માંગો છો?
અને વળી,
આ બધા દેશોમાં
ગુજરાતીઓનાં સાહસ, સંઘર્ષ,
સિદ્ધિનાં લેખાંબેખાં
માણવા માંગો છો?
જો 'હા' તો
દેશદેશાવરમાં વસેલી-વિકસેલી

“ડાહ્યાભાઈને તો જ્ઞાનનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર
ચરવા-વિચરવાપાત્ર લાગે છે. જે ગમ્યું
હોય અથવા જે માહિતી આપનારું હોય
તેનું કતરણ ડાહ્યાભાઈ પાસેથી મળી
આવે, કતરણ હાથમાં આવે ત્યાં સુધીનો
સમય પણ ડાહ્યાભાઈ એળે ન જવા દે.
એમની ટીકાટિપ્પણી ઘટનાના ચાલુ
વિવરણની જેમ ચાલ્યા કરે. એમના
લોહીમાં પહેલું મિસ્ત્રીપણું ઝીણું ઝીણું
નકશીકામ કરતું જાય, ડાહ્યાભાઈ
ઉત્સાહથી વાત કરતા જાય અને ખડખડાટ
હાસ્યથી ઓરડાનું પેટ ભરતા જાય.
સાહિત્ય, ઇતિહાસ, રાજકારણ બધામાં
એમની ચાંચ ડૂબે. કોઈક વાર તો તમે
કલ્પો ન હોય એવો મુદ્દો ખોળી લાવે અને
ચર્ચામાં રંગત જમાવતા જાય.”

– જયન્ત પંડ્યા
(‘ઓપિનિયન’, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૧)

“ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી આલમને
પામવા સારું
એક મજબૂત ધોરી માર્ગ એટલે
‘એક ગુજરાતી દેશ અનેક’.”
– વિપુલ કલ્યાણી (ચુકે)

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ‘ટાઇમ્સ’ની પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૦૯ • ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮૭૯૪

ધરે બેડાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુચિચર ચાર્જ અલગથી

ભગવાન બુદ્ધે સ્વયં કંઈ લખ્યું નથી. એ માત્ર વિહાર કરતા રહ્યાં છે, અને વ્યાખ્યાનો આપતા રહ્યા છે. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ભિક્ષુઓ એકત્ર થયા અને જેને જે યાદ હતું એ શબ્દસ્થ કરવામાં આવ્યું. આ સંગ્રહ ત્રણ પીટકોમાં છે. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી પાંચસો વર્ષો પછી પાલિભાષામાં આ પ્રકટ થયું એમ મનાય છે. બુદ્ધની વાત ‘મહાપદેશ’ કહેવાય છે. શિષ્યોએ સ્મૃતિના આધારે જે ગ્રંથસ્થ કર્યું એ આજે બૌદ્ધધર્મનો મૂલાધાર છે.

— ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

‘બાઈબલ’ને ઉપર ઉપરથી વાંચનારને પણ તેમાં રહેલી અપ્રતિમશક્તિનો અનુભવ થયા વિના રહેશે નહિ. કહે છે કે શરૂ શરૂમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના વ્યાપનું કારણ ‘જગતનો નાશ નજીકમાં છે, ગણ્યા દિવસોમાં પ્રાયશ્ચિત કરો’ આ સંદેશ હતો. તે વખતના લોકો પર અસર થઈ, પણ તે ભ્રમ શરૂના વર્ષોમાં જ તૂટી ગયો હશે જ. જગતનો યાલતું જ જોયું હશે છતાં પણ બાઈબલની મોહિની - ચોટ શા કારણે ચાલુ રહે ? તેના શબ્દોની સજીવતાને કારણે. શબ્દની અસર પ્રબળતમ રહી. જોશ અને પ્રેમશક્તિને કારણે પ્રકાશ કે પરિવર્તનશક્તિ અવતરણ પામે છે.

— મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

‘બાબરનામા’ એ સોળમી શતાબ્દીની ભારતીય ઉપમહાદ્વીપ અને મધ્ય એશિયા પર લખાયેલી વિશ્વ ઇતિહાસની અત્યાર સુધીની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. એમાં ઇતિહાસની વિગતો મળે છે, તો ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો રોમાંચક વૃત્તાંત મળે છે. એ સમયના પ્રચલિત અંધવિશ્વાસોની સાથોસાથ પ્રબળ ધર્મશ્રદ્ધાની વાત મળે છે. પોતાના સ્વજનોની નિર્બળતાનું બાબર નિર્ભીકપણે આલેખન કરે છે. ‘બાબરનામા’માં એના જીવનની ટ્રેજેડીનો પ્રત્યક્ષ આલેક છે.

— ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

‘ઉત્તર રામચરિત’માં ક્યારેક નાટ્યકાર ભવભૂતિને બાજુએ બેસાડી દર્શને કવિ ભવભૂતિ છવાઈ જાય છે. નાટકમાં કવિતાનો અતિરેક નાટકના વસ્તુને અવરોધક બને એ હદે ભવભૂતિએ પોતાની કાવ્યોર્મિઓને વહેતી મૂકી છે. કવિની આ મર્યાદા અમુખ અંશે આભૂષણરૂપ બની જાય છે.

— ગુણવંત શાહ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊર્ધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૯૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

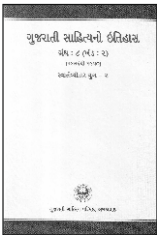
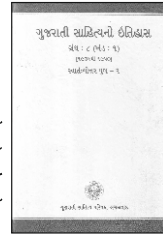
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.



ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PARAB 2021 June

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSN : 0250-9747

Pidilite

FEVICOL

बरसों से बरसों तक

6 years BUILDING BONDS